

MISZTÓTFALUSI

KIS MIKLÓS

(1650—1702)

IRTA

DE DÉZSI LAJOS

BEVEZETÉS.

ORÖK DICSŐSÉGÉRE szolgál nemze-
tünknek, hogy a tudomány és mű-
velődés iránt mindenkor fogékonyságot
mutatott. A középkor derék szerzetesei
minálunk épen olyan szorgalmasan má-
solták a latin codexeket, mint akár Né-
metországban, — azzal a különbséggel,
hogy a miéink aránylag többet másoltak
nemzeti nyelven; nekünk is megvan a
magunk Hrossvithája, csakhogy ennek
csupán édes anyanyelvéért dobogott a
szíve; nemzeti krónikáinkat is nem hiába
irigyleték meg a német tudósok tőlünk.

A renaissance korában Budavár második Firenze volt s a magyar király vetekedett a Medicikkel akár tudomány-, akár művészetpártolás dolgában. Nekünk is voltak tudományos körünk s főpapjaink a tudományt és költészetet nemcsak pártolták, hanem művelték is.

A könyvnyomtatás iránt előbb érdeklődött a magyar nemzet, mint a csehek vagy lengyelek, pedig a könyvnyomtatás hazájához ezek közelebb estek, sőt előbb, mint az angolok és spanyolok s előbb mint Franczia- és Olaszország sok nagy városa s az elsők között, a művelt Hollandiával egy időben fogadta be.

A mi első nyomdászaink is a társadalom színe-javából kerültek ki s Huszár Gál, Heltai, Bornemisza nem állottak hátrább kortársaiknál tudományos képzettség dolgában: ők is nemcsak a betűkkel és könyvsajtóval, hanem a tollal is szintén olyan jól tudtak bántani.

Nekünk is volt Estienne Röbertünk, a ki nagyszámú nyomtatványai mellett szótárt és egyéb műveket is írt, csak hogy a miénk, habár élete javarészét nyomtatóműhelyben töltötte is el, nyomdaalapítási álmai beteljesedését nem érthette meg.

Technikai haladás tekintetében sincs miért szégyenkeznünk, volt Elzevierünk is: Szenczi Kertész Ábrahám kora legszebb betűit honosította meg nálunk.

Aldus Manutiusról írják, hogy Aristoteles műveinek kézíratait maga vetette össze s szövegkritika segítségével maga állapította meg a helyes szöveget; kiadványaiban saját orthographiai és kritikai elveit vitte következetesen keresztül s azonkívül latin és görög nyelvtant írt; körötte kis akadémia gyülekezett, a tudósok az ő utasításai s elvei szerint dolgoztak, új könyvalakot s a szemnek tetszetős betűket honosított meg: akárcsak *Misztótfalusi Kís Miklós*.

Ez is tudós könyvnyomtató, ki a latin nyelvtant előbb

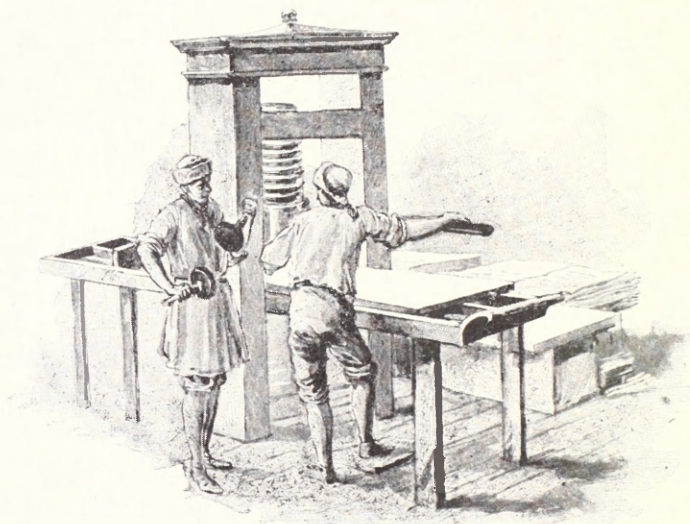
átdolgozza s úgy adja ki, a ki mielőtt a bibliát kinyomtatná, előbb az eredeti szöveggel hasonlítja össze s a hibákat kijavítja és javításait ügyesen megvédi; költő, kinek verseit a nép szeltére énekelte; theologus, ki egyházi beszédet is ír; nyelvész, kinek tiszta gondolkodásra s éles megfigyelésre valló orthographiai elvei vannak, melyeket kiadványaiban következetesen alkalmaz; kritikus, ki átvizsgálja a kiadás végett hozzá vitt műveket s a szerzőket figyelemzteti tévedéseikre; jó hazafi, ki ingyen nyomtatja ki a magyar ábéczt, mert azt akarja, hogy a paraszt is tanuljon meg olvasni; a ki lelkesen izgat a latintól hátraszorított nemzeti nyelv érdekében; a ki élénken érzi nemzete minden téren való elmaradását s figyelemzteti reá honfitársait; a ki maga költségén maga által öntött betűkkel maga nyomtatja ki «aranyos» bibliáját, hogy azt oly olcsóvá tegye nálunk, mint a milyen volt az angoloknál; ügyes és szakértett betűmetsző, betűöntő és könyvnyomtató, a ki fölött Amsterdamban világhírű könyvnyomtatói között is «szemnek kedves» betűivel, sőt egy hollandi egyetemi tanár szerint minden belgát felülmúlt a betűöntésben és metszésben; kinek művészi munkájáért vetekedett Angol-, Svéd-, Lengyel- és Németország, Toscana nagyhercege és a római pápa; a ki örmény és georgiai betűivel a magyar nevet messze keleten is ismeretessé tette, úgy, hogy a kiket Amsterdamban könyvnyomtatói hírneve édesgetett magához Ázsiából, a magyar név dicsőségét vitték onnan vissza hazájukba . . .

Sőt dicsőséget hozott Amsterdamba is. A georgiai király halálkodó levélben köszönte meg a város polgármesterének, hogy a georgiai betűk metszésére alkalmas embert keresett és talált.

Egy könyvnyomtató a sötétben világító gyertyát választotta emblemaul, körötte a következő jelmonddal: «A másoknak világításban emésztődöm el»: senkire sem

illett jobban ez emblema és e jelmondat, mint Misztótfalusi Kis Miklósr.

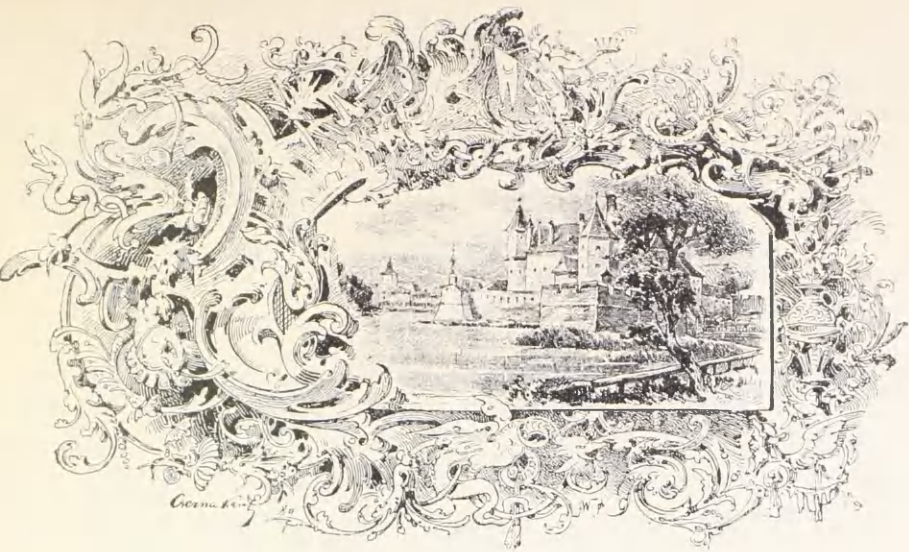
Egy régi író őt «Erdély phœnixének» nevezte el s a monda phœnixmadarával hasonlította össze, mely tűzben emészti el magát s hamvaiból ötszáz év múlva új életre támad: valóban, a magyar nyomdászat történetében ilyen tüneményszerű jelenség volt, megjelenése a magyar nyomdászat újjászületését jelentette s ő is tűzben, a folytonos munka tűzében, emésztődött el . . .

3. KÖNYVNYOMTATÓK.

ELSŐ KÖNYV.

DEÁKÉVEK.

4. FOGARAS.

I.

‘**MISZTÓTFALUSI** vagy Tótfalusi’ Kis Miklós 1650-ben született a Nagybányától nem messze eső Alsó-Misztótfaluban² szegény sorsú szülőktől, kiknek neve sem maradt reánk.³ Mint annyi sok más kiváló, nemzeti irodalmunk vagy művelődésünk körül érdemeket szerzett férfiaké, az ő élete is homályban kezdődik: csak attól kezdve tudunk meg róluk egyet-

¹ Maga KIS MIKLÓS művei és nyomtatványai címlapján, valamint leveleiben «Miszt Tótfalusi» vagy «M. Tótfalusi» előnevet használ, ezért fogadtuk el mi is e teljesebb alakot a szokottabb Tótfalusi helyett, melylyel kortársai nevezték, épen úgy, mint Szathmár-Némethi Mihályt röviden csak «Némethi»-nek hívták. Az irodalomban főképp Bod után lett ez előnév rövidebb alakja általánossá.

² «Csak játékból említvén én, hogy hajdan az Enyedi Collegiumban a’ Társam (szinte akkor tanítottam az *Anagrammaról*) monda: Lássuk mellyikünk tsinálhatja hamarább a’ maga nevéből

valami szép *Anagrammát* (így). Én hamarjában ezt csinálám a magaméból: *Nicolaus Also Thottfalusi. Sola tota laus in hoc fulsit*. Minthogy akkor ezt a’ Prænoment *Alsó* (ad distinctionem *Felső*) usuáltam. Én magam megsokallám ezt magamtól (mondok) *Si sola et quidem tota laus in hoc fulsit*, tehát úgy másnak semmi sem maradna.» M. Tótfalusi K. Miklósnak mentsége. Kolozsvár, 1698. 64. számozatlan I. V. ö. Ember P. (Lampe) Hist. eccl. ref. 621., hol «Felső-Miszt-Tótfalu» és «Alsó-M.-Tótfalu», mint külön ecclesiák szerepelnek.

³ «Parentibus licet tenuioris fortunæ

mást, midőn valamely nagyobb iskolába tanulónak vették fel őket. Így van ez Apáczaival, így Misztótfalusi Kis Miklóssal is.

A misztótfalviak gyermekeinek, ha a falusi iskolai tanítással beérni nem akarták, a közelben Nagybánya kinálkozott a tanulás tovább folytatására. Jeles kalvinista particularis iskolája volt, mely nagyobb iskoláknak, főleg a debreczeninek volt gyarmata s annak mintájára szervezkedett. Hosszú időn keresztül innen hozatta rektorait, a végzett deákok közül, kik előtt «zsíros rektória» számba ment, hol egy pár év alatt annyira megszédhették magukat, hogy külföldi egyetemre mehettek s innen, mert ez volt a legtöbbszörnek végcélja — mint kész papok tértek vissza. E rektoroknak természetesen az anyaiskola, mely őket kibocsátotta, volt eszményképe s azt utánozták mindenben. Ők is segédeket (præceptor) tartottak, maguknak csak a vezetést s a fontosabb tárgyak tanítását tartván fenn; megengedték az ifjúság autonomikus szervezkedését, hogy maga válassza tisztviselőit (senior, contrascriba stb.). A felügyeletet és ellenőrzést a városi tanács és a pap gyakorolta.

Misztótfalusi Kis Miklós 8—9 éves korában kezdhette meg a tanulást,¹ szülőföldre elemi iskolájában, hol írni és olvasni megtanult.² Innen 1662 körül Nagybányára ment, hol az első, úgynevezett «etymologista»-osztályba vették föl.³ Itt végezte a «syntaxisi», «poetikai» és «oratori»

natales suos debuerat» Gyászlap a kolozsvári ref. templomban. Egy nőtestvére is volt, ki őt túlélte.

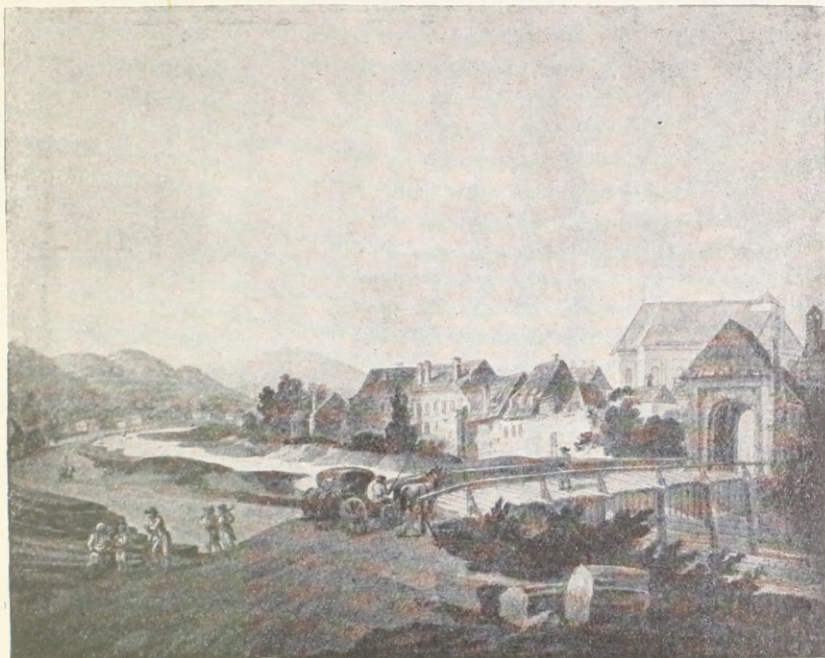
¹ Ezt a «Mentség»-ben és Misztótfalusi Kis egyéb műveiben elszórtan előforduló adatok összevetéséből következtetjük, biztos megállapítása az adatok hézagossága miatt lehetetlen.

² Szülőföldje iskolájáról sem ő, sem életrajzírói nem szólnak, de ő maga «Mentségé»-ben azt írja, hogy Nagybyánán a tanulást az «etymológiá»-n kezdte.

tehát a «rudimentá»-t előbb másutt el kellett végeznie s ezt szülőföldén legal-
kalmassabban tehetette. Ez elemi tanfolyam
rendesen két vagy három évre terjedt.

³ «A' szemébe mernék nézni, a' ki a
Miénk közül most jobb *Classistának*
mondaná magát; ha már azt kell mon-
danom. Mert nem tsak az, hogy kétszer
absolváltam a' *Classis*okat, N. Bányán
elsőben, és onnét Enyedre menvén, megint
az *Etymologián* kezdtem.» M. T. K. M.
Mentsége 73. l.

osztályokat¹ a később is emlegetett Bajtsi András² és a híres, később pataki tanárrá lett Buzinkai Mihály vezetésével.³ Ez időtájban Horti István volt a lelkész, a ki korábban kétszer is volt Nagybányán rektor s utóbbi alkalommal az iskolai lakás miatt a városi tanácscsal mint

5. NAGYBÁNYA

iskolapatronussal összezőrdülvén,⁴ ott hagyta állását s Misztótfaluba ment lelkésznek.⁵ Makacssága mellett kiváló képességeire vall, hogy később azért mégis érte mentek

¹ Nagybányán ez időben ugyan theológiát és filozófiát is tanítottak, de nem tartjuk valószínűnek, hogy ezt is elvégezte volna s Nagy-Enyeden mégis újra «etymologista» lett volna. L. az előbbi jegyzetet.

² Levele Pápai Párizhoz. L. alább 51. l.

³ MORVAY Győző: A középoktatás Nagybányán. (Nagyb. 1896.) 266. l.

⁴ Id. mű 246. l.

⁵ DR. BOROVSKY SAMU: Tiszántúli ev. ref. papok. 1597--1679. (Budapest, 1898.) 31. l.

s 1663-ban papnak hozták vissza, a ki mint rektor hagyta ott őket.¹

Nem tudjuk, hogy misztótfalui papsága alatt vagy itt Nagybányán vonta-e magára a szegényen vagy talán árván maradt tanuló ifjú a Horti figyelmét, de tény, hogy attól kezdve, hogy pártfogásába vette, sohasem vette le kezét róla s a kit gyermekifjú korában segített és támogatott, mint meglett férfinak is mindvégig jóakaró tanácsadója maradt.²

II.

Nagybányát Kis 1666 körül elhagyva, Nagy-Enyedre ment a tanulást folytatni.

Bethlen Gábor legnagyobb alkotását, a gyula-fehérvári collegiumot, II. Rákóczy György napja lehanyatlásakor tatárok pusztították el s (1658) után Apafinak, az új fejedelemnek, mihelyt trónja megszilárdult, első gondja volt azt lábra állítani. 1662-ben a bátorságosabb Nagy-Enyedet jelölte ki a főiskola helyéül, ide hívta a pusztulás óta Kolozsvártt meghuzódott tanulókat, ide utalta a fejevári collegium jövedelmét.³

Az intézet új helyén csakhamar lábra kelt, megerősödött s hírneve is nőttön nőtt s mind több-több tanulókat vonzott magához Magyarországból is, hol a politikai láthatáron sötét fellegek mutatkoztak.

Az iskola hírneve ide édesgette Misztótfalusi Kist is, a ki itt a tanulást újra elől kezdte, ott a hol még Misz-

¹ Életrajzát megírta BOD: Smírnai sz. Polikárpus 130—135. V. ö. a CZELDER-féle M. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező III. 1881. 243. (KATONA L. közl. a nagybányai ref. lelkészekről. KONCZ J. Prot. Közl. 1888. 205. 1. U. a. Tofeus M. 44. 1.

² PÁPAI PÁRIZ is, a ki pedig élete körülményeiről jól lehetett értesülve, ezt

írja az «Életnek könyve» bevezetésében, melyet BOD «Erdélyi Féniks» czímen újra kiadott: «Horti István . . . gyermek-ségétől fogva esmérte, szerette . . .» 8. 1.

³ P. SZATHMÁRY K. A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda tört. (Nagy-Enyed, 1868.) 76. 1.

tótfaluban elhagyta s újra az első («etymologiai») osztályba vétette föl magát.¹

Nem tudjuk, mi lehetett ennek oka; hogy nem az, mintha Nagybányán nem sajátította volna el a felső osztályba felvételhez szükséges ismereteket, az abból is kitűnik, hogy tanítója Ölyvesi Balázs vele mint etymologistával vizsgáltatta át egy izben halotti verses oratióját, hogy nincsen-e hiba benne.² Soha sem érzett ugyan magában valami különös hajlandóságot a tantárgyak betanulására, de jó fel fogása volt s hallás után is «ragadt rá» annyi, a mennyi

Balázs Ölyvesi

6. ÖLYVESI BALÁZS NÉVALÁÍRÁSA.

egyik-másik társára tanulás által, úgy hogy tanítói és iskola-társai egyaránt jó deáknak tartották.³

Elvégezte tehát még egyszer mind a négy középsz-tályt⁴ s 1670 nov. 4-én «subscribált» és deakruhát öltött⁵ s ettől kezdve nagydeák számba ment, a ki most már bölcsészeti és theologiai tantárgyakat hallgatott.

Hírneves tanárai voltak ez időben a nagy-enyedi collegiumnak.

Itt volt Csernátoni Pál, Bethlen Miklós nevelője, felvilágosodott és képzett férfi, a ki tanítványával beutazta Németországot, Hollandiát és Angolországot⁶ s azon szel-

¹ Mentség 73. l.

² U. o. E praëptora vele körülbelöl egyidős lehetett. Nevét tanulótárs sorában említi a Kis Miklósnál egy évvel idősebb PÁPAI PÁRIZ: Önéletrajza. Irod. Közl. V. 1893. 390 l.

³ Mentség 78.

⁴ Mentség 73. l.

⁵ P. SZATHMÁRY szerint 1682-ig a nagy-enyedi deákok csak egyenruhát s nem tógát viseltek, de ez alig hihető, mivel Kákóczy már 1624-ben kiadta a a tógaviselésre vonatkozó utasítást, me-

lyet először Debreczenben, csakhamar azután másutt is elfogadtak. Bod adatának, melyre épített P. Szathmári, szerintünk inkább az az értelme, hogy a református status 1682-iki gyűlésén általánosan kötelezővé tette a tógaviselést, s mivel e luxust egyesek nem engedhették meg magunknak, azért rendelték el, hogy a collegium költségén kell nekik csináltatni tógát. Smirnai sz. Polikárpus. 129.

⁶ BETHLEN M. Önéletirása. Kiadta SZALAY L. I. (Pest, 1858.) 271. 281. Ez időből egy érdekes kalandot beszél el,

lem örököse volt, melynek magyar földön meghonosítását Kereszturi Pál és Apáczai Cséri kísérelték meg. Az első oly pædagogiai elveknek volt úttörője, melyek helyességében ma senki sem kételkedik; melyeken akkor még megütözköztek, de ma már annyira átmentek az életbe, hogy az ellenkező lehetőségére szinte nem is gondolunk. Olvasni, írni magyarul tanított az akkori általános szokás ellenére; nyelvet úgy tanított, hogy szókat íratott s a tanulók azokat egymást kikérdezve gyakorolták be; a nyelvtani szabályokkal nem sokat törődött: példákból vonatta el s példákön gyakoroltatta be azokat; ugyanígy tett a verstannal is; a rhetorikát sem tartotta a legfontosabb tantárgynak s ebben ismét eltért az uralkodó felfogástól: az volt a nézete, hogy a tanuló mindenekelőtt tárgyi ismeretekre tegyen szert: ha a fogalom és tárgy tisztán áll előtte, az előadás megfelelő alakját úgy is könnyen megtalálja. Talán tőle ered, vagy ha nem, bizonyosan az ő véleményét fejezi ki az a merész hasonlat is, melyet tanítványa írt le, melyhez hasonlót, habár a tanítás szelleme azóta lényegesen változott is, azóta is sokszor elmondtak rólunk, mint par excellence szónok és prókátor nemzetről: «Beadták — úgymond — a vadszamár fiát a schólába, tizenkét esztendő múlva kijött egy mindenfelé ordító, visitó, nyerítő nagy vadszamár, sem az Istene, sem hazája törvényét, sem a históriákat, még csak a maga viselt eleinek* dolgait sem tudta, mégis országot, ecclésiát, politiát, törvényt és orszá-

mely Windsorban történt s Csernátonira nézve is jellemző: «Minthogy Angliában --- írja — az asszonyoknak, leányoknak köszöntésének módja a szájok végének megcsókolása, mint a magyarok között a kézfogás, egyszer én s az öcsém rútlú jártunk. Ebéd előtt egy főembernél rendben állván a felesége és egy házas s két hajadon leánya, a leányt megcsókolók, de az asszonyt nem, melyet megszegyenle,

de Duval megmente és osztán megtanítja, hogy kezdjük azt a tisztesség csókját a nagyasszonyon, a mint rendet állanak és végezzük az ifjabb leányon, gyermekén; ebéd után pedig csak a gazdaasszonynak köszönjük úgy megcsókkal e jól tartást. Úgy követtük osztán mi is, de Csernátoni soha sem csókolt egyet is.» U. o. 303.

* Így!

gos hadakat, követséges tractákat igazgasson: igenis, a kőműves csákány, kalán, kő, mész nélkül várat építsen...»¹ Gyakorlatiak voltak egyéb elvei is. Azt hirdette, hogy a tanításban fokenként kell haladni, kisebbről kell áttérni a nagyobbra, hogy a tanulónak a tanulást lehetőleg meg kell könnyíteni, hogy meg ne unja; nem kell túlterhelni, sok időt kell engedni a játékra stb.²

Másik mestere Apáczai Cséri volt, a ki minden magyar író között a leghathatósabban figyelmeztetett nemzetünknek minden téren elmaradott-

ságára, a ki a legmerészebben kelt sikra a nemzeti nyelv jogaiért, a kinek agyában fogamzott meg a

Kereszturi Pál

7. KERESZTURI PÁL NÉVALÁÍRÁSA.

magyar nemzeti egyetem eszméje, a kinek érdemeit találóan foglalja össze egy első rendű írónk, midőn a magyar nemzeti tudományosság eszméje első képviselőjének nevezte.³ E kiváló mestereknek volt hű tanítványa Csernátóni, a ki szívvel, lélekkel igyekezett hirdetni, terjeszteni és alkalmazni mindazt, a mit tőlük tanult.⁴

Ez időben egyébként a külföld minden nevezetesebb tudományos mozgalma visszhangra talált nálunk. A bölcsészetben Descartes nevét már Apáczai Cséri népszerűvé tette: Nagy-Enyeden most ebben is híven követte példáját Csernátóni; még inkább így volt a kor theologiai mozgalmaival. Különösen a Coccejanismus foglalkoztatta sokat ez időben az elméket.⁵

Coccejus János franekeri, majd leydeni theologiai tanár

¹ BETHLEN MIKLÓS Önéletírása I. 225. l.

² Kereszturinak Bethlen Miklós állított maradandó emléket Önéletírásában, hol módszerét részletesen ismerteti. I. köt. 217—236. ll. Böven szól róla SZILÁGYI SÁNDOR is Rákóczy Zsigmond életrajzá-

ban, a kinek szintén nevelője volt. (Tört. Életrajzok III. évf.)

³ Egyetemi beszédek 1891—2. tanévről.

⁴ BETHLEN MIKLÓS id. m. 217.

⁵ ZOVÁNYI JENŐ: A Coccejanismus története. Budapest, 1890.

a protestáns hittant kiakarva szabadítani a scholasticismus nyügéből, melybe lassanként idők folyamán bonyolította magát: elitelte a divatos theologiai irányt, a dogmák szörszálhasogató tárgyalását s utalt arra, hogy hitbeli kérdésekben csupán a bibliának van a döntő tekintélye, nem pedig a hitvallásoknak, hagyományoknak vagy zsinati határozatoknak. Szerinte nem kell megelégedni azzal, a mit az elődök tanítottak, még kevésbbé kell felfogásuknak csálhatatlanságot tulajdonítani.¹ Némi rokon vonás van a Coccejus és kortársa Descartes tanításában; mindkettő a fennálló tekintélynek izent hadat s mindkettő első sorban az Aristotelesének, kinek bölcsészetét a protestáns theológiában is alkalmazták. Ez az oka, hogy a kortársai tévesen úgy fogták föl tanait, mint Descartes elveinek alkalmazását a theológiában. Coccejus fellépése két táborra osztotta a németalföldi protestáns theologusokat. A másik tábornak Voetius volt a vezére.

A harcz természetesen a szomszéd országokra s ezek között csakhamar Magyarországra is áttért, a honnan sűrűen jártak tanulók a hollandi egyetemekre. Itt legtekintélyesebb képviselőjük Dési Márton volt, ki négy évig Coccejus házában lakott s ez idő alatt megkedvelhette s alaposan megismerhette a mester tanítása lényegét.² Dési hazatérése után Nagy-Enyeden lett theologiai tanár³ és egyszersmind rektor s nyíltan hirdette a modern tanokat.

Az «orthodox» egyház vezetői hevesen ellene támadtak, részint mert szakadástól féltették az egyházat, a mi nem is volt alaptalan, mert Coccejus, ki a bibliaértelmezés később diadalra jutott alapelvét kimondta, az alkalmazásban

¹ ZOVÁNYI JENŐ, i. m. 27. 28. ll. Coccejus tanításából csak egy-két jellemző vonást emelünk ki s nem terjeszkedhetünk ki a föderatióról stb. szóló tanaira.

² Életrajzát legújabbán megírta ZOVÁNYI: Prot. Szemle 1898. 79—90. ll.

³ Prot. Közl. 1886. 64. l. az 1671. okt. 28-án kiadott curátori határozat 2 pontja. Előtte Csengeri K. István volt a theol. tanár. BETHLEN ÖNÉL. I. 425. l.

8. COCCEJUS JÁNOS.

magam sem igen volt szerencsés¹ s kalandos² magyarázatokba és helytelen következtetésekbe tévedt, így pl. a szombati vagy vasárnapi munkaszünetet sem helyeselte;³ — részint mert miatta tekintélyüket is veszély fenyegette. Nemcsak a külföldön, hanem nálunk is így fogták föl a dolgot s a hivatalos egyház megpróbálta tekintélyével agyonnyomni a mozgalmat.

Tofeus, a hatalmas püspök s udvari pap, a kinek nagy befolyása volt Apafira is,⁴ 1673-ban igazolás végett Radnótra idézte Désit, Csernátonit és a nagy-enyedi lelkészt, a ki időközben szintén Coccejanus lett.⁵ Papság és világiak nagy számmal gyűltek össze, az előbbieket a feltett szándékkal, hogy elítélik az újítókat, kik ellen az ingerültség oly nagy volt, hogy állítólag számukra már a máglya is készen állott.⁶ Ez az oka, hogy a világiakat ki akarták zárni az ítélethozatalból s a vádlottakat kihallgatás nélkül ítélték volna el. De nem úgy lett, mint ők akarták. Ez időben Bethlen Miklós volt a collegium főgondnoka, a ki értett az ilyen vihar lecsillapításához s most is minden követ megmozdított a vádlottak érdekében. Szerencsére mindenik vádlottnak volt egy főúri tanítványa, a kik Bethlen ösztönzésére sorakoztak nevelőik érdekében.⁷ Mind a két kérdésben leszavazták a papokat és azt határozták, hogy ám vizsgálják meg a dologhoz inkább értő papok az ügyet, de az ítéletet együttesen hozzák s azonkívül előbb a vádlottakat ki kell hallgatni. Úgy is lett. A püspök és egy

1 ZOVÁNYI: A Coccejanismus tört. 32. l.

2 Így Ézsaiás 23. 13-ban Magyarország történetét látta leírva: Nebukadnezár alatt szerinte Zsigmond magyar király és római német császár értendő s a jövődőlés egyes részei a mohácsi vész alkalmával, Szapolyai királylyá tevésével, a török béke megkötésekor stb. teljesedtek be. ZOVÁNYI id. m. 33. 34. ll.

3 ZOVÁNYI id. m. 44. 116. l.

4 Bethlen szerint ő «lázítá fel» a fejedelmet a Coccejanusok ellen. Öné. l. 426. l.

5 Hunyadi Pál. Kolozsvárról Pataki István tanárt idézték meg. ZOVÁNYI id. m. 131. l.

6 U. o. 132. l.

7 BETHLEN: Önéletírása l. 426.

gyula-fehérvári tanár szerepelt vádló gyanánt. Csernátoni az ellene felhozott vádra azt felelte, hogy a bölcsekedés mindenkinek mindenkor meg volt engedve; Dési¹ és Hunyadi is bőséges idézetekkel feleltek a vádlóknak. De e gyűlésen azért vesztett perük volt, kimondták rájuk az ítéletet, hogy Hunyadi a szószékről «recantálja» a miket Coccejus szellemében tanított, Désit tanári állásától megfosztják, menjen vissza lelkésznek, az volt úgy is, mielőtt tanár lett volna: mintha ott nem ugyanannyi vagy még több kárt tehetett volna Coccejus-szellemű tanításaival; általános jelentőségű határozatul pedig kimondták — a mi nyilván Csernátoninak szólott — hogy «philosophiát pedig olyat tanítsanak, mely ancilláljon² a theológiának.» Hanem Bethlen módot talált arra, hogy ez ítélet ilyen alakjában soha se legyen jogerős; a fejedelem és a főurak, mikor jóváhagyás végett hozzájuk felterjesztették, elengedték a büntetéseket, sőt a vádlottaknak szegzett fegyver a fővádlót is megsebesítette, utasították a püspököt, hogy az iskolákra ezután jobban vigyázzon. Így ért véget a mozgalom a vádlók vereségével.³

Ezen napok izgalmait bizonyára átérezte a nagy-enyedi tanuló ifjúság is, mely soha sem titkolta el idegenkedését vagy vonzódását, melyet tanárai iránt érzett.

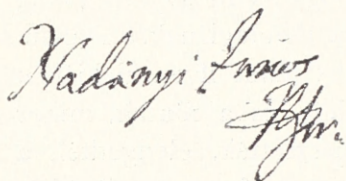
Erről különösen a harmadik tanárnak, Nadányi Jánosnak, ki a mozgalomban nem vett részt, volt alkalma meggyőződni. Apafi nejének volt rokona s midőn a külföldi egyetemről hazatért, Apafi tanárnak tette Nagy-Enyedre s hivatalába személyesen iktatta be. Tudományosan képzett ember volt, ki már ekkor egy nagyobb történeti művet is

¹ Állítólag D. a vita kezdetén zavarba jött s Csernátoni botjával megfenyegette, mire azután neki bátorodott. Huszti ez adata, melyet Zoványi is elfogad, nem látszik valószínűnek. ZOVÁNYI id. m. 132.

² Szolgáljon.

³ ZOVÁNYI, Prot. Közl. 1889. évf. 38—39. sz. Böven ismerteti P. SZATHMÁRI is id. műve 92—96. ll. A vádpontokat közli KONCZ, Prot. Közl. 1894. 190., 191. l.

adott ki,¹ de nem volt tanárnak való, vagy legalább nem tudta megnyerni a tanulók tetszését.² A héber nyelvet és a logikát kellett volna tanítania,³ de a tanulók tüntető módon távol maradtak előadásairól. Midőn ennek nem volt olyan sikere, mint szeretnék volna, kérvényt szerkesztettek, melyben tanáruk elmozdítását kérték. Azzal okolták meg, hogy nem tud tanítani.⁴ Ez 1673 elején történt s a kérvény-aláírók között a Misztótfalusi Kis nevét is ott találjuk. Egy időre azután elcsendesült minden. De nem végképen. Egyszer csak mindenki arról beszélt az iskolában, majd a városban, hogy Nadányi is, mint egykor Béli,

9. NADÁNYI JÁNOS NEVALÁÍRÁSA.

összeesküvés gyanújába keveredett s a fejedelem el akarja fogatni. Szinte nem is hangzott ez hihetetlenül: atyját II. Rákóczy György Fogarason végeztette ki, nagyapját Szász-Medgyesen a toronyból dobták le.⁵ Midőn e hír

szárnyra kelt s mind többen-többen rebesgették, egyszer csak azt vették észre, hogy Nadányi eltűnt Nagy-Enyedről.

Az ifjúság e korban mindenható volt s a kire a halálos ítéletet kimondta, annak vesznie kellett.

A dologban az volt a leginkább kellemetlen, hogy a fejedelem haragja e miatt az iskola derék gondnoka fejére zúdult, kinek kedves rokonáért még botozást is ígért...⁶

¹ «Florus Hungaricus.» (Amsterdam, 1663.)

² Bethlen is mondja, hogy «professorságra alkalmatlan» volt s ugyanő «zavaros embernek» nevezi. Önél. I. 426. l.

³ «Nadányi János uram a sidó nyelvet az logica mellett szorgalmasan tanítsa.» A fentidézett gondnoki utasítás 8. pontja. Prot. Közl. 1886. 65. l.

⁴ A kérvény eredetije a Teleki-család maros-vásárhelyi levéltárában. (2542 a/1. és b/2. sz. a.) A nagy óvatossággal szerkesztett folyamodásban nincs megnevezve Nadányi, de a leírásból reá lehet ismerni.

Huszonöt név van aláírva: Jánki Márton senior (úgy látszik ő volt a fogalmazó is), Gidófalvi Balázs contrascriba, Beszerményi János oratoriæ præceptor, K. Vásárhelyi János, coll. thecarius: Ölyvesi Balázs stb. A Kis neve így van aláírva: «*Nicolaus M. Totfalusi SS. Theologiac stud.*» A kelet elmaradt, de az, mint a Jánki külön folyamodványa mutatja, 1673. ápr. 3. lett volna

⁵ Révész-féle M. Pr. E. és Isk. Fgyelmező, IX. (1878). 489. l. GÉRESI közleménye a Nadányi-család levéltárából.

⁶ BETHLEN id. m. I. 426. l.

DEÁK ÉS SENIOR A XVII. SZÁZADBAN.

Cserna Károly rajza.

III.

A tanuló ifjúságnak földbirtoka is volt, melynek jövedelméből éltek. Szőlejükét maguk műveltették; szüreteltek s a bor pinczejükből soha se hiányzott, a melyből nagyobb deákok és praëceptorok naponként kaptak¹ s tanárbeiktatás, senior- vagy ünnepkövetválasztás (electio) alkalmával nagy vendégséget csaptak. Gazdálkodtak: maguk fogadtak munkásokat szántásra-vetésre, maguk csépelgették ki a kész termést, maguk őröltették meg a gabonát s maguk süttették czipókat belőle. A gazdaság kezelésére külön tisztviselők voltak, kiket természetesen szintén maguk közül választottak. Misztótfalusi Kis is viselt egy időben egy ilyen tisztséget: az 1673. év elején czipókiosztó vagy praëbitor volt,² a mely tisztséggel az a teendő volt egybekötve, hogy tartsa számon, mikor kell gabonát őrletni s czipót süttetni s azokat naponta ossza szét a deákok között. Hivataláért bizonyos jutalék járt: naponta 8—10 czipó volt a fizetése.³ Ez időből való az az anekdota, melyet Kis beszél el egyik művében, a mely mellékesen a deákok gyakorlati észjárását is mutatja.

Egy alkalommal oroszokat fogadtak csépeltetésre s a buza aljából «közkenyeret» süttöttek nekik, maguknak tartva a buza javából süttött fehér czipót. Hogy-hogy nem,

¹ «(1676.) 11. Februárii az publicus praëceptoroknak dietim járandó borok elvételén, félben hagyták az tanítást; de megadván, megint beállott ki ki classisában.» Czegei Vass György és V. László naplói. Közli: NAGY GYULA. (Bpest, 1896.) 6. l.

² Magyar nyomdászok évkönyve I. 1883. 24. l. (Ács M. cikke a Koncz J. adalékjai alapján.)

³ A praëbitorság Debreczenben és Nagy-Enyeden is, bár némileg változott formában, de egész a legújabb ideig fennmaradt. V. ö. GÖNCZI L. A székelyudvarhelyi ev. ref. koll. ért. 1894/5. (U. o. 1895.) 87. 88. ll. «Officia Praëbitoris» cz. fejezet. A maros-vásárhelyi Teleki-levéltárban másolatban fennmaradt a praëbitor esküformája.

nem számították jól ki, hogy mennyi lesz elegendő: a közkenyér elfogyott a cséplés befejezése előtt s a maguk fehér kenyereből kellett nekik adni. «Látjátok, mint keressük kedveteket — mondá Misztótfalusi Kis, mert bizonyosan ő volt a czipóosztó — fehér kenyérrel tartunk benneteket.» Az oroszok, a helyett, hogy megköszönték volna, rossz kedvvel fogadták a cserét: «nem arra való ez úgymond, hogy a mi hasunk teljék vele».¹

Kis Miklós nem csak «jó deák» volt, hanem jó szónok² és zeneértő is, a ki énekelni és dalolni is jól tudott³ s e tulajdonságai miatt nagy népszerűsége, öregebb koránál fogva pedig nagy tekintélye volt a deákok között: ez a magyarázata, hogy nemcsak præbitor lett, de mind azon hivatalokat végig viselte, a melyekre a deákok kegye valakit fölemelhetett. Volt contrascriba⁴ vagy segédsenior, majd senior⁵ is: a legmagasabb, a mit egy deák elnyerhet, mert ez volt az ifjúság vezetője, feje, a kinek nagyobb tekintélye volt, mint maguknak a professzoroknak.⁶

Ezt az ifjúság szavazás útján választotta az öregebb, végzett deákok közül. Tiszte sokoldalú és fontos volt. Az ifjúság vagyonára s a vagyont kezelő kisebb tisztviselőkre ő ügyelt föl; az adakozásból, temetéskori éneklésből begyűlt pénzt ő osztotta ki s mindezekből jutalékot kapott; a pénzbírságot ő vetette ki, a templomi szónokokat ő jelölte ki; a legátusokra — így nevezték azon deákokat, kik a nagy ünnepek alkalmával a szomszédos városokba és falvakba prédikálni mentek — ő ügyelt föl s ezek az egyes egyházaktól szintén hoztak neki némi pénzösszeget, segélyül külföldi egyetemi útjára; az iskola épületére is ő vígyázott stb.⁷

¹ Mentség 43. 44. ll.

² U. o. 17. l.

³ U. o. 93. l.

⁴ Ezt ugyan nem írja, de a seniorság előtt ez állást viselték.

⁵ Említi: Mentség 17. l.

⁶ V. ö. BAKSAY SÁNDOR «Gyalogös-vény»-e II. kötetében a «Nagymama meseje» cz. elbeszélést.

⁷ Az iskolai törvények szorosan meg-

Kis Miklós e díszes álláson kívül néhány osztályban praepceptorságot vagy segédtanítói tisztet is viselt.* Érdekesen beszéli el egyik tanítványa, hogyan jutott ezek egyikéhez, a rhetorikus, vagy oratori (4-ik) osztály praepceptor-ságához.

1675. november 5-én egy Ladiver nevű fiatal embert tettek meg a tanárok praepceptornak a rhetori osztályban.

Az ifjúság, mely a neki nem tetsző tanárok ellen felzendült, a praepceptorok iránt sem volt kiméletesebb.

Ez osztály tanulóinak, nem tudni mi okból — a tudósító szerint «sok okokra nézve» —, talán szigorúsága vagy éppen annak hiánya miatt vagy talán mert csakugyan nem tudott tanítani, nem tetszett. Idegenkedésüket egyáltalában nem titkolták el s először azzal mutatták ki, hogy nem jártak el leczkéljére s tudtára adták Csernátoni professzornak, hogy tegyen mást helyette, mert «nem veszik föl», sem leczkéljére nem járnak. De Csernátoni addig beszélt a lelkükre, hogy ismét elfogadták, de oly feltétel alatt, hogy ha rosszul tanít, az ablakon is kivetik.

A praepceptornak csakugyan később sem sikerült meghódítani a tanulókat. Egy pár nap múlva újra ismétlődött a tüntetés s ekkor Csernátoni magához hívatta Vass Györgyöt, egy tizenhatéves ifjút, a ki, úgy látszik, főkolompos volt a tüntetésben s próbálta, ha kedvező véleményre bírhatná.

szabják a senior jogait és kötelességeit. Ilyen törvényt l. GÖNCZI LAJOS: A székelvudvarhelyi ev. ref. koll. értesítője 1894/5-ből. (U. o. 1895.) 84. 85. l. (1682-ből), az esküforma u. o. 101. l., a debreczeni ref. főiskoláét «Series studiosorum in schola Debrecina Helv. conf. addictorum, ab anno Chr. 1588.» Ugyanitt az esküforma és a seniorok névsora is közölve van. A sárospataki seniorok névsorát 1631—1671-ig l. KONCZ J. A marosvásárhelyi ev. ref. koll. története. (U. o. 1896.) 174—

175. ll. 1682—1809-ig: SZOMBATHI JÁNOS, A sárospataki ref. koll. rövid hist. (U. o. 1809.) 37—39. ll., a gyula-fejérváriakat KONCZ i. m. 175—176. ll., a maros-vásárhelyieket u. o. 526—528. ll. stb. A senior-ság intézményéről bőven szól KONCZ i. m. 523—531. ll. V. ö. tölünk «Pallas nagy Lexikona xv. köt. 677—678. ll.

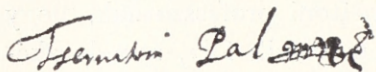
* «Abban a Collegiumban (t. i. a nagyenyediben) egynéhány Praeceptorokat viselvén . . . » Mentség 73. l.

— Vegyük föl Ladivert, monda, hiszen akadémikus, hogy ne tudna tanítani?

Vass azt felelte rá: «Még nem vagyunk oly tudósok, hogy csak deák is ne tudna tanítani bennünket.» Úgy látszik, az is egyik oka lehetett a lázongásnak, hogy nem az enyedi deákok közül kaptak maguknak praëptort.

Ezután egy kevés időre megint elcsendesült minden. Közbejött a Bánffy Pál «exitusa», a ki annak öröme, hogy lerázta az iskola porát, nagy vendégséget adott s most az ifjúság is ennek hatása alatt egy ideig békülékenyebb lett.

De a következő év elején még erősebben tört ki az elégtelenség — «összeesküvés» alakjában. Összebeszéltek és elhatározták, hogy együtt

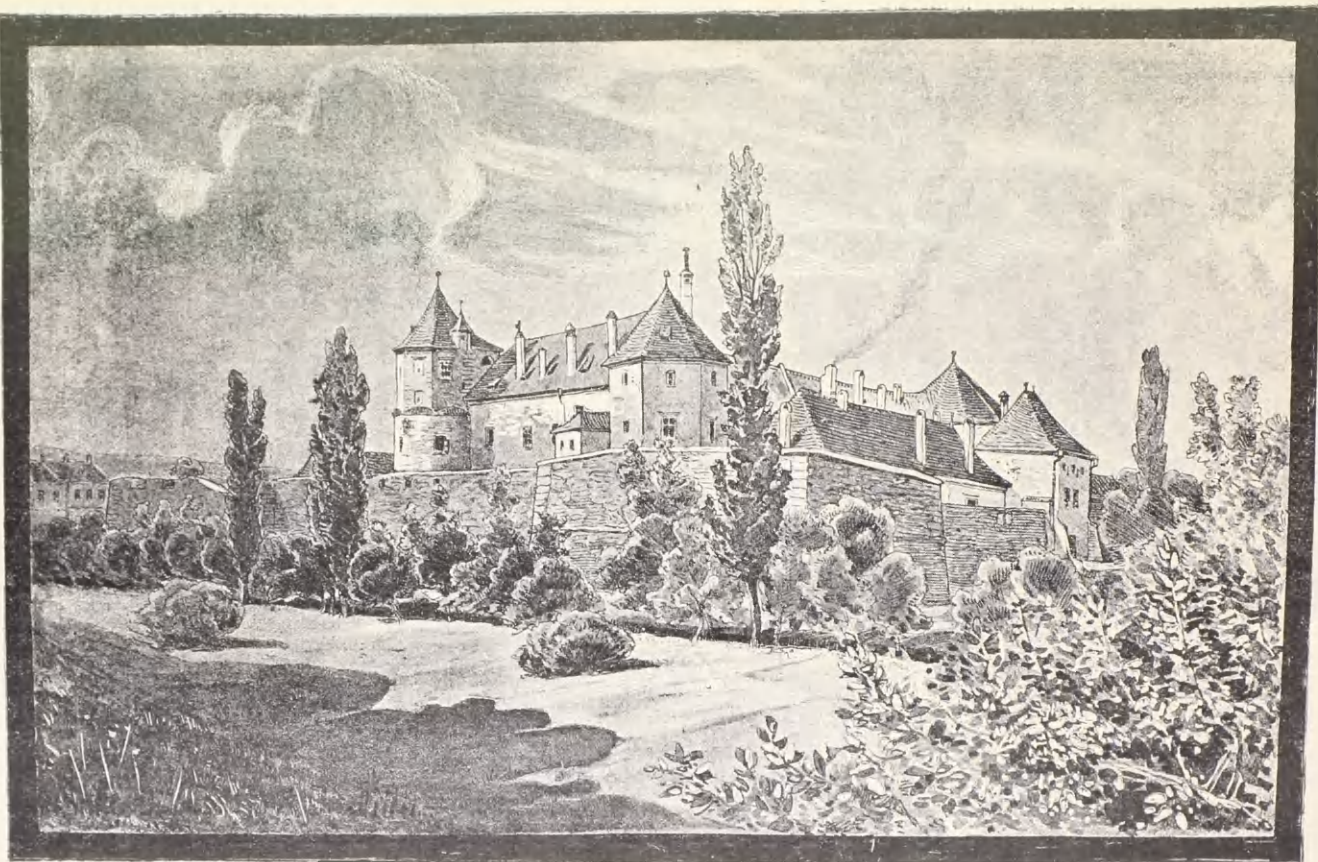

II. CSERNÁTONI PÁL NÉVALÁÍRÁSA.

mennek a professzorokhoz követelni, hogy tegyen más praëptort, mert ezt csakugyan kivetik az ablakon; egyúttal

közös akarattal megegyeztek abban is, hogy azzal is úgy bánnak, a ki velük egyet nem értene. Úgy is tettek. Elmentek a tanárokhoz. Ezek belátták, hogy tovább nem lehet erőltetni a dolgot, magukhoz hívták Ladivert s rábeszéltek, hogy ő se állítsa tűhegyre a dolgot, térjen ki az ifjúság útjából, a mit akarva, nem akarva, meg is tett. Helyébe Misztótfalusi Kis jött, egészen az ifjúság kedve szerint való ember: «kaptunk híres praëptort, úgymint Tótfalusi uramat,» — írja diadalérzéssel Vass György, a főkolompos, ki e deáksínyt az utókor számára írásban megörökítette.*

* Czegei Vass György és Vass László. naplói. Közli NAGY GYULA. (Bpest 1896.) 4. 5 l.

IV.

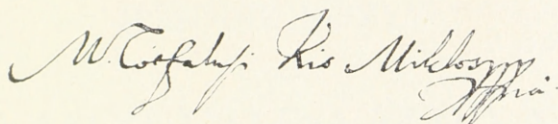
A seniorság, vagy præceptorság után a végzett deák rendes szokás szerint rektornak vagy tanítónak ment a környék egyik nagyobb falujába vagy városába. A protestánsoknál ez időben, de később is, egész a legújabb időkig rendes szokás volt, hogy a tanítói állomásra végzett theologus deákat hoztak valamely főiskolából, abból, melyhez évek során hozzá szoktak. Ez eljárás mellett, melyre eleinte a kényszerűség vitte őket, mivel nem is volt más mód, melyet választhattak volna, — azért is szívesen megmaradtak, mert nagyon kényelmes volt: a rektor a papnak segéde is lett, vasárnap délután ő prédikált, temetéseknél ő énekelt, vagy ő mondotta a halotti oratiót; más részről a fiatal embernek ezáltal módot akartak nyújtani azon ismeretek gyakorlati úton való elsajátítására, melyekre mint lelkésznek — ez volt a főczél — és iskolafelügyelőnek nagy szüksége leendett. Az illető rektornak ezeken kívül volt egy mellékcélja is, az nevezetesen, hogy megtakarított jövedelméből külföldi egyetemre mehessen. Mert az úgynevezett rektoriák csak egy-két évre szólottak: arra senki sem gondolt, hogy a tanügy szenved az örökös személyváltozásnál, sem arra, hogy a rektor, ki állását csak eszköznek nézte, gondolatban már jóelőre a külföldi egyetemeken kalandozott: az ilyen változást természetesnek tartották, hiszen a pap is csak úgy maradhatott, ha évenként a szokásos papmarasztó-napon még egy évre megmarasztották.

E rektori helyek a deákság tudatában jövedelem szerint osztályozva voltak s a tanulók kor és kiválóság szerint változtak belőlük.* Közöttük nem utolsó helyet foglalt el a

* Az 1671. évben kiadott nagy-enyedi coll. gondnoki utasítás 10. pontja. Prot. Közl. 1886. 65. l.

fogarasi. Misztótfalusi Kis tehát, az ifjúság között rangra nézve is első, a mint deákévei 1677-ben kiteltek, ezt választotta. Az ő szeme előtt is már ekkor a külföldi út lebegett. Fogarasra különben az is vonzotta, hogy itt volt lelkész 1674 óta, a mikor a katolikusok a nagybányai református templomot elfoglalták, papot és tanítót elűztek,¹ Horti István, ifjúságának gyámola és hű barátja.

Sem az iskolának, sem az egyháznak, sem a rektornak nem volt oka megbánni választását. Misztótfalusi Kis kedvvel és lelkesmeretesen megfelelt hivatásának: jó «scholamester» volt, a ki ép olyan szívesen tanított az alsó, mint a felső osztályban s az oratorián, syntaxison kívül szívesen «bébelődött» az ábéczével is;² egyéb teendőinek is jól megfelelt.

13. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS NÉVALÁÍRÁSA

Mint már említettük, zeneértő volt s zeneismeretének most jó hasznát vette: a fogarasi templomban, mint énekesvezető hozzá szoktatta a közönséget a helyes énekléshez, mely azt gyermekéveiben az iskolában kellőkép sohasem tanulta meg s úgy elferdítette az énekek dallamait, hogy meg se lehetett ismerni, melyik zsoltárt éneklék,³ pedig külföldön már az éneklőórák is tisztán és hibátlanul énekeltek azokat;⁴ a templomi szószéken is megállotta helyét s a kik hallgatták, azt mondták róla, hogy idővel jó pap lesz belőle.⁵

¹ Prot. Közl. 1888. 205. l.

² Mentség 73 l.

³ U. o. 93. V. ö. Sz. MOLNÁR naplója, lev. 253, 297, 323. l.

⁴ «... Igen nagy tanácsházok vagyon (t. i. a dordrechtieknek), kin az derék

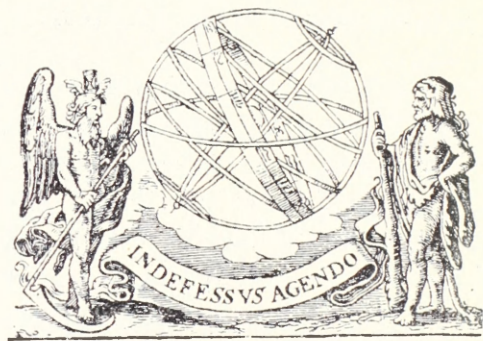
óra, mikor azon által jöttünk, gyönyörűen éneklé vala az 139 zsoltárt, editionis Lobvasserianæ.» SZEPSI CSOMBOR MÁRTON: «Europica Varietas» (1620.) Szamota kiadásában 136. l.

⁵ Mentség 17. l.

Ő sem panaszkodhatott: tanítványai, a lelkész, a község szerette s hogy boldogságából semmi se hiányozzék, egykori praëptora is ide került s elvállalta iskolájában a praëptori tisztet: most szerepet cseréltek s ez az Olyvesi később is büszke volt rá, hogy Kis Miklóstól tanult meg énekelni.*

A fogarasi rektorság jól jövedelmezett, a mit eléggé bizonyít az, hogy Kisünk három év alatt háromszázötven tallért gyűjtött ott össze s meglelégedéssel tekintett a jövő, a külföldi út elé, melynek végén egy nyugalmas lelkészi állomás integett felé. Fiatalkor ember a pálya kezdetén hogyan gondolt volna arra, hogy élete a küzdelmek szakadatlan láncolata lesz s hogy munkája gyümölcsét soha sem fogja élvezni.

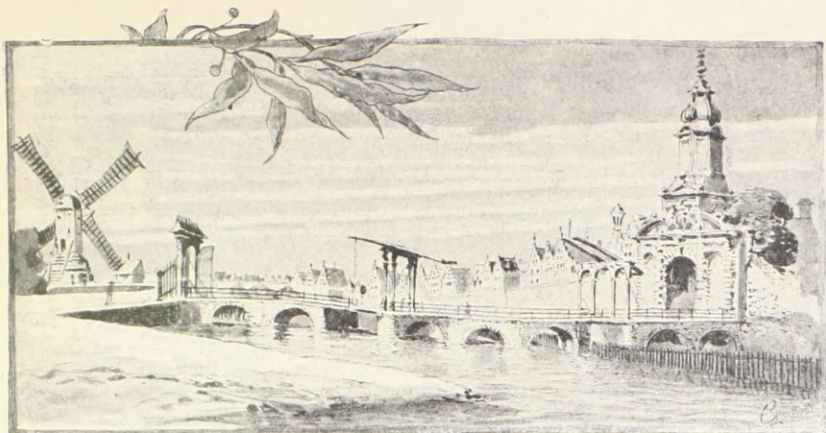
* Mentség 93. l.

14. A BLEU KÖNYVNYOMTATÓCZÉG EMBLEMÁJA,

MÁSODIK KÖNYV.

AMSTERDAMBAN.

15. AMSTERDAM.

I.

MAGYARORSZÁGON, valamint a külföldön a nemzeti nyelvű biblia terjesztését nemcsak egyházi, hanem nemzeti ügynek is tekintették a protestánsok. És valóssággal az is volt. Ez érteti meg velünk az angol, német stb. bibliafordítás nagy irodalmi és nemzeti jelentőségét.

A magyar biblia nálunk is teljesen összeforrt a protestáns nép életével. Szellemi szükségét ebből elégítette ki, ehhez fordult örömeiben, ezzel vigasztalta magát bánatában; bölcsőjénél altatóul ennek versbe szedett zsoltárait énekeltek; innen tanították először imádkozni; gyermek korában ebből tanult meg írni és olvasni s a gyermek, a ki csodálkozva nézett a sárgult titokzatos levelekre, melyeket nem értett, agg korában is áhítattal forgatta azokat; élete minden körülményei között jó barátja lett e könyv, itt megtalálta hasonlatban nemzeti történetét is, lelkébe vésődött annak minden szava; belőle vette képeit, ennek nyelvén beszélt s gondolatai is e szerint alakultak. E szent könyv nagy missiója magyarázza meg a két Rákóczy

György érdeklődését a váradi biblia iránt, bizonyára ez és nem a jezsuita Káldi rábeszélése indította Bethlen Gábort is arra, hogy ezer aranyat adjon a magyar katolikus biblia kinyomatására. Úgy gondolkodtak ők is, hogy minden családban lenni kell egy magyar könyvnek, melyet folyton olvassanak, hogy ez által a nemzeti nyelv és egyzersmind a nemzeti öntudat egyik hathatós fentartója és erősítője legyen. E felfogást örökségül hagyták utódaikra is, kik szintén fejedelmi kötelességük közé tartozónak ismerték arról gondoskodni, hogy mindig feles számmal forogjanak példányok a nép kezén. Erre nézve Apafi fejedelem sem volt kivétel, a mi csoda is lett volna egy olyan uralkodónál, a kit egészen vallásos szellemben neveltek, a kivel már tizenhárom éves korában theologiai művet irattak s a ki később, már mint fejedelem, magyarra fordította Wendelin Theológiáját. Hogy a biblia iránt való érdeklődése nem nyilvánult olyan tényekben, mint pl. a Rákóczyaké, az jellemében gyökerezett, valamint az is, hogy nem ő vette kezébe ez ügyet: mivel ha valamit tenni kellett, azt mindig szívesen átengedte másnak.

Ez érdeklődés nem korlátozódott pusztán a fejedelmi udvarokra. Főurainknak is és kivált nejeiknek volt érzékük ez iránt s a pártolásban ők sem maradtak hátra. Frangepán Kata, Nádasdi Tamás, Nádasdi Anna, Patócsi Zsófia, Báthori Kristófné, Ecsedi Báthori István és nejeinek neve,* hogy többeket ne említsünk, ez által is meg van örökítve.

Teleki Mihály, Apafi hatalmas minisztere, a ki Erdélyben «minden volt mindenkben», az ország ezerféle dolga és a birtokszerzés szüntelen gondja közepette is szakított időt a biblia ügyével való foglalkozásra. Őszinte érdeklődése, mely élte végéig nem szűnt meg, nagyon sokat használt ez ügynek. Sokszor és többféleképen nyilvánult az, így

* Bod: A szent bibliának historiája. Szeben, 1748. 133. s k. II.

többek között a Horti István nagybányai lelkeszszel váltott levelek is fentartották emlékét.*

Kétszer is írt neki, hogy kerítsen számára bárhonnán «kisded forma» bibliákat. A papok mindig kellőkép fel tudták fogni egy főúr érdeklődésének jelentőségét s szították a tüzet, hogy valamiképen ki ne aludjék.

«Hogy kegyelmed apprehendálta, — írta neki Horti egyik levelére válaszolva, — az ecclesiáknak következhető nagy kárát abbul, hogy Belgiumban az apró formákban nyomtatott bibliák elfogytak, hála Istennek! E nagy kárnak megelőzésére szükség mind a politiaiban, mind az ecclesiában előljáró embereknek szorgalmatosan vigyázni.»** Ugyanakkor, midőn így félre alig érthetően figyelmeztette, azt is megírta neki, hogy mi módon lehetne a hiányon segíteni. Olyan tanácsot nem mert adni, pedig ez lett volna a legegyszerűbb, hogy mint a visolyi bibliánál, álljanak össze a főurak s nyomassák ki saját költségükön. Tudta, hogy más lett azóta 'a helyzet s nagyot csappant az áldozatkészség is. A két Rákóczyra sem mert hivatkozni: tudta, hogy hiábavaló lett volna. Volt egy kényelmesebb s kevésbbé költséges út és mód is, melynek egyszer már volt sikere, melyet azóta emlékezetben tartottak, mit se törődve azzal, hogy a nemzeti önérzetet nagyon sértette.

1645-ben az Amsterdamban tanuló magyar deákok rábeszélétek Janson János könyvnyomtatót és kiadót, hogy adja ki a Károli-féle bibliát. Biztatták, hogy jó kelete lesz, nagy haszna lesz belőle, mivel harminczhárom (1612.) év óta nem jelent meg új kiadása s ajánlkoztak a nyomdai corrector teendőinek végzésére. Janson, a ki arról volt híres, hogy az utánnyomásokból él s mihelyt hallja, hogy külföldön vagy hazájában kelete van valamely műnek, azt rögtön

* A Teleki-család levéltárából kiadta
Koncz J. Prot. Közlöny 1888. 205—206. ll.

** Az 1668 márcz. 22. kelt levélben.
Prot. Közlöny 1888. 205. l.

tön újra kiadja ő is,* vállalkozott az utánnyomásra s vállalkozását nem is volt oka megbánni. Azóta e példa folyton kísértett. Horti sem tudott okosabb tanácscsal előállni. Megírta Telekinek, hogy Magyarországon se pénz — ezt értheti a «készület» alatt — se nyomda, se papír nincs,

16. A JANSON-FÉLE AMSTERDAMI BIBLIA (1645) CZÍMLAPJA.

hogy olyan szépen, tisztán és «magát kedveltető kisdéd formában» «unodalmas és káros várakozás nélkül» kinyomtassák. Leghelyesebb lesz most is az előbbi módot követni. Egy ott tanuló magyar ifjút meg kell tenni correctornak, a kinek ellátását és ruházatát hazulról fizetik s mivel arra

* LORCK: Handb. d. Gesch. d. Buchdruckerkunst I. 249. I.

alig van kilátás, hogy a deákok biztatására valamely nyomdász erre vállalkozzék, meg kell valamelyiket kínálni öt- vagy hatszáz tallérral, mely némi biztosíték gyanánt is szolgáljon, — úgy azonban, hogy ezt az összeget később bibliákkal számolja le. Annnyira bizott Horti ez út és mód sikerében, hogy azzal biztatta Telekit, hogy ily módon egy év múlva kész lesz az új biblia.¹ De nem úgy történt.

Tíz év múlt el azóta és még mindig nem akadt vállalkozó. Ez idő alatt Horti sorsa is nagyot változott. Akkor még nagybányai pap volt, a mikor Teleki a fentemlített levelet írta neki. A Telekivel való érintkezést ezután sem szakította meg s aligha nem az ő keze működött abban is, hogy a nagybányai templomfoglalás után Apafi Fogarasra hívta papnak.² A bibliakiadás ügyéről ezután sem feledkezett el, sőt most már a fejedelem közelében nagyobb hatással izgathatott mellette. Sikerre most már annál is inkább lehetett kilátás, mert a vas következetességű Tofeus Mihály püspök vette kezébe az ügyet, a kiről mindenki tudta, hogy a mit föltesz magában, keresztül is viszi. A Gilányi-féle végrendelet végrehajtása elég bizonyság volt erről.³

Gilányi Gergely, Apafi sógora és konyhamestere, összes vagyonát unokaöccsére⁴ s ennek halála esetére a református egyházra és collegiumokra hagyta. Örököse csakugyan utódok nélkül halt el, de az egyház azért mégsem juthatott a hagyományozott birtokokhoz. A végrendelet végrehajtását megakadályozta a hagyományozó özvegye, ki az összes birtokokat maga részére foglalta le.

¹ LORCK: Handb. d. Gesch. d. Buchdruckerkunst. I. 249.

² Prot. Közl. 1888. 205. l.

³ A per történetét maga Tofeus megírta. Kiadta BOB. Smirnai Sz. Polikárpus (H. és év sz.) 115—128. l. és KONCZ JÓZSEF: Tofeus Mihály erd. ev. ref. püspök élete. Kolozsvár, 1893. 14—21. ll.

⁴ A végrendelet Hujetner Jakabnak

Gilányi Judit fiának mondja. BOB (id. m. 114.) Gilányi Hujemmer Jakab deáknak nevezi. NAGY IVÁNNÁL (Magyarország csal. iv. 403. és Pótlékköt. 253.) erre nézve sem útbaigazítást, sőt téves adatokat találunk. Arra nézve, hogy «öcs» régente «unoköcs» értelemben használtatott l. Sz. Molnár naplója lev. 84. l.

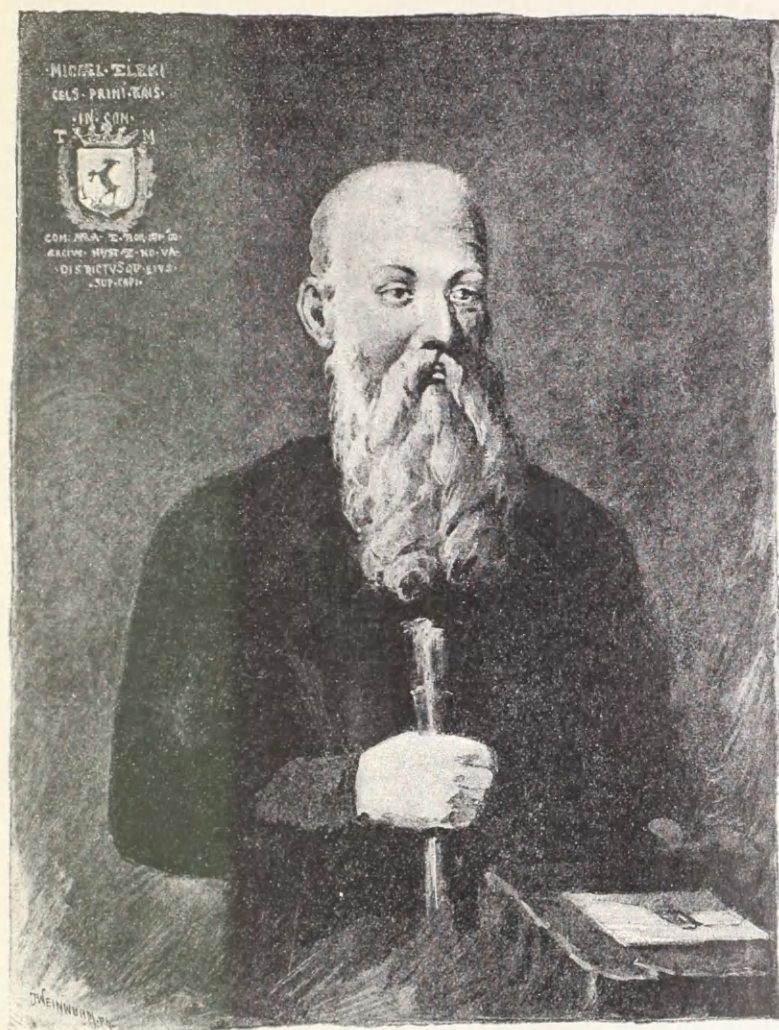
Az 1679 június 4-én püspökké választott Tofeusnak első dolga volt a képviselt egyházat jogaihoz juttatni. Mindjárt egy pár nap múlva az özvegyhez küldött két tanárt s felszólította a hagyomány kiadására. Az özvegy erről hallani sem akart, hanem huszonhatezer forintot ígért helyette. Nagy vagyonról volt szó: tizenötezer forint készpénz, tizezer forintot érő gyöngyök, drága köntösök és fegyverek, három falu, egy kolozsvári, egy fejevári ház stb. Tofeus nem engedett. Követeket és levelet küldött a fejedelemhez is, de sikertelenül. Többszöri izenetváltás után, melyből a püspök meggyőződhetett, hogy az özvegygyel így aligha boldogul, mivel a fejedelem s az urak is az ő pártján vannak, a végsőre határozta magát.

Június 19-én reggel 9 órakor felkelt betegágyából s személyesen elment a fejedelemhez. Megkérte, hogy hívja be a református tanácsurakat, kik, országgyűlés lévén, már össze voltak gyűlve. Midőn ezek, köztük első sorban Teleki Mihály, Rédei Ferencz, Bethlen Gergely bejöttek, egy izgató, velőkig ható beszédet mondott, melynek hangja VII. Gergely és III. Incze pápa s a német császárok között folyt vizsály szenvedélyességére emlékeztet.

Beszédét a református egyház szegénységének rajzolásával kezdette, mely noha első egyháza Erdélynek, a mióta fejedelme is református, mégis olyannyira szegény, hogy szemérem* ki is mondani. Nincs három pénzt érő ezüstje, sőt csak egy pénze is, semmije nincs, hanem «egy Tatárországból a rablóktól kihozott czondorlott tarisznyához hasonló». «Annyi a sok szűkölködő minister** és háza népe, - így folytatta tovább, — hogy csak isten tudja. Kinek saruja nincs, kinek nadrága, kinek öve, kinek semmi köntöse, semmi költsége; kinek felesége, gyermeke otthon mezítelen és élhel-haló». Aztán elmondta, hogy az egyház

* A. m. szégyen.

** Pap (verbi divini minister).

17. TELEKI MIHÁLY.

szomorú sorsát megszáván Isten, arra indította a Gilányi szívét, hogy mindenét az egyháznak hagyja.

«Tudta ezt jól -- úgymond -- a felesége, Gilányiné asszonyom, a Nagyságod¹ testvérnénje, mert keze beadásával erősítette urának ilyen testamentumát, mindazáltal mihelyt Jakab deák megholt,² mindjárt felkölt Ebesfalváról és mindenét, valahol valamije volt nevezett Jakab deáknak, elfoglalta, vette, hatalmason s ma is mindent magánál tart, nem gondolván sem Istennel, sem Nagyságod jó és hatalmas fejedelmi intésével; a mit az oltárra tett idvezült ura és az Istennek hagyott, szentelt, azt minden tartózkodás és félelem nélkül elvonta, elvitte» ... «Ezt az egy özvegyasszony által lett rettenetes erőszakos sacrilegiumot³ semmi vallás Erdélyben a maga feleiben el nem szenvedné. Ha pápista asszony volna, felkelne a pápistaság s erővel is markából, torkából kihúzná s vonná. Ha unitaria asszony cselekedte volna, felkelne az unitariusság és torkon verve elvenné tőle, de ihol ez ellen senki csak meg sem mazzan:⁴ én mellettem senki sincs».

A rettenthetetlen, szókimondó püspöknek, a ki, mint egykor Gellért püspök, a templomban is szeme közé vágta az igazságot fejedelemnek és főuraknak egyaránt, volt bátorsága megleczkéztetni a fejedelmet.⁵

¹ T. i. Apafi fejedelem.

² Lásd fentebb 35. lap 4. jegyzetét.

³ Szentségtörés.

⁴ Így «mocczan» helyett.

⁵ Idézeteket közölnek egyházi beszédeiből (Szent Zsoltárok resol. 1683.) Bod (id. m. 111. 112. 11.) bővebben Koncz (id. m. 39—46. 11.) Mutatványul álljon itt egy idézet: «Szólhatnék itt a mi uraink vidámságául, — írja a 105. zsol-tár magyarázatában, melyet az 1681-iki nagy-sinki országgyűlés alkalmával mondott el — vig lakásáról, vendégeskedéséről s azokról a rút utálatos ordításokról, kiket tegnap cselekvének és a melyek

nemhogy megélemedett idejű, tisztességes tanácsos emberekhez, urakhoz, hanem alávaló rossz gaz szolgákhoz is nem illetek volna. Elhagytátok vala ezt a rút életet egy darab időtől fogva, de úgy látom, hogy ismét eléhozátok ama fogarasi boldogtalan időket. Én nem tudom, játszótársatoknak tartjátok-e az Istent, avagy azt gondoljátok, hogy nem tudja s nem látja ezeket, avagy talán nem meri megbüntetni!?» Egyházi beszédeit, melyekben ilyen tört. vonatkozások nagy számmal fordulnak elő, az újabb tört. írók (pl. Acsády is), korrajzi forrásmű gyanánt használják.

«Nagyságod — így folytatta tovább — a nényének fa-
veál, ezek az urak mind egyig egy asszonynak ily gonosz
cselekedeti mellé szítanak, az ecclesián tett hatalmaskodá-
sát senki sem szánja, senki csak jó szavát, se tanácsát nem
nyújtja, úgy hogy e siralmas szoros igyben* elhagyván en-
gem mind Nagyságod s mind az urak, kényszerítettem én
tanács kérdeni a pápistákhoz és az unitáriusokhoz folya-
modni. Hiszen hihetetlen s kibeszélhetetlen nagy hidegség
ez mindenektől mind Istenhez s mind az ő szent felsége
dicsőségéhez! Lássa meg az Isten s ítélje meg! Bizony,
urak, bizony, ti urak, az Isten a lelketeken vészen ezért
számot. Mert hogy-hogy vagyon ez? Hiszen, kegyelmes
uram, az erdélyi ecclesia szülte Nagyságodat s a Nagy-
ságod nényét az Istennek! Titeteket, urak, ezen erdélyi
ecclesia szült az Istennek: tiétek a haza, tiétek az ecclesia,
én ebben a hazában egy bitang vagyok, ki a tótok és né-
metek elől való félelem miatt futottam ide s ihol la, én
keresem a ti ecclesiátok javát! A ti ecclesiátoknak s anyá-
toknak s ti fiak lévén, csak meg sem komolítjátok.** Soha
az Isten ezt ti bennetek büntetetlen nem hagyja: pogá-
nyokban is iszonyú hidegség volna ez!»

Midőn e szavakat mondta a beteg főpap, elérzékenyült
és sírni kezdett, mely a fejedelmet és tanácsurakat is
mélyen meghatotta. De újra összeszedte erejét s még éle-
sebb hangon folytatta :

«Im azért, kegyelmes uram, Nagyságod eleibe jöttem,
az urakkal együtt, hogy a mit akarok, arról protestáljak.
Mivel, kegyelmes uram, ez a Nagyságod nénye sem Istennel,
sem jó kegyelmes fejedelmével nem gondol és mint ama bíró,
sem Istentől, sem emberektől, egy asszony lévén, nem fél,
hanem maga keményen, erőszakosan, hatalmasan úgy tartja

* A. m. ügy.

** A. m. megkomorít; rendesen kiható, itt szenvedő jelentéssel.

mindenét az ecclesiának, mint Trombicza,¹ tehát így értsen Nagyságod a dologról: Az ecclesia, mely ő néki anyja, eddig javait tőle szép szóval kérte; a ki az ötödik parancsolat szerint atyját s anyját nemhogy tisztelte volna, hogy hosszú élete lenne magának s maradékának, de a nyolczadik parancsolat ellen ellopta, fosztotta az ő lelki anyjától minden javait, szép intésére s kérésére meg nem adja».

Sőt még a fenyegetéstől sem riadt vissza, mely nem csak Apafi Annának, hanem fejedelmi sógorának s a pártját fogó uraknak is szólt:

«Kegyelmes uram! Az ecclesiának, mint anyának, veszeje is vagyon: azzal nyúl engedetlen leányához. Mert, kegyelmes uram, Nagyságodnak vérem hullásával s éltem fogytával is szolgálok, mint jó kegyelmes uramnak, ha úgy kívántatik, mint Nagyságodnak subjectussa,² igaz hive. De Nagyságod nekünk a lelki dolgokban nem parancsolhat, mert *res divinae imperatoriae maiestati non sunt subjectae*,³ abban s *jurisdictiójában* annak külső magistratustól nem függünk. Én azért igen alázatosan instálok Nagyságodnak, mindeneket most jól meglásson, fontoljon, hánýjon, vessen, hogy (ha) ezen dologért a Nagyságod méltóságos házá, nemzetét⁴ valami szomorú és hallatlan dolog s példa követi: én most jó eleve protestálok, hogy annak oka én nem lések s nem is akarok lenni, hanem annak az asszonynak példa nélkül való nagy engedetlensége s keménysége az ő lelki anyjához, az ecclesiához.

«Én azért — így folytatta tovább — két hét vagy másfél hét múlva összegyűjtök kétszáz papot, azok előtt a dolgot úgy, mint Nagyságod előtt megvilágosítom s talán jobban is, mert hiszem az Istent, hogy akkor jobb egészségem leszen: erre az asszonyra törvényt tételék és Isten bizony-

¹ Egy hírhedt tolvaj neve.

² Alattvaló.

³ Az isteni dolgok a császári méltóságnak nincsenek alávetve.

⁴ A. m. nemzetség.

ságom, kegyelmes uram, hogy a holttestének kell megfizetni, a mit most elevenen meg nem ad. Mert ki prédikál, orál, ritmizál, énekel néki, holott egy pap, egy deák, egy falusi mester nincs Erdélyben, a kit meg nem bántott, sértett, keserített volna e nagy erőszakტétellem.

Ezután felszólította a fejedelmet, hogy közbelépésével előzze meg ezt a családját érhető szegényt. Sőt engedékenység is mutatott: legyen az özvegyé egy birtok haszonélvezeti joga, csak adjon róla írást, hogy el nem idegeníti s hogy holta után visszaszáll az is az egyházra. Beszéde végén még egyszer hevesen kitört az özvegy ellen:

«Elviselhetetlen s szenvedhetetlen gonoszság ennek az asszonynak ez a cselekedete. Oltalmazzon, kegyelmes uram, az Isten minket ilyen patronától, a ki nem hogy maga adna s hagyna valamit az ecclesiának, de a mit édes ura adott s hagyott is, azt is elhúzza s vonsa».

Ezeket mondva a főpap ismét könyezett s oda ment a fejedelemhez és megfogván köntösét, így szólt: «Az Istenért, Nagyságod, kegyelmes uram, mindenekről megbocsásson, mert látom, hogy soha ennél különben a dolog véghez nem mehet».¹

A beszédnek, melyet a szomszédszobából Apafiné, Bánfiné és mások is végig hallgattak, rendkívüli hatása volt. A fejedelem és tanácsurak is könyeztek. A túlélés kifakadásokért sem nehezteltek meg,² mert látták, hogy az egyház érdekei iránt való buzgóság ragadta el az ősz püspököt s mint öreg szolgánál, megszokták már és megbocsátották neki.³ A kívánt eredménye is meglett, Giláryné mindent kiadott, a mit lefoglalt, csupán az említett birtok haszonélvezetét tartotta meg.

¹ Bod id. m. 126 l.

² Ennek bizonyossága az, hogy midőn csakhamar ezután és e miatt leköszönt a püspöki hivatalról, a fejedelem nem

fogadta el lemondását. Lemondó levelét közli Koncz id. mű 21. l.

³ Tizenöt évig volt udvari lelkész.

Hosszasabban időztünk e pör ismertetésénél, de mint alább látni fogjuk, szorosan összefügg az a bibliakiadás ügyével is.

Egyházi és világi férfiak eleinte úgy akartak segíteni a bibliahiányon, a mint Horti tanácsolta Telekinek, t. i. rá kell beszélni egy külföldi könyvkiadót, hogy saját költségén adja ki azt, a busás haszon reményében: de semmire sem mentek.

Most, hogy Tofeusnak a Gilányi-hagyaték kezei között volt, más gondolata támadt. Hogy e kor hasonlatával éljünk, úgy tett, mint a zsidók az ellenségen vett győzelem után: a zsákmány egy részét Istennek kívánta áldozni. Föltette magában, hogy a Gilányi-örökséggel kapott készpénz egy részén a bibliát kinyomatja.

A pénz megvolt, még csak könyvnyomtató és képzett szakember hiányzott, a ki a nyomtatásra felügyeljen.

II.

Fentebb már érintettük, hogy Misztótfalusi Kis jó szónok volt, de azért a papi pálya iránt nem érzett különösebb vonzalmat; hogy jó rektor volt, a nélkül, hogy e pályán állandóan megmaradásra kedve lett volna.* Kedvvel nézett a külföldi út elibe, mely a világlátás és ismeretszerzés gyönyöreivel kecsegtette s egyelőre nem gondolt a jövőre.

Egy barátjának, a ki Nagy-Ényeden iskolatársa volt,** mindezt őszintén elmondta.

Pápai Páriz Ferencz, mert ő volt ez a barát, észre-

* Mentség 78. l.

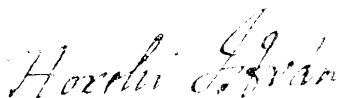
** PÁPAI PÁRIZ FERENCZ Naplója végén közli nagy-enyedi præceptorsága idejéből tanítványai, a theologiai és bölcsészeti tanfolyamon levő barátai és tanuló-

társai stb. névsorát. Ez utóbbiak között áll a Misztótfalusi Kis («Nicol. Tótfalusi») neve is. E névsorok még nincsenek kiadva.

vette, hogy e fogékony léleknek irányt kell mutatni s eszmét kell adni, a melyért lelkesedjék; tehát igyekezett érdeklődését a könyvnyomtatásra irányozni.

«Tudom én --- így szólt hozzá — hogy eleitől fogva idegenkedett kegyelmed a belső hivataltól, azért én javallanám, a mit én magam százszor megbántam, hogy nem cselekedtem, hogy kegyelmed praeter propria studia¹ circumspiciálna a typographiákban és ott ha annyit vehetne eszébe, hogy itthon dirigálhatná a typographiát, (minthogy a sok tudatlan emberek tractálásokkal igen eltöltek az itt nyomtatott könyvek a sok errorokkal)² és kitisztitaná azokat, igen jól cselekedné. Mert prédikátorink, Istennek hála, elegenden vannak Erdélyben, de ilyen ember kellene igen, a ki nincsen» s felhozta neki a Szenczi Kertész Ábrahám példáját, kinek munkája többet ért s érdeme maradandóbb sok lelkészénél.³

Misztótfalusi Kis, kinek szívében a becsvágy eddig szunnyadott, gondolkodni kezdett a mondottakon: mint mondja, e megjegyzés nem kicsiny szeget üte fejébe. Később elbeszélte azt Horti Istvánnak és Dési Mártonnak is, a kik szinte bátorították a vállalkozásra.⁴ Az előbbi, kinek, mint láttuk, buzgósa és érdeklődése azóta sem lankadt, mióta fogarasi pap lett, azzal is biztatta, hogy csak keressen kiadót vagy könyvnyomtatót s a maga pénzéből is szívesen fizet hatszáz tallért, ha valaki felvállalja a kiadást s a nyomdai javítást pedig akkor ő reá fogja bízni.⁵ Mint Horti, Tofeus szintén pártolta ez eszmét s azt mondta Kisnek, hogy csak vállalja fel a biblia nyomtatására való felügyeletet és a nyomdai

18. HORTI ISTVÁN NÉVALÍRÁSA.

¹ Saját (t. i. theologiai) tanulmányain kívül.

² Hiba.

³ Mentség 52.

⁴ U. o.

⁵ U. o. 78.

javítást, több hasznot tesz a nemzetnek, mint egész életén keresztül a prédikátorsággal tenne.¹

Ez egybehangzó biztatások és tanácsok arra birták Kis Miklóst, hogy külföldön az egyetemi tanulás mellett szerezzé meg a könyvnyomtatói ismereteket.

Ez időtájt magyar tanulók különösen a hollandi egyetemeket látogatták; ennek theologiai intézetei hírnév tekintetében ekkor túlszárnyalták a régi híres német egyetemeket s már a nagy-enyedi tanárok egy része is itt tanult.

De azonkívül a könyvnyomtatás terén is első helyet foglalt el Hollandia. Mintha a dicsőség országról országra vándorolt volna, hol itt, hol ott ütve föl a sátorfát: előbb Németországnak, majd Svájcznak és Olaszországnak voltak világhírű könyvnyomtatói. A tizenhatodik század végén e dicsőség elvándorolt Hollandiába s ez ország nagy városai vetezkedtek egymással érte, hogy minél tovább maraszthassák falaik között. Először Antwerpenben a Plantin-házban² szállt meg; innen átment Leydenbe az Elzevir-családhoz, hol legtovább és legszívesebben időzött. A család egy ága Amsterdamban telepedett le, ide is ellátogatott, nem csupán Elzevir Dánielhez, hanem Athias Józsefhez, egy spanyol zsidóhoz, a ki a legszebb zsidóbetűkkel nyomtatott, a ki várt is e látogatásra, a mióta új hazája aranyéremmel és aranylánczczal tüntette ki;³ a Wetstein és Blæu családdhoz stb., a kik mindannyian méltók voltak a megtisztelő látogatásra.

Ezóta mindenki Amsterdamba⁴ vágyott, a ki a könyv-

¹ Mentség. 78.

² «Hotel Plantin»: ez volt a világhírű könyvnyomtatóintézet neve.

³ LORCK: Handbuch d. Gesch. d. Buchdruckerkunst I. 247. l.

⁴ Amsterdamból a XVIII. századi magyar utazóktól több leírás maradt fent.

Így a SZAMOTA ISTVÁN-tól kiadott «Régi magyar utazók Európában 1532—1770») (N.-Becskek, 1892) cz. gyűjteményben Szepsi Csombor Mártontól (136. l.), Hal-ler Gábortól (224 l.). A XVIII. század elejéről különösen érdekes KÉRÉSZI ISTVÁN útleírása, melyet az «Alsófehérmegyei

nyomtatást jól meg akarta tanulni. Misztótfalusi Kis Miklós is erre irányozta útját. Különben azt, a ki a magyar biblia nyomdai javítója akart lenni, a hagyományok is ide vonzották: itt élt, a mint már említettük Janson János, a magyar biblia legutolsó kiadója, a kinek nyomdája, ha maga nem élt is, még mindig jóhírű volt.

Misztótfalusi Kis az 1680. év őszén a francia királyhoz követségbe küldött Absolonhoz csatlakozva, útra kelt Hollandia felé. Amsterdamba érkezve, mielőtt itt megtelepedett volna, előbb tájékozódó kirándulást tett Leydenbe és Utrechtbe. Innen írt november 12-én Absolonhoz.¹

Nyomdafelszerelésre nézve egész Amsterdamban a Blæu-nyomdaé volt az elsőség. Már a század elején híres volt, midőn Blæu Vilmos,² a kiváló csillagász Tycho Brahe tanítványa, jó barátja alapította. Jó mechanikus lévén, különösen a sajtó szerkezetének javítására törekedett és nem eredménytelenül. A nyomdájában felállított kilencz javított sajtó, melyeket a kilencz Musáról neveztek el, messze földön híres volt. Fia alatt nőtt e hírnév: egész Európában nála nyomatták a legszebb térképeket s illusztrált műveket s nyomdaműhelyében állandóan 40—50 munkás — ez időben nagy szám — dolgozott. E műhely ugyan 1673-ban teljesen leégett,³ de ha ő nem is,⁴ fiai kiheverték a veszteséget s 1680-ban, mikor Kis Amsterdamba megérkezett, a Blæu János és Péter vezetése alatt már ismét virágzott.⁵

Misztótfalusi Kis is, a kinek becsvágya volt, hogy a legjelesebb mesterektől tanuljon, az ő nyomdájukat kereste föl.

tört., rég. és term. tud. egyesület 7. évkönyvében (1895.) ZLAMÁL ÁGOST tett közzé.

¹ Absolonhoz írt levelét közli SZILÁGYI: Erd. orsz. eml. 17. köt. 138. l. V. ö. 122. l.

² Baudet, Leven en Werken van W. J. Blæu. Utrecht 1871.

³ FOPPENS, Bibliotheca Belgica, 582. l.

Hitsorsosai a nyomda leégésében büntetést láttak, a miért tizenhárom kötetes nagy térképét a pápának (VII. Sándor) ajánlotta. U. o.

⁴ Meghalt 1673 decz. 28.

⁵ LORCK: Handb. d. Gesch. d. Buchdruckerkunst 1. 228. l.

A «Bloemgracht»-on¹ a harmadik hidnál feküdt az impozáns nyomdaépület, mely már kívülről is hirdette, hogy tulajdonosa előkelő helyet foglal el Amsterdam könyvnyomtatói között, hogy azután belső berendezésével erre nézve minden kétséget eloszlasson. Az óriási, mindkét oldalon számtalan ablakkal ellátott termen kívül, mely nyomdai műhelyül szolgált, volt külön térkép-nyomda, betűöntő műhely, correctori szoba, szárító hely stb. A «fő-utczára» néző oldalon vasrácsok jelentették, hogy ott fekszik az a szoba, melyben a térképek rézlapjait őrzik, a melyek egy tonnaaranyba kerültek. A szomszédos palota volt a Blæu-család lakóháza.²

Midőn a nagyratörő nagyenyedi deák e könyvnyomdába beköszöntött s elmondta szíve szándékát, a nyomda főnöke nagyon szívesen fogadta. Kis Miklós legelőbb is azt kérdezte tőle: «Miképen lehessek én, idős legény lévén, jó könyvnyomtató?»

Hát nincsenek-e Magyarországon ahhoz értő emberek? kérdezte Blæu is.

— Vannak -- válaszolt Kis, -- de azon múlik kivált a jó munka, hogy nincsen alkalmas betűnk.

Blæu ekkor azt ajánlotta, hogy minden mást félretevéen, a betűkészítés mesterségét kellene a magyarokkal megismertetni.

«Azonban -- úgymond -- a pénz a feje a dolognak. Mert ha pénz elég vagyon s esze az embernek, könnyű jó typographussá lenni az értelmes és tudós embernek.»³

Azután áttértek a tanítás díjára s félévre kétszáz tallérban alkudtak meg. Lakásról, élelemről s a szükséges szerszámokról Misztótfalusinak magának kellett gondos-

¹ A. m. Blumengraft v. Blumengraben.

² BAUDET, Leven en Werken van Willem Jansz. Blæu. (Utrecht, 1871.) 176—179. ll.: «Bijlage XIII. Beschrijving

van de drukkerij der Blæu's.» Kivonat Zesen egykorú leírásából.

³ Mentség 47. l.

kodni.* Alkuvás közben Kis fölemlítette, hogy úgy tanítsa meg, hogy tökéletes könyvnyomtató legyen.** Blæu meglepetve tekintett reá, észrevette, hogy a könyvnyomtatás-

19 BLÆU VILMOS, A B.-NYOMDA UJJÁSZERVEZŐJE.

ban teljesen járatlan emberrel van dolga s megismertette az eljárással. Elmondá, hogy Hollandiában egyik ember aczéltetűkre metsz s abban gyakorolja magát, a másik

* Pápai Párizhoz írt levele 1681 jan. 15.

** Mentség 56. l.

matrixot,¹ azaz rézbetűt vagy betűágyat csinál vele, a mibe egy harmadik mesterember a betűt önti s azután jön a könyvnyomtató. S egy ember még a metszésben sem lehet tökéletes. Példaképen fölemlítette azt is, hogy az ő apja szép német betűket tudott metszeni, de latin betűket nem, hogy ő maga szinte csak a romana és rotunda betűfajokat metszi szépen, cursiv betűi már kevésbbé sikerülnek.²

Midőn Misztótfalusi még ezután is ragaszkodott ahhoz, hogy ő tökéletes könyvnyomtató akar lenni: Blæu azzal nyugtatta meg, hogy ő a követendő eljárást hiven közli vele, de ne feledje, hogy a gyakorlat teszi az embert tökéletessé.³

Misztótfalusi Kis ekkor beállott a nyomtató műhelybe dolgozni. Különb en nem ő volt az első magyar Blæunál, az erdélyiek már előbb felküldtek egy Gávai nevű fiatal embert hozzá, hogy tanulja meg a mesterséget, de az másfélévi tanulás után sem ment semmire.⁴

Misztótfalusi Kisre várt a feladat, hogy ezt a nemzeti becsületen ejtett csorbát is kiköszörölje.

Serényen dologhoz látott s minden nyomdai munkában részt vett, a mi legjobb mód volt arra nézve, hogy mindent megtanuljon.

Nagy-Enyeden Misztótfalusi Kis arról álmodozott, hogy egyetemi előadásokat hallgat; később is, midőn engedett Horti és Pápai Páriz rábeszéléseinek, csak mint mellékfoglalkozásra gondolt a könyvnyomtatói ismeretek elsajátítására. A mint Blæunál munkához fogott, csakhamar be kellett látnia, hogy e foglalkozás is egész embert kíván, hogy mindkét hivatásnak egyszerre nem felelhetne meg s be sem íratkozott az egyetemre. Arra is alig maradt ideje,

¹ T. i. negatív betűket.

² Mentség 44. l.

³ Mentség 56. l.

⁴ U. o. Levele Pápai Párizhoz 1681. jan. 15.

hogy — talán a nyelv tanulása végett — olykor-olykor egy iskolába ellátogasson.¹

Mily kedvvel és szorgalommal dolgozott a nyomdában s csakhamar minő nagy haladást tett a betűöntésben, arról elég bizonyosság, hogy egy év sem telt el s már azzal dicsekedhetett, hogy közel százezer latin és héber betűt öntött, sőt annyira vitte, hogy mestere a maga matrixait is vele javíttatta ki.² Ekkor mondhatta róla, szorgalma és haladása elismeréseül, hogy egy belgát százezer forintért se tanított volna meg mindezekre, nehogy elvegye kenyerét, olv sokra haladván, mint Kis Miklós.³

Nyomdai elfoglaltsága közepette nem felejtkezett el hazai pártfogóiról és barátairól sem s ezek között állandóan levelezett Tofeussal és Pápai Párizszal.

Érdekes világot vet gondolkozására ez utóbbihoz írt levele,⁴ melyben nemcsak helyzetét ismerteti meg legjobb barátjával, hanem jövőre vonatkozó terveit is föltárja előtte:

„Ajánlom — írja — tehetségem szerént való szolgálatomat és minden isteni áldással bővös, szerencsés bódlog új esztendőt kívánok uram kegyelmednek. Im megfogadám, uram, én a kegyelmed tanácsát és mindeneket félre tévén, arra fordítám minden igyekezetemet, hogy készítsek magamból annak a hazának javára olyan embert, nemcsak a minéműt kegyelmed emleget s kíván vala, hanem több afféle haszonra valót. Minden okok felett melyek vélekedő elmémnek serpenyőjét erre a részre még le nem nyomhatták vala, praeponderála az, hogy eljövetelemkor tiszteletes püspök uram a biblia kinyomtatásának gondját reám bizá. A mely mintegy másfél esztendeig continue⁵ Amsterdam-

¹ „Nem áttallanám én és áttallanom nem kellene szűrt is vennem reám, ha azal hasznót szerezhetnék nemzetemnek: mellyért nem átalottam úgy lebotsátkozni, hogy . . . Belgiumban a gyermekek közé üljek s azoktól tanuljak.” Mentség 17.

² Mentség 45. l.

³ U. o.

⁴ Bod közlésében maradt fent az „Életnek könyve” 27. jegyzetében.

⁵ Folytonosan.

ban a typographiában való forgásomat kívánja, semmi időm énnékem az akadémiákban való lakásra s tanulásra nem maradna. Azért nemcsak egyéb okok ab *honesto et utili ductae*,¹ hanem ez a *necessario*² engemet erre únszolván s kényszerítvén, colligálám³ Istennek felőlem ez akarátját és az ő felsége nevében én a dologhoz hozzá fogék. Látom is Istennek tapasztalható kegyelmét rajtam és segítségét. Már az öntésben annyi *cognitiót*⁴ vettem, hogy ha mindjárt haza mennék is, matrixok és eszközök lévén, akármi typusokkal boldogíthatnám azt a hazát, úgy mint ki már öntöttem itt közel százezer betűt, deákot s 'sidót és nagyobb részént minden módon én készítettem el is, más senki hozzájuk sem nyúlt. De mivel matrixoknak szerzésekre, a melyek kívántatnának ad *typographiam bene instructam*⁵ és a melyek itt az én mesteremnél vagynak 6000 tallért érők, pénzt sohonnan nem várhatnék, azonban időmet s alkalmazhatóságomat s *docilitásomat*⁶ is látom reá, már Isten segítségével a metszéshez akarok fogni, a melyben is elegendő *perfectionamat*⁷ reménlek addig hogy vészek, míg a biblia nyomtatásához kell kezdenünk, (mert még most hamar a' nem leszen) akkor osztán vel *nolens*⁸ a typographiának mind csinnyát binnyát kitanulhatom. Isten mindenképen jól igazgatja a dolgot, csak a haza légyen hozzám hű és végye maga nagy hasznára s ékesítésére igyekező alumnusának szolgálatját; ha megcsalatkozott Gávaitól, talám többet nyer én bennem: nem lett Isten tanácsa nélkül. Költségemben ugyan bizony sokban telik, mert a tanítóm-nak csak félesztendeig kétszáz forintot fizetek; azonkívül a szállás- s asztaltartásra sok mégyen, eszközökre is. Hazamenetelemtkor kelletik, ha mit akarok, 150 tallér. Mely én

1 Tisztességes és hasznos célú (okok).

2 Szükségből.

3 Átlát.

4 Ismeret.

5 Jól felszerelt könyvnyomdához.

6 Tanulékonyság.

7 Tökéletesség.

8 Akaratlanul is.

tőlem bizony ki nem telhetik, de talám valami segítséggel leszen a haza e közönséges jóra való igyekezetemben. Avagy ha a sem leszen, kölcsön kérek itt pénzt s mégis véghezviszem, a mit elkezdettem. Tiszteletes püspök uramnak már két izben irtam mindezekről a dolgokról, kérem kegyelmedet, data occasione,¹ emelje kegyelmed is ott kerekemet. Köszöntse kegyelmed becsülettel én nevemben tisztt. Dési,² Eperjesi,³ Kolosvári,⁴ Bajtsi,⁵ Dobolyi Bálint uramékat. Kérem Dési uramat, a Kun uramék ígért beneficiumban⁶ ha mit vájhatna meg, igyekezzék iziben rajta, mert ha ez dolgot felőlem megértik, semmit onnét nem remélhetek. Az ur Istennek gondjaviselése alá ajánlom, uram, kegyelmedet s minden dolgát.»

«Amsterdamban 15-dik Januarii anno 1681. Kegyelmed együgyü jóakarója szolgál, ha él, M.-Tótfalusi Kis Miklós m. k.»

Pápai Páriz Ferencz, ekkor már nagyenyedi tanár, latin nyelven válaszolt e levélre s igyekezett bátorításával megtartani s tovább haladásra serkenteni Kist azon az úton, melyre rálépett.

Mint Sziggyártó Lukács Szenczi Molnár Albertnek, a midőn meghallotta, hogy könyvnyomdat szeretne alapítani,⁷ ő is hazai és külföldi tudós könyvnyomtatók, mint Heltai Gáspár és Szenczi Kertész Ábrahám, továbbá Plantin, az Estiennek, Elzevirek, Janson és mestere példájával hozakodott elő, kik a tudomány terén is tündököltek. Biztatta, csak haladjon tovább ez úton s az egyetemi tanulás kedvéért le ne térjen valamikép róla. Ez nem lélekölő kézimunka, nem

¹ Alkalom adtán.

² Dési Márton.

³ Eperjesi Mihály.

⁴ Kolozsvári István gyula-fejérvár—nagyenyedi tanár (1678—1715). Később még nevével találkozni fogunk.

⁵ Bajtsi András nagyenyedi pap és esperestől l. HERMÁNYI DIENES JÓZSEF

«Nagy-enyedi ekklesiának papjai». Erd. Prot. Közl. 1877. 528. l.

⁶ Valószínűleg pénzsegélyről van szó, melyet Misztótfalusi Kis a rozsályi Kun családtól, mint külföldi alumnus kapott.

⁷ Sz. Molnár naplója, lev. és irományai. Bp. 1898. 349. l.

tompítja az elmét, nem árt sem bölcsészeti, sem theologiai ismereteinek. Megnyugtatta, hogy egy zsinaton a püspök is helyeselte vállalkozását. Azután áttér a Blæu magasztalására. Szerencsés, úgymond, hogy olyan mesterre tett szert, mint a milyen a «nagy» Blæu, szerencsés, hogy an-

20. AMSTERDAM.

nak kegyét megnyerte; erőt és kitartást kíván neki s azt izeni, hogy ő, a kinek családja annyi díszes és hasznos művekkel látta el a keresztyén világot, az egyéb országok mellett eltörpülő Erdélyről se felejtkezzen el teljesen.*

E levél még inkább megerősítette Kis Miklóst elhatározásában.

* Bod, id. h

III.

Fent láttuk, hogy a biblia kiadásának szükségét egyformán átlátták az irányadó férfiak, valamint azt is, hogy a kiadás módozataira nézve nem egyeztek meg. Úgy látszik, a kinyomtatás módját eleinte mellékesnek tartották, gondolatuk csupán a célra volt függesztve.

Pápai Páriznak, midőn Kis Miklósnak az említett jó tanácsot adta, szemei előtt egy oly könyvnyomtató lebegett, a ki külföldön tökéletesen elsajátítja a könyvnyomtatói ismereteket s itthon érvényesíti tehetségét és tudományát; Tofeus és Horti pedig azt hitték, hogy Hollandiában kell keresni kiadót s Misztótfalusi Kis vállalkozását is úgy értelmezték s biztatásainak is az volt az értelme, hogy tanuljon meg annyit a nyomtatásból, illetve egyéb ahhoz tartozó szükséges ismeretekből, nyomdai javításból, betűöntésből stb., a mennyit tudnia kell, hogy a nyomtatásra felügyelhesen s a könyvnyomtatót ellenőrizhesse.

Misztótfalusi Kis is így gondolkozott eleinte.* De csak hamar átlátta, hogy e mesterség egész embert kíván, sőt egy ember, ha egészen reá szenteli is magát, alig lehet benne tökéletes s lassanként meggyőződött arról is, hogy megfontoltabb volt a Pápai Páriz tanácsa, mint a többieké, s azt tűzte maga elé életcélul, a mit az javasolt. Ily értelemben írt haza Tofeusnak és Pápai Páriznak is.** Eleinte félt, hogy mint theologust ezután majd nem veszik számba, de Pápai Páriz e tekintetben is megnyugtatta.

Midőn Tofeus értesült arról, hogy Kis Miklós egészen a könyvnyomtatásnak szenteli magát, azután pedig haza készül, örömmel vette azt tudomásul. Ez lehetett indítéka,

* Apologia Bibliorum. Kol 1697. 7. (számozatlan) lap: Epistola apologetica. 1

** Idézett levele 1681 jan. 15.

hogy most már ő is azon gondolkodott, hogyan lehetne a bibliát itthon kinyomtatni.* Ez újabb tervét közölte a fejedelemmel és a főurakkal s azok mindnyájan helyeselték azt. Közösén megállapodtak abban, hogy betűket s papírt hozatnak külföldről s a kiadásra itthon rendeznek be nyomtató műhelyt. A tervezett új kiadás mintájául az 1645-iki amsterdami bibliát fogadták el s ezért akartak a külföldre fordulni, hogy betű, papír és a könyvalakja mind ahhoz hasonló legyen. A rendek és Apafi külön-külön megbízólevelet állítottak ki Tofeus részére, melyekben felhatalmazták, hogy a szükséges költségeket az egyház pénzéből fedezheti.

Az első 1681-ik év augusztus 20-án Szamos-Újváron kelt és így hangzik:

«Mi Erdélyországban lévő evangelicus reformatus tanács uri renden levő hivei, kegyelmes urunknak ő nagyságának vallásunkon levő ecclesiák, collegiumok s azokhoz tartozó jók curatorai s esperestjei és valakiket ezen dolog illethet, ez ide alább megírt személyek, adjuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik, ez mi leveleinknek rendiben, hogy mi kegyelmes urunknak ő nagyságának méltóságos tetszéséből s közönséges megegyező akaratból, Istennek ő felségének segítségével akarván kinyomtattatnunk a szent bibliát magyar nyelvünkön in octavo majori,** úgy a mint Belgiumban kinyomtatták volt, miden correctio nélkül, a nyomtatásban esett fogyatkozásokon kívül, a szent generalis ecclesia pénzéből, kinek jobb móddal való végbevitelére ide hazánkba hozassunk mind betűket, mind papirosat s itt nyomtattassuk ki, közönségesen végeztük. Minthogy penig a szent ecclesiának erre az istenes munkára deputáltatott pénze tiszteletes Tofeus Mihály refor-

* Apologia biblicorum 7. számozatlan lap. (Epistola apol. 1.) V. ö. PÁPAI PÁRIZ levele 1681 jún. 1.

** Nagyobb nyolczadrét alakban.

mátus erdélyi püspök uram keze alatt van s ő kegyelmének kell kiadni arra a szükségre kívántató minden költséget: assecuráljuk ő kegyelmét, mind magát, mind maradványát közönségesen e levelünk által, hogy valamennyi pénzt s egyéb szükséges jót költ arra a munkára tiszteletes Tofeus Mihály püspök uram, azt mindnyájan acceptáljuk, approbáljuk, hogy azért sem magának sem maradványának, ő kegyelmeknek semmi bántódása nem leszen; hozzá tévén azt is, hogy ha [kitől Isten oltalmazzon] erre a szükségre kívántató betűknek vásárlásában, meghozásában, vagy egyébképpen Istennek ítéletéből származható szerencsétlenség miatt valami alkalmatlanság és kár esnék: arról sem Tofeus Mihály uramat, sem a generalis ecclesiát senki sem vádolja, nem keresi, mivel csak Isten adhat olyan nagy munkának boldog előmenetelt. Mely dolognak nagyobb erősségére s bizonságára és megirt tiszteletes Tofeus Mihály uramnak is mind magának mind maradványának jövőendőbeli securitására adtuk és kezünk írásával s szokott pecsétünkkel megerősített levelünket.»¹

Ugyanez a tartalma az Apafi ugyanekkor s ugyanitt kelt meghatalmazásának is, azzal a különbséggel, hogy itt elmaradt a záradék, mely arról szól, hogy ha a betűvásárlásban s azok hazaszállításában vagy egyébként valami kár esnék, azért Tofeust senki felelősségre nem vonhatja.²

Kétségtelen, hogy midőn Tofeus e határozatokat hozatta, Misztótfalusi Kisre gondolt, nyomdai művezetőül őt szemelte ki.³ E szándékát egy levélben tudatta is vele.⁴ Kis Miklós becsvágyát ez még inkább növelte s a belé vetett bizalom ezen újabb nyilvánulása kitartásra buzdította.

Lelkesedése pillanatában merész tervek születtek meg

¹ A Teleki-levéltárból közölte Koncz, i. m. 31—32. l. Aláírták Rhédei, Bethlen stb.

² Koncz id. műve 30—32. l.

³ «Deliberatum est — írja ő maga — in ipsa patria præ oculis sanctæ eccle-

siæ mea reducis in patriam opera sanctum hoc opus procurandum.» Apologia Bibl. 7. sztl. l. (Ep. apol. 1.)

⁴ Telekihez és Tofeushoz írt levelét (1684 aug. 15.) l. a *Függetlenségben*.

agyában, a melyek azért nem voltak pillanatnyi életűek: lelke gyermekeit ha megszülte, föl is nevelte; különben is természete volt, hogy törhetetlenül ragaszkodott pillanatszülte elhatározásaihoz. Ha biztak benne, e bizalmat meg is akarta érdemelni, ha kitüntették, hálásnak akarta érte magát mutatni. Feltette magában, hogy nem csak megtanulja a betűmetszést, betűöntést és könyvnyomtatást, hanem maga által metszett és maga által öntött betűkkel maga kinyomtatja a Zsoltárokat és az Új-Testamentumot: hadd lássák, mennyire érti mesterségét.¹

21. APAFI NÉVALÁÍRÁSA.

Az alatt, míg Kis fejében ily tervek fogamzottak meg, a bibliakiadás ügye ismét tovább haladt egy lépéssel. Az erre szánt kétezeröttszáz aranyat,² vagyis tízezer forintot, melyet Tofeus «az ország nagy szükségére» kölcsön adott, lassanként, sürgetésre visszakapta:³ előbb ezer aranyat, majd 1682 nov. 28-ikán megismételt sürgetésre a még fentmaradt összeget.

A mint a pénz együtt volt, a következő évben Kolozsvárt egybegyűlt papok és főurak legelőbb is erről tanácskoztak.⁴ Abban állapodtak meg, hogy levelet íratnak egy

¹ Apologia biblicorum 7. sztl. l. (Ep. apologetica. 1.)

² Egy arany = négy magyar forint. E 2500 arany további sorsáról l. Bod, Smirnai sz. Polikárpus 133. 151–152. Koncz, Tofeus élete 37, 38. Bethlen Miklóst a hűtlen kezelés vádjá alól fel-

menti a Történelmi Tár 1899. évi folyamában közölt jelentés. (137–151. l.)

³ A sürgető levelet közli Koncz, Tofeus M. élete. 32., 33.

⁴ A tanács határozatának kelte: 1683 decz. 6.

«tisztességes, tudós, buzgó» külföldi professornak, hogy értekezzen a könyvnyomtatókkal s tudja meg és tudósítsa őket, mennyibe kerülne a bibliának odakint való nyomtatása? Viszont más úton annak is járjanak utána, mennyi lenne a vám és harminczad, ha majd a nyomtatott példányokat haza akarják szállítani s azonkívül könyvnyomda felszereléshez szükséges eszközöket rendelnének meg? A külföldön nyomtatást is elhatározták, még mielőtt a tudós professor információja megérkezett volna. «Isten kegyelmét segítségül híván — így szól a határozat — mind a papyrosnak, mind a typusnak szépsége, mind az dolog hamarébb végbe menése kedvéért az biblia oda fel való nyomtatása és pénz oda felküldése legyen meg...»

Egyelőre correctorokról nem gondoskodnak. Követül, ki a levelet fölvigye s mindezekben eljárjon, Kolosvári István gyula-fehérvári tanárt jelölték ki. Kisünkről is megemlékeztek, róla is határoztak. «Tótfalusi uram — így szól a határozat — jöjjen haza s hozzon elegendő matrixokat és egyéb typographiához szükséges eszközöket magával.»*

Csakhogy mindezekről őt tudósítani elfelejtették, neki fogalma sem volt arról, mik történtek odahaza, a szállingózó hírekből pedig épen mást következtethetett.

Már Pápai Páriz levele is beszélt harczy tervekről, Apafi magyarországi hadjáratáról, melybe a szultán rendeletére kezd. Újabb levelek, Magyarországból és Erdélyből érkező tanulók mindinkább kedvezőtlen híreket hoztak a «fenforgó zenebonás állapotról», hogy a török nagyvezérnek negyven nap alatt tízezer aranyat kellett fizetni (1683), hogy az urak egymástól kértek kölcsön, csakhogy a pénzt előteremtsék stb.**

Ezenkívül olyan hírek is szállingóztak Amsterdamba,

* Gr. KEMÉNY J. Erdély tört. eredeti oklevelekben XXVII. kötet. (Ez oklevél másolatához SZILÁGYI SÁNDOR szívességéből jutottunk.) V. ö. 67. l.

** Vass Gy. és V. László Naplói 31.

hogy a biblia nyomtatására szükséges összeget megsokalták s a huszonötszáz aranynak még csak nevétől is megírtóztak,¹ sőt Pataki István kolozsvári tanár, az ifjú Apafi nevelője, kinek nevével alább még gyakran fogunk találkozni, már azt is írta Kis Miklósnak, hogy a «biblia nyomtatása felől való tanács elbomlott» s e feladat megoldása ő reá fog még maradni.²

Majd csakhamar meghallotta, hogy a török Bécs ostrománál szegyént vallott (1683 szept. 12). Sőt azt rebesgették, hogy ott Apafi is elesett.³ Mint az erdélyi hazafiak nagy része, a török hatalom aláhanyatlásával közeledni érezte ő is Erdély önállósága és vallásszabadsága romlását; képzeletében látta, mint hatol be a magyarországi vallásüldözés Erdély türelmes népe közé is, mint foglalja el az «orthodox» kálvinista vallás helyét a «pápistaság», mely a «keresztény» vallást onnan kiirtani régen szándékozott.⁴ Mindezekből azt a tanulságot merítette, hogy örökre elmult az az idő, a mikor az egész ország érdeklődött e könyv kinyomtatása iránt s talán ilyen alkalom sem kínálkozik több, mint ez a mostani, hogy t. i. külföldön él egy olyan magyar, a ki teljesen érti e mesterséget s életét is szívesen ez ügynek szentelné. E képzelődés hatása alatt még merészebb elhatározás támadt lelkében. Félretette előbbi terveit a nyomdai mutatványokról, a Zsoltárról és Új-Testamentumról s eltökélte magát a biblia haladék nélkül való kinyomtatására.⁵ Ez elhatározás annál könnyebb volt, mert

¹ M. Kis levele Telekihez és Tofeushoz 1684 aug. 15. *Függelék*.

² Id. h.

³ Mentség, 66. l.

⁴ Id. levele. Az «Apologia Bibliorum» cz. művében is felemlíti a török háborút s a veszedelmet, melybe ez Erdélyt kikerülhetlenül bonyolította. (7. sztl. lap.)

⁵ Hogy csakugyan 1683 őszén határozta el magát erre, id. levelében három

helyen is mondja: «Mihelyt Isten megsegényítette Bécs alatt a török hatalmasságot, mindjárt ötlött nékem szívembe e szándékom . . .» és «annál inkább concludálhattam én osztán az elmult őszszel» stb., ismét másutt: «az elmult lett dolgok és hírek ketté vágák e czélomnak (t. i. az otthon nyomtatás stb.) consequálása felől való reménységemnek fonálát . . .»

ő is, épen úgy, mint előbb Szenczi Molnár, ezt tűzte ki életének kiváltképen való céljául.¹

Merész, szinte egy ember erejét felülhaladó munka, a milyenre sem azelőtt, sem azután nem vállalkozott még magyar ember! Misztótfalusi Kis jellemének sajátos vonása e vállalkozás. Ő, mint maga is megvallotta, mindig olyan dologba szeretett fogni, a mi erőt felülhaladó, mintegy istenkisértés volt.²

Misztótfalusi Kis a három év alatt, a mióta Amsterdam-ban volt, megtanulta a betűmetszést, matrix-készítést, betűöntést és nyomtatást, de ha ezeket jól értette is: sok akadálya volt még a nyomtatásnak. Szükséges szerszámai megvoltak ugyan, azokat még Blæu megvétette vele, de nem volt pénze a sok és drága anyagra, melyek a metszéshez és öntéshez kellettek; nem volt papír, nem volt sajtoja stb.

De ez sem rettentette el. Elhatározta, hogy munkát vállal, pénzért dolgozik másoknak s megtakarított pénzét a bibliába fekteti.

Hogy célját elérje, nélkülözésre is hajlandó volt. Maga beszéli, hogy azt is sajnálta és kárnak tartotta, a mit kenyérre kellett költenie. Sokszor úgy kiadta minden pénzét, hogy kenyérvételre egy polturája sem maradt,³ a legolcsóbb eledellel élt, néha egész hónapon át nem ivott bort s olyan takarékos volt, a milyent csak képzelni lehet, hogy véghezvigye, a mit elkezdett.⁴ Volt benne olyan vonás, mely a vértanuk elszántságára emlékeztet, azok szájába illettek volna e szavai is: «Hozzá fogok én, egy szegény legény lévén és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szíves devotiója többet tészon, mint egy országnak immel-ámmal való igyekezeti és hogy az Isten gyakran alá-

¹ Saját szavai id. h.

² Mentség go.

³ Mentség 2. Poltura = 1½ garas = 6 pénz.

⁴ U. o.

való és semminek alított eszközök által tapasztalhatóképen való segítségével viszi véghez az ő dicsőségét.»¹

Elszántsága lassanként mind közelebb vitte célja felé. Előbb betűi készültek el, majd papírt vásárolt s azután egy könyvnyomtatótól sajtót bérelt ki.² De még mindig voltak a nyomtatás megkezdésének nagy akadályai.

Nincsen könyv, melyet annyi ember olvasott volna, mint a bibliát, melynek szövegépsége annyira fontos lett volna, vagy hibái annyi félreértést szülhettek volna és mégis, mintha a végzet üldözte volna, ebbe kerültek bele a legbotrányosabb sajtóhibák. V. Sixtus pápa 1590. Rómában saját felügyelete alatt kinyomatta a Vulgatát s a mű végén egy bullában közzé tette, hogy kiközösít mindenkit, a ki bármit változtatna a szövegen. E kiadás, a mint csakhamar kiderült, annyira telve volt hibákkal, hogy maga a pápa jónak látta eltüntetni a könyvpiacszról.³

A Károli Gáspár-féle bibliafordításban is volt elég hiba. Elaggott ember volt a fordító s nem tudott jól magyarul a nyomtató; a későbbi kiadók, mint Szenczi Molnár, sokat kitisztítottak belőle, de sokat benne felejtettek és azok számát újakkal is tetemesen szaporították.

Misztótfalusi Kis Miklósnak eleinte az volt a célja, a mi Tofeusnak, t. i. hogy a Károli Gáspár fordítását nyomtatja ki, úgy a mint azt Janson kiadta, nem javítva rajta semmit, csupán a nyomdai hibákat.⁴ Ezt eleinte annyira természetesnek tartotta, hogy, mint mondja, kardot vonni kész lett volna érette s a világért el nem távozott volna tőle semmiben.⁵

¹ Id. h.

² A könyvnyomtatóműhely tulajdonosa nevét, a kinél nyomtatta Kis a bibliát, nem tudjuk. Csupán azt jegyezte föl erről: «A' bizony dolog, hogy a' hol én a' bibliámat nyomtattam, annak a' műhelynek gazdája takács lévén az előtt, elvévé a' *Typographus*nét, 's menten

ugyancsak jól folyt az *Officinának* dolga és semmi hátramadást nem szenvedett». Mentség 47.

³ LALANNE, *Curiosités bibliogr.* Paris, 1845. 296.

⁴ Mentség 23.

⁵ U. o.

UTRECHT.

Hollandi eredeti metszet után.

De idővel más meggyőződésre jutott. Midőn, még első terve szerint, az Új-Testamentum kiadására készült s végig javította e czélra a Janson-féle kiadást, összehasonlítva az eredeti szöveggel, a belga és más fordításokkal: akkor látta, hogy itt nem csak sajtóhibák vannak nagy számmal, hanem azonkívül igen sok szó, sőt egész versek kimaradtak; hogy sok helyen hibás a fordítás és nem következetes az orthographia stb. Belátta, hogy ha tökéletes munkát akar végezni, az egész bibliát újra át kell nézni. Jó lelkiismerettel — úgymond, — nem hagyhatta benne a felfedezett hibákat s ha nem javította volna ki az idő folytán becsúszott «vétkeket», úgy tünt volna föl, mintha megvesztegetné annak szövegét.¹

Az összevetésre és javításra a maga tudományát és idejét nem tartotta elégségesnek, hanem segédekert keresett. Az utrechti egyetemen ez időben számos magyar tanuló tanult, kik ott mintegy kis magyar coloniát alkottak.² Hogy e végett Utrechthez fordult, arra más oka is volt. Ezen egyetemen a Coccejus-ellenes Voetius szelleme uralkodott. Maga Kis Miklós ugyan Coccejus követője volt, de Tofeus püspökre és Teleki Mihályra tekintettel nem tartotta czélszerűnek e theologiai iskola elveit alkalmazni a bibliajavításnál: attól is félt, hogy így több újítás lesz benne s e miatt majd nem fogadják el az egyházak.³ Félt a Coccejanismus híretől s visszaemlékezvén a Csernátoni-Dési-féle perre, félelme nem is volt alaptalan. Ő maga Coccejus-párti, segédei Voetius követői, tehát egymást kölcsönösen ellenőrizték: «ő kegyelmek én tőlem mintegy tartogatván — úgymond — és én is ő kegyelmektől, úgy inkább maradhatott valóságában a munka.»⁴

¹ Apologia Bibliorum 4. 21. l.

² «Maximus tum erat eorum (i. e. Hungarorum) confluxus, adeo, ut ferme eccle-

siam repræsentare possent.» Apologia bibl. 2. l.

³ Maga fölemlíti ezt Mentsége 23. l.

⁴ U. o. 24. l.

A javításban különösen két deák, Csécsi János, később sárospataki tanár s mestere helyesírási elveinek ott is lelkes követője s Kaposi Sámuel, később gyula-fejérvári tanár, jeles hebraista,¹ voltak hathatós támogatói. Ő reájuk bízta Kis az összehasonlítást, fölhatalmazva őket, hogy ha munka közben oly nehézségek merülnének föl, melyekkel megküzdni nem képesek, kérdezzék meg többi tanuló-társaikat s ha ezekkel együtt sem tudnának eligazodni, forduljanak tanácsért tanáraikhoz.² Azon szempontokat, a melyekre az összevetésnél figyelniök kelle, a következő hét pontba foglalta össze:³

Az első pont a sajtóhibákról és helyesírásról szólt: ez utóbbira vonatkozó szabályokat Misztótfalusi Kis részint a régibb magyar nyelvtanokból vette, részint saját megfigyelése alapján írta.

A «valóságos hibákra» nézve következő utasításai voltak: 1. Az egyes bibliai könyvek és fejezetek tartalmát rövidítsék. 2. A Janson kiadásában latinul idézett egyező helyeket fordítsák magyarra, hogy a nép, a nők, sőt gyermekek is értsék.⁴ 3. Nézzék meg, hogy az útalás helyes-e? 4. Hogy a szövegből kimaradt szavakat, a milyenek ropant nagy számmal voltak, az eredetivel összevetve, vegyék föl újra. 5. Az egészen kimaradt, vagy nem a helyén álló, helytelenül összekötött vagy elválasztott verseket állítsák helyre. 6. Az eredetiből hiányzó s a fordításban magyarázatul álló szokat jelöljék meg, hogy azokat cursiv betűkkel szedhesse.

Az eredeti szövegen kívül figyelmükbe ajánlotta a

¹ Bod (M. Athenás 128.) nevét «Kaposi»-nak írja. Az utrechti egyetemre 1686-ban iratkozott be s neve így van az anyakönyvbe bevezetve: «Samuel Kaposi, Rimaszombatino Hungarus». Album studiosorum academïæ Rheno-Trajectinæ 1636—1886. (Utrecht, 1886.)

² Apologia Bibl. 3. l.

³ U. o. 3—4. l. Röviden a biblia előtt is közölte. V. ö. Bod, Sz. Biblia hist. 158. l.

⁴ T. i. Exodus, Deuteronomium stb. helyett Mózes 11. v. könyve stb.

Tremelius latin fordítását, melyet Károli Gáspár is használt; a belga és angol fordítást s a kiválóbb szövegkritikai műveket.

Mint a később általa kiadott hibajegyzékből látjuk,* rengeteg sok kisebb és nagyobb hibákat fedeztek föl: alig

22. MISZTÓTFALUSI KIS BIBLIÁJÁNAK CZÍMLAPJA.

volt a bibliának olyan fejezete, melyben ne javítottak, sőt csak egy-két javítást tettek volna; nemcsak egyes szavak s rövid mellékmondatok, hanem egész hosszú versek elmaradtak elnézés, gondatlanság s felületesség miatt és számos egyéb hibákra is bukkantak. Pl. egy helyen *hatszáz*

* »Voces sententiæ et versus in bibliis Hung. a. 1645. Amstelodami editis incuria quadam omissi». Az Apologia Biblicorum II. része, 44 számozatlan lap.

helyett *hatszázezer* állott, másutt *menye* helyett *nénje*, *látta* helyett *hallotta* s több efféle. A Kis Miklós éles szeme észrevette a szükségtelen szószaporitást is s kitörölte az ilyeneket: *kőfalrakó kőművesek, kővér hizlalt, álnok csalárd*: «Ha ezt szokásba kezdjük venni — jegyzi meg, hogy a mely szentírás szavainak külömb-külféle fordítási lehetnek, azokat mind feljegyezzük, micsoda bibliánk lészen, mert néhol három, néhol négy vagy öt- és hatféle fordítását is találja az ember a külömb-külféle verssoroknál azon szóknak vagy sententiáknak»; megróttá a következetlenséget is, hogy egy ugyanazon szót egy helyen komorniknak, másutt szolgának fordította Károli s úgy javította ki, hogy mindkét helyen udvari szolgát tett helyette: «Olyanok lehettek ezek — úgymond egy később kiadott védíratában — mint az erdélyi udvar bejárói; a komornik,² mely a «camerarius»-tól származik, mai kincstartói jelentésében nagyon díszesen hangzik s nem volna helyén».³

És ezeken kívül még számtalan hibákat sorol föl, melyeket hosszú volna itt ismételni.

Egyik művében azt mondja, hogy a javítás annyiba került neki, mint a nyomtatás költségének negyed része, elhinnők neki, ha az mondaná is, hogy a javítással járó vesződség és fáradság meghaladta a nyomtatását.⁴

E javítási munkálatok foglalták el Kisüinket az 1683 év őszén és telén s oly szorgalmasan dolgoztak, ő és segédei, hogy a következő évben már a nyomtatáshoz is hozzá lehetett fogni.

Lassankint ez alatt haza is szállingóztak hírek válalkozásáról, talán nagyítva, talán elferdítéssel adva elő a tényállást.

¹ Apologia bibl. 10. l. A latin nyelvű műben e megjegyzés magyarul van.

² *Köpmornik* biz. sajtóhibából áll.

³ U. o. 14.

⁴ U. o. 22. l.

A hagyományos egyházi tan Istentől ihletett könyvnek nyilvánította a bibliát, a szentség varázsával vonta be betűit s az egyház képviselői féltékeny gonddal vigyáztak azokra. Volt ok reá: a középkorban nagy villongások és szakadások támadtak egyetlen betűje miatt.

A könyvnyomtatás elterjedésével még nehezebben ment az ellenőrzés, mint a középkorban, mivel a sajtó épen e művet ontotta a piacra legbőségesebben s az egyház eleinte csak utólag sujthatott végig vasvesszejével azokon, kik nagyon hibás szöveget adtak ki. Ezt megtenni nem is mulasztotta el. Nyilvános megseprőzés és örökös fegyház lett azon német nő büntetése, a ki a nőnem uralmát szentesíteni akarván, éjjel férje nyomdájába lopózott s az Éva végzetét magában foglaló szavakat: «Er soll dein Herr sein» így javította ki: «Er soll dein Narr sein.»¹ Királyi rendelet tiltotta el a Londonban 1634-ben nyomtatott biblia árúsítását, melyben a 14. zsoltár így kezdődött: «A bolond így szól az ő szívében: van Isten»;² elkobozták a biblia 1700-iki hallei kiadását, melyben a tiz parancsból egy helyen elmaradt a tiltó szócška³ stb. Nálunk is elkobozták s «borstakaróul használták föl» a bártfai bibliát, melyet állítólag a lutheránusok megvesztegettek⁴ s lefoglalták a Komáromi-Csipkés-féle bibliákat, mert e fordításban egy helyen «nevében» helyett «nevére» állott, stb.⁵

Akkor sem ismertek kiméletet, ha a változtatás a szövegkritika elveinek megfelelően tisztán tudományos szempontból történt. Példa erre az Estienne (Stephanus) Róbert esete. Húsz éves korában kinyomtatta az Új-Testamentumot latin nyelven, gondosan kijavítva a hibákat, melyekkel a

¹ SCHMIDT J. A. F., Handb. d. Bibliothekswissenschaft, d. Literatur- u. Bücherkunde. (Weimar, 1840.) 177. l.

² LALANNE, Curiosites bibl. 296. (Ő 13. zsoltárt mond.)

³ U. o. (2. Móz. 29. 14.) Ezeket ki-

vül LALANNENÁL még számos példákat találunk.

⁴ Sz. Molnár naplója, lev. és irományai 212., 254. l.

⁵ BOD, Sz. biblia hist. 170. l. Századok 1873.

korábbi pontatlan kiadások tele voltak. Vállalkozását a Sorbonne nyíltan elítélte. Mindez nem rettentette azért vissza, hasonlóképp adta ki a görög és a héber bibliát. Sikeres működéséért ugyan I. Ferencz francia király a latin, héber és görög nyelvű művek királyi nyomtatójává nevezte ki, de a Sorbonne újra ellene támadt, zaklatásaitól és üldözéseitől a királyi kegy sem tudta megvédeni, utoljára is kénytelen volt elhagyni szülőföldét és virágzó üzletét s Genfbe költözött, a hol zavartalanul dolgozhatott.¹

A feltékeny gond tekintetében, melylyel a biblia szövege fölött örködtek, alig volt különbség protestáns és katolikus között.

Az egyház által elfogadott s a használat által szentesített fordításon egyes embernek, kivált könyvnyomtatónak változtatni, szöveghamisítás, sőt szentségtörés számba ment volna. Nem zárták ki a javítás lehetőségét, de mikor a szöveget javítás végett át akarták vizsgálni, zsinatot hívtak össze s szaktudósokat bízta meg a revisióval és javítással. Így tettek a belga fordítással is a dordrecht zsinaton és ott — mint Misztótfalusi Kis mondja — úgy megtisztították minden vétektől, hogy azután mintegy canonizálhatták volna.² Leusden János, Utrechtben a héber nyelv tanára, e módszert Kis Miklósnak is több ízben ajánlotta. De ő úgy gondolkozott, hogy egy ilyen vagy kisebb-szerű zsinatot is a háborús idők miatt alig lehetne összehívni; egyelőre most megéri az ő kiadásával, ez a szükségén egyidőre segíteni fog s midőn haza megy, akkor a szakköröknek figyelmébe fogja ajánlani Leusden tanácsát.³

E szigorú protestáns felfogás mellett nem csoda tehát, ha otthon nagyon megütköztek rajta, a mint meghallották,

¹ RENOARD, Annales de l'imprimerie des Estienne. Paris, 1837. LORCK, Handbuch d. Gesch. d. Buchdruckerkunst. 1. 203., 204. l.

² Levele Telekihez és Tofeushoz 1684 aug. 15. L. a *Függelékben*.

³ Id. levele.

hogy a Kis az egész bibliát végig javíttatja. Még alig mult néhány éve,¹ hogy nagynehezen elsímíthatták a nagy-enyedi Coccejus-párti tanárok nagy port vert perét s ime a Coccejanismus megint kísértett: mert önként felmerült a gyanu, hogy a volt nagy-enyedi deák hű maradt mestereihez. A gyanút az is megerősíteni látszott, hogy maga Kis Miklós, a ki eddig elég sűrűen írta haza leveleit, egyszerre csak elhallgatott s vállalkozásáról és további szándékáról egy sorral sem értesítette jóakaróit.² Az ingerült hangulatot az idő, a körülmények, a felmerült gyanú, a bizonytalanság

*Dr Kaposi Samuel, a Független
Colligitó méltótlapja*

23. KAPOSÍ SÁMUEL NÉVALÍRÁSA.

annyira nevelte, hogy Teleki olyan kifakadást tett, mint egykor Rákóczi, a mikor az Apáczai Cséri újításait meghallotta: «Méltó volna annak a tengerbe vettetni.»³

Egyszerre elejtették Misztótfalusi Kist. Csudálatos, attól sem vonakodnak többé, hogy most a biblia kiadására szánt kétezzeröt száz aranyat végre rendeltetésére fordítsák. Felindulásukban mindent megpróbáltak, hogy azt most mentül előbb kinyomtassák. Még az örményeket is felszólították, hogy öntsenek betűket e célra.⁴ Midőn e kísérlet sikertelen maradt, sürgősen megbízták Kolosvári Istvánt, az épen Berlinbe követségbe menni készülő gyula-fehérvári tanárt,⁵ hogy ejtse

¹ Lásd 18. l.

² Ezt MISZTÓTFALUSI KIS maga is fel-
említi id. levelében.

³ Mentség 23. Tofeus mellett Teleki
volt a biblia nyomtatás főintézője. To-
feus azt írja egy ízben neki: «Ha egyéb
semmi nem, csak a szent biblia kinyom-
tatása is arra kényszerít, hogy kegyelmed
tanácsával és segítségével éljek, mely nél-

kül soha bizony az végben nem megyen».
KONCZ, TOFEUS 35.

⁴ Említi M. Kis 1685 szept. 19-én kelt
s Pataki Istvánnak írt levelében. L. Függelék.

⁵ Így nevezi az ajánlólevél. Tulajdon-
kép nagy-enyedi tanár, s a tanszéken
Nadányi utóda. (1678—1715.)

útjába Hollandiát s ott a bibliának mindenáron keressen kiadót. Misztótfalusi Kisnek neve sem volt többé.

Ez idő alatt pedig ő és segédei szorgalmasan dolgoztak. Végig javították az egész bibliát, úgy hogy már 1684-ben hozzá kezdhették a nyomtatáshoz.

Kolosvári István igyekezett híven eljágni küldetésében. Elment Berlinbe Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelelemhez s megkérte, legyen közbenjáró Lipótnál, hogy Erdélyt hagyja meg önállóságában és vallásszabadságában, valamint a protestáns államoknál, hogy azok, e végett szintén vessék közbe magukat.¹ Az alatt, míg itt hónapokon keresztül időzött, Köleséri Sámuel tanulótlól meghalotta, hogy Misztótfalusi Kis nemcsak hozzá fogott a biblia nyomtatásához, hanem már jó előre is haladott benne, elvégezve az Ó-Testamentumnak egy harmadát, a Sámuel második könyvéig;² ugyancsak tőle értesült, hogy a kósza hír csakugyan nem volt egészen alaptalan, Misztótfalusi Kis a bibliának szövegén is változtatott.³ Sőt egy más dolog felől is hallott,⁴ bizonyára szintén Köleséritől, kinek atyja egykor debreczeni pap volt, hogy t. i. a Komáromi Csipkés György bibliafordítása is elkészült s már meg is rendelték hozzá a diszes címlapot.⁵

Kolosvári nem tudta mitevő legyen. Érezte, hogy most fődolog a sietés lenne, de magától nem mert semmihez sem fogni, pedig e közben már a nyomtatásra szánt kétezerötszáz aranyat is útnak indították Hollandiába a szebeni görög

¹ A választóhoz intézett levél fogalmazata Prot. Közl. 1886. 471. l. Ugyanott Kolosvári levele Apafőhöz (Berlin, 1684 szept. 9.) és a választó útlevele, melyet Kolosvárinak adott, hogy a bibliát kinyomtatás végett Hollandiába vihesse; levelei Telekihez (másolatban) Prot. Közl. 1887. 152., 214., 222., 231. l.

² Dési Márton levele Telekihez 1684 okt. 3. Prot. Közl. 1888. 429. l.

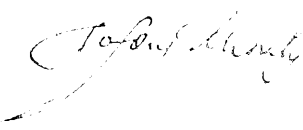
³ Dési Márton levele Telekihez 1684 okt. 3. Prot. Közl. 1888. 249. l.

⁴ Dési levele szerint 1684 jul. 21-ikén értesült erről. Id. h.

⁵ U. o. Ez fejti meg, miért van a később, csak 1719. nyomtatott mű címlapján az 1685. év (ha ugyan az nem a fordítás évét jelöli) s miért nincs föltéve a nyomtatás helye és éve.

bíró közvetítésével.* Levelet írt Apafinak, Telekinek, To-
feusnak, Désinek, Vajda László postamesternek** és má-
soknak, a kikiről föltette, hogy ez ügy iránt érdeklődnek
s utasítást és tanácsot kért, hogy ezeket tudva, mit csinál-
jon? Míg levelére válasz nem érkezik, addig ki se akart
mozdulni Berlinből. Hónapok teltek el várakozás köze-
pette, az 1685. év is beköszöntött, de a válasz még min-
dig késett.

Misztótfalusi Kis, kinek otthon azért még maradtak jó-
akarói, ez idő alatt értesült az ingerültségről, mely ellene
kitört, az egyházvezetők biblia-
kiadási tervéről s igyekezett ki-
engesztelni ellenségeit s jóvá tenni
a dolgot, ha még lehetséges. Egy
hosszú levelet írt Telekihez, To-
feushoz és mindazokhoz intézve, a kiknek a benne «megírt
dolgokat szemek és elméjek eleibe tenni illik és tetszik»
s ebben részletesen elmondta, hogy mi indította őt vállal-
kozására. Első sorban a haza szorongatott állapota.

24. TOFEUS MIHÁLY NÉVALÍRÁSA.

— «Mihelyt — úgymond — Isten megszégyenítette Bécs
alatt a török hatalmasságot, mindjárt ötlött nékem szívembe

* Apafi levelét Telekihez ez ügyben
(1684 ápr. 26.) SZILÁGYI SÁNDOR közölte.
Prot. Közl. 1880. 11. lap.

** E levélben a Misztótfalusi Kis bib-
lia-kiadásáról a következőket olvassuk :
«Nekem nagy akadályomra leőn, hogy
meghallottam, hogy Totfalusi uram bib-
liát nyomtat, mert úgy hallok, hogy sok
helyeken változtatta a fordítást, én pe-
nig hogy aszt ne cselekedgyem, meg van
hagyva, melyre nézve micsoda confusiora
való alkalmatosság, hogy ketten azon egy
városban bibliát nyomtassunk, én egy-
képpen, s ő kegyelme meg másképpen,
melyről én írtam kegyelmes urunknak.
az uraknak és püspök uramnak, és re-
ménlem eddig a válaszom útban is van.
De én csakugyan aszt tanáltam fel ma-
gamban, hogy a nyomtatáshoz addig ne

fogjak, míg válaszom nem jű. Instaltam,
hogy a bibliát osztanák el azokra, a kik
ahoz értenek, hogy eő kegyelmek csinál-
nának valami jobbítást a biblián által
és egy darabját elsőben, azután a többbit
egymás után küldenék, egyebet nem írván
le. hanem csak a locusokat, a melyekben
a versiót jobbítanák. Ezzel a biblia-
nyomtatás csak mintegy két hónappal
vetődnék hátráb. Meg kel vallani, hogy
az ide való nemzetek soha illen versio
jobbítás nélkül bibliát nem nyomtatnak
és illik, hogy nagyobb cura legyen ab-
ban, a mit egy ország cselekszik, mint a
mit privatus emberek. Hogy kegyelmed
is e jó szándékban segítség nem lőtt
volna, nem kételkedem.» Kelet: 1684.
szept. 18. A m.-vás. Teleki-levéltárban.
Miss. 2315. sz. a. levő eredetiről.

e szándékom és hova tovább minél nagyobb veszedelmét s elnyomtatását hallottam annak a nemzetnek s egyszersmind romlását a mi nyomorult hazánknak, annál inkább engem e devotióban megerősített, hogy kész legyek azt, a mit ő felségétől az én bujdosásomnak földében áldásul vettem és annakfelette minden fáradságomat és munkámat időmmel együtt arra fordítani, hogy édes nemzetemnek ily nagy periclitatiójában* az én hivatalom szerint valamit használhassak. Hogy kardot kössek föl hazám mellett, úgy, hogy azzal valamit használhassak, az én tehetségemben nem volt, a mit az én tehetségembe helyezettnek lenni láttam, ahhoz az eszközhez, ahhoz a fegyverhez nyulhattam keresztény vallásomnak tutálására . . . »

Majd bocsánatot kér, hogy előre nem értesítette pártfogóit szándékáról, de ezt azért nem tehetette, mert az útát Erdély felé mindenütt ellenség zárta el s e miatt fel sem merte erre szólítani azokat, a kiktől levelet küldhetett volna. Attól félt, hogy megneheztelnek reá, mivel e megbízás könnyen gyanuba hozhatta és bajba keverhette volna őket. Inkább megvárta, míg a Teleki Mihály költségén külföldön tanuló ifjak hazatérnek, de ez alatt megtartották a «szent gyűlést», mely az őt mellőző határozatot hozta s a nyomtatást sürgősen elrendelte. Nem tudja, mit szóljon erre.

«Én egyfelől örülök, — írja — másfelől magamban háborgok, hogy a dolgok így vagynak. Örülök azon és áldom az Urat, a mennynek Istenét, hogy szegény hazánkat még olyan állapotban meghagyta minden mi vélekedésünk felett, hogy e jóra nem csak elméjét vethetné, hanem de facto** kezdesében is megindulhatna; más részint nem lehet, hogy ne törődjem azon, hogy vagy mi nem tudtuk a kegyelmetek állapotját s szándékát, vagy kegyel-

* Veszedelemben forgás.

** Valósággal.

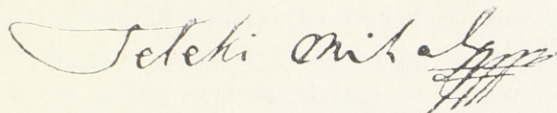
25. APAFI MIHÁLY.

metek a miénket: mert vagy mi nem kezdtünk volna, vagy talán kegyelmetek is másként disponált volna . . . »

De ha már a dolog így van, egy közvetítő módot ajánl. Tegyenek le most egy időre egy új kiadás tervéről, az ő kiadása segít a közszükségen s ha hazamegy, szívesen rendelkezésük alá adja tudományát, mesterségét s akkor miként Amsterdamban Schlipperné és Athias nyomtatták az anglikán bibliát, ő is kinyomtatja a zsinat által jóváhagyott bibliafordítást. Addig pedig már csak azért se háborgassák, mert mire Kolosvári István felérkezik s hozzá fog a betűöntetéshez és a nyomtatáshoz, akkorára ő el is készül bibliájával. Marad még azért nekik is elég teendő. Az ő műve «fölstököm», hátra lesz még a «derék ebéd». Egyszersmind figyelmeztetésül arra is utal, mennyi mindent kellene tenni s hogy mind e teendőknek kész örömmel kívánja ő becsületét, hírét, nevét, jövedelmét szentelni. Szégyen, hogy a magyar nemzet még mindig külföldre szorul, ha egy könyvet ki akar nyomtatni; sok költségbe is kerül, még sem olyan hibátlan, mintha otthon nyomtatnák, nem is lehet akkor nyomtatni, a mikor szeretnék. Míg ha úgy, a mint ő ajánlja, az egyház felügyelete alatt átnézik az egész bibliát, azt azután annyiszor kiadhatják otthon, a hányszor akarják. Mert fődolog a bőség és a mi ezzel szorosan összefügg: az olcsóság. Ha tizezer példányban nyomtatják is ki, még az is kevés, úgy kellene tenni, mint az említett anglikán bibliával, melyet csak Amsterdamban közel ötvenezer példányban nyomtattak, pedig azonkívül Angolországban is állandóan nyomtatják. Még is mind elkél. Ekkor olcsóság dolgában is legalább annyit el lehetne érni, hogy a mennyiért most egy zsoltárt adnak, annyi pénzért egy bibliát is lehessen venni. Egy latin vagy belga biblia ára ujjonnan egy tallér, de Hollandiában bővebben van a pénz s ott könnyebben kiadhatnak egy tallért, mint nálunk tíz vagy tizenkét polturát.

Majd eszébe jut, hogy nemzete mily sok tekintetben el van még maradva, hány ember nem tud írni és olvasni. Majd meg azért kér bocsánatot, hogy betűi még nem tökéletesek, de ennek oka részint az, hogy a matrixokat akkor csinálta, mikor a mesterséget tanulta, részint az, hogy mentül hamarabb a nyomtatáshoz akarván fogni, segédeket fogadott, a kik nem értettek hozzá. «De — teszi hozzá önérzettel — ha Isten engemet megtart, én ezután olyakat készíthetek, hogy Európában akárhol számot tesznek és ha jó papirosunk leszén, talán a nyomtatásba is æmulálhatunk a belgákkal.»

Itt nyilvánul először az az önérzet, mely munkássága későbbi folyamán mindinkább erősödött, melyet a siker és elismerés növelt nagyra; melyet később sem gáncs, sem ki-

26. TELEKI MIHÁLY NÉVALÍRÁSA.

csinylés nem ingathatott meg, mert tehetség, hivatás, munkakedv és szorgalom volt a szilárd alapja.

Majd azon látszat ellen védekezik, hogy «alávaló szegény legény» létére tanácsokat osztogat. Csupán azért mondta mindezt el, mert azt hiszi, hogy ha ezt előbb tudták volna, nem hoztak volna határozatot az ő mellőzésére s most azután mindent tudva, meg fogják azt változtatni. Nem osztogat tanácsot, bár nem lenne szégyen, ha ilyen dolgokhoz jobban értene, mint a kik a határozatot hozták. «Egy egész ország népe is — írja — egybegyűlve is, nehezen csinálna egy-egy kristály ivegpohárt, ha közöttök senki a mesterséget nem tudná; de ugyan nem derék ember a felől az iveggyártó vagy öntő azzal, hogy ország népénél többet tehet ez aránt; amazok sem tarthatják kisebbségnek. A tövel drágalátos ruházatokat varranak s mégis olcsó

a tő.» Ezután kéri, hogy a reá nézve sérelmes határozatot vonják vissza. «Nincs országunkban a persiai király törvénye.» Az egyház hitbeli dolgokban is tévedhet, hát még az ilyenekben. Ha Kolosvári útaztatása sokba került, ő azt is szívesen megtéríti. Ne hirtelenkedjék el a dolgot s haragból ne határozzanak el semmit. «A nagy Istenre, folytatja tovább kegyelmetek kegyességére, nemzetünk-höz s vallásunkhoz való szeretetire kérem mégis kegyelme-teket, ne statuáljon valahogy valamit ember indulathból, az én romlásomra s jó igyekezetimnek meggátolására valót; hagyja inkább élni a tyúkot, mely aranyat tojhatik . . .»

Ezután tér át Misztótfalusi Kis levélírásának tulajdonképeni céljára, t. i. hogy meggyőzze Telekit, Tofeust és a többi befolyásos embereket arról, hogy javításai mind szükségesek voltak. E végett egy csomó különböző példát hoz föl a hibákból. A mi javításait illeti, hivatkozik erre nézve jó lelkiismeretére, az igazság székire, sőt az egész világnak kész lenne számot adni róluk. Sőt azt sem bánja, ha Kolosvári Amsterdamba jön s az ő felügyelete alatt folytatják tovább a nyomtatást, neki még nyereség lenne, ha valaki a terhet megosztaná vele. Végül mintegy a Kolosvári elretentésére elsorolja a Janson-féle bibliában lévő hibákat s leírja, mennyi munka van a szövegnek sajtó alá készítésével. Közel háromezerre megy a szövegből kihagyott szók száma, másik háromezer lenne azok száma, melyek a szövegben magyarázatul állanak, tehát más betűfajjal jelölendők. «Kolosvári uram ha felérkezik teszi utána -- s elszemléli a mi munkánkat, a Jansonius bibliának miáltalunk kifedeztetett vétkes voltát és ellátja, miben álljon ez a correctiobeli munka, elszörnyűködik és minden bizonynnyal elhiszem, olyan perplexitásba* hozza magát, hogy azt se tudja, mit cselekedjék.» Ha pedig a hibákat ki akarja

* Zúrzavar.

javítani, akkor arra az útra lép, melyet ők már megtettek: összeveti az eredetivel, fordításokkal, megnézi a szövegkritikai és magyarázó műveket, — szóval nem egy embernek való munka az. Ő tudja azt legjobban, mint a ki tapasztalásból beszél.

Érdekes, hogy Kis Miklós e hosszú levelében egy szóval se említi a Coccejanismust, a mivel pedig a kósza hír alighanem gyanúsította, de elég óvatos volt és elhallgatta: két élő tör volt ez, melyet vonakodott kihúzni hüvelyéből, hogy bármelyik párt szívébe döfje. Óvatosságát a körülmények igazolták a Voetius-párti Teleki és Tofeus mellett, sokat köszönhetett a Coccejanus Dési Mártonnak is.

E hosszú és tartalmas levélnek nem maradt el a kívánt hatása.¹ Az ingerültség lecsillapodott, a hangulat megváltozott. Teleki is: «megjuhászott»² s ellenségéből pártfogója lett.³ Csak a postai közlekedés lassúsága okozta, hogy azért sem Misztótfalusi Kis, sem Kolosvári hónapokon át nem tudott semmi bizonyost. Ez nem akart addig Berlinből kimozdulni, míg hazulról további utasítást nem kap s még a következő év elején is csak a sürgetésnél volt. Úgy látszik azonban, hogy neki is fülébe ment, hogy a Misztótfalusi Kis javításai legalább részben szükségesek voltak, mert most már haza küldött leveleiben ő is azt sürgette, hogy hamarosan javítsák ki a bibliát s küldjék fel neki, hadd fogjon hozzá a nyomtatáshoz. Ha Debreczenben és Amsterdamban egyaránt javított bibliát nyomtatnak, ő is azt ajánlja, hogy ejtsék el a változatlan kiadás tervét. Van elég tudós ember Erdélyben, osszák ki közöttük a munkát, hadd nézzék át s hadd javítsák, a hol nagyon szükséges. Ugyanazon levélben még egyszer visszatér e tárgyra.

¹ E levelet az eredeti után a *Függetlenség* közölte. A Prot. Közlönyben is megjelent, de terjedelmes kihagyásokkal.

² Misztótfalusi Kis M. kifejezése. Ma

is élő tájszó. V. ö. Nyelvtört. Szótár. II. 65. hasáb. *Mentség* 23. l.

³ U. o.

Várja mindenekelőtt — úgymond — a választ a biblia felől, ha csakugyan a mint megindult, hozzá fogjon-e nyomtatásához, nem gondolván vele, hogy Kis Miklós is ugyanakkor már nyomtatja, vagy pedig várja meg, míg a javított biblia vagy legalább egy része felérkezik? Megírja azt is, hogy a javítást hogy csinálják. Ne írják le az egész bibliát újra, hanem csak azokat a helyeket, a melyekben javítottak.¹

Egy másik levélben szembe állítja a magánvállalkozók bibliáját a tervezett hivatalos kiadással s azzal igyekszik megbizóit a fordítás javítására rávenni, hogy szégyen lenne, ha ez hibásabb lenne, mint a magánemberek bibliája. Mikor levelét befejezte, még egyszer az utóiratban újra felemlíti: «Mégis, uram, kérem kegyelmedet írásomnak végén is alázatosan, ha az én biblia felől való leveleimre még a válasz nincs útban, vagy azok a levelek kézhez nem találtak menni, írjon nekem valami úton-módon per postam, mit cselekedjem és még mi után várakozom». ²

Ekkor már februárra járt az idő: a választ nem győzte tovább várni s útra kelt Hollandia felé.

Ez alatt Misztótfalusi Kis jóakarói sem pihentek. Most már ők is tudták, hogy miben áll a dolog, fogalmuk volt Kis változtatásai természetéről, sőt Kolosvári levele is fegyver volt kezükben. Ha ez is javított bibliát akar s nem egyszerű utánnyomást, akkor csakugyan kár volna Misztótfalusi Kis munkáját akadályozni, vagy újabb nyomtatásba kezdeni. Ehhez járult az is, hogy Kolosvári ³ is a Coccejus-párti Dési Mártont ajánlotta bibliajavítónak. Így aztán lassanként a Kis Miklós pártfogói kerekedtek felül.

Különösen Dési, a kit Kolosvári a maga hívének gondolt, kit a bibliajavítás felvállalására levélben is felszólított,

¹ Kolosvári levelei Telekihez. Közli Koncz J. Pr. Közl. 1887. 222. l. V. ö. 69. l.

² Id. lev.

³ Kolosvári később maga is Descartes bölcsészeti nézeteit vallotta.

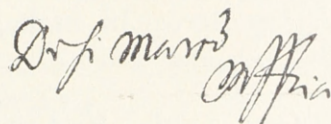
buzgólkodott nagyon, hogy ez ügyben Kis Miklós javára döntsenek.

Mihelyt a Kolosvári levelét megkapta, levelet írt Telekinek.

Ez nem sokkal azután történt, mikor az a Misztótfalusi Kis levelét már megkapta s ha még mindig lett volna lelkében valami kétség vagy habozás, a Dési levele eloslatta azt.

E levél egy részét annak bizonyítása foglalja el, hogy a bibliafordítás javításán nincs miért megütközni. «Jó és szent dolog — írja — és szükséges a fordításnak jobbítása az ecclesiában, az Isten ismeretinek nevededéséhez képest mindenkor. Azzal nem más bibliánk lenne, hanem csak inkább-inkább közelitenők az

eredet szerént való nyelvhez, melyhez soha talán e világon eléggé nem épülünk, hogy azt mondhatnók: nem kell soha jobb fordítás ennél. Oly távol van

27. DÉSI MÁRTON NÉVALÁÍRÁSA.

pedig, hogy a fordításban való különbségben meg kellene a gyengéknek ütközni, hogy inkább az hitekben való megerősödésekre szolgál, a mikor minden fordításban azon egy hitnek a fundamentomát látják és olvassák, ha egyéb dolgokban különböznek is, vagy tétevoáznak a fordítók... A mi nyelvünkön is egy néhány fordításink vagynak, melyek egymástól mind különböznek, sok helyekben úgy van minden nyelvekben, de ugyanegy a biblia.»

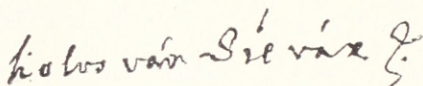
Levele végén megemlíti, hogy nem látja át, miért ne lehetne Kolosvárit Misztótfalusi Kissel megegyeztetni s ha ez utóbbi jól munkálkodott, mi szükség van arra, hogy Kolosvári újra előlkezdje s hasztalan fecsérélje az időt, munkát és költséget. Legegyszerűbb lenne Misztótfalusi Kisnek írni, hogy küldjön mutatványt az ő nyomtatott bibliájából s annak alapján saját szemükkel meggyőződhet-

nek javításai természetéről. Hozzá teszi, hogy ez a püspök, a nagy-enyedi pap és mások véleménye is.*

A püspök egy levelében azt írta Telekinek, hogy nélküle ez ügyben semmit nem tesz, viszont Teleki előtt meg a püspök véleménye döntött s így az egyház két vezető embere megnyugodott abban, hogy Misztótfalusi Kist munkájában nem háborgatják.

Csakhogy nem nagyon siettek a válaszszal. Kolosvári már a Désihez írt levelében említette, hogy ha nem kap választ, az első utasításhoz tartja magát. Február elején csakugyan felkészült az útra, megírva czimét, hová küldjék utána a levelet. Egyszersmind azt is kérte, hogy írjanak hazulról ez ügyben az amsterdami református egyházi tanácsnak is.

Amsterdamba csakugyan megérkezett s itt első dolga volt Misztótfalusi Kis

28. KOLOSVÁRI ISTVÁN NÉVALÁÍRÁSA.

Miklóst fölkeresni s ha lehet, a munka folytatásáról lebeszélni. De Kis már ekkor a nyomtatás

vége felé járt s egy csepp hajlandóságot sem mutatott annak félbeszakítására.

Ekkor megpróbálta segédeit, a nyomdai javításban segédkező egyetemi tanulókat elvonni tőle. Ezek előtt az erdélyi református egyház vagy Erdélyország küldöttének — mert ezt folyvást hangoztatta Kolosvári — nagy tekintélye volt. Mindannyi Erdélyben szeretett volna pap vagy tanár lenni s nem lett volna tanácsos Teleki pártfogoltját** ellenségükké tenni: nemcsak elállottak volna tehát, de ők is ajánlották Kisnek, hogy hagyja abba a nyomtatást. A két főcorrector is azt mondta: «Engedni kell a kényszerűség-

* 1684 okt. 3-án kelt levele a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban. Miss. 716. szám.

** Kolosvári a Teleki Mihály költségén tanult külföldön.

nek». De nem jól ismerték mesterük jellemét. Kis arra a bibliai jelenetre emlékeztette segédeit, mikor Pál apostolt sirva kérték a keresztyének, hogy ne menjen Jeruzsálembe, mert ott bilincs vár reá s egy bibliai idézettel hallgattatta el őket: «Mit míveltek sirván és az én szívemet kesergetvén? mert én nemcsak megköötöztetni, hanem meghalni is kész vagyok az úr Jézusnak nevéért.»*

Kolosvári látva, hogy sem az egyenes, sem a közvetett rábeszélés nem használ semmit, erősebb eszközökhöz folyamodott. Az amsterdami egyházi tanács (consistorium) elé vitte az ügyet s oda idéztette Misztótfalusi Kist, hogy beszéljék le, vagy másként hagyassák félbe a munkát. De hiába.

A mívelt amsterdami nép előljárósága inkább elismerésre, mint lebeszélésre, inkább buzdításra, mint elkedvetlenítésre méltónak tartotta e vállalkozást s megnyugodott a Misztótfalusi Kis önérzetes válaszában:

«Ha az egész világ ellenem szegül, szembe szállok az egész világgal, s nem hagyom félbe, míg csak tagjaimat mozgathatom, minthogy tudom, hogy Istenemmel kezdetem, azaz Istenemnek indításából és abban ő felsége segít olyan láthatóképen engemet: Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk.»**

Ha otthon Erdélyben lett volna, s ott állítják egyházi törvényszék elé, más kimenetele lett volna ügyének, erőszakkal szüntették volna be a munkát, nemcsak eltiltották volna tőle, hanem talán el is zárták volna: nem sok idő mult még el az Ujfalvi-, Tolnai-, Apáczai- és Csernátoni-per óta!

Kolosvári tehát ismét várakozásra volt kárhóztatva. Jó idő mulva végre valahára megjött a várva várt levél is, mely nem Misztótfalusi Kissel, hanem Kolosvárival hagyatta

* Maga beszéli ezt el Misztótfalusi Kis «Mentsége» 11., 12. lapjain.

** U. o.

abba a munkát: «Érkezék vidámító válasz Erdélyből, — mondja ő maga az öröm és diadal hangján — mindenek megfordulának és én cum triumpho¹ véghez vivém munkámat.»

Kolosvári pedig csalódottan elhagyta Amsterdamot s folytatta tovább követségi útját.

Misztótfalusi Kis még ez évben (1685.) pünkösztájban csakugyan befejezte bibliáját. Az egyház vezető férfiainak nem volt okuk megbánni az utolsó órában tett elhatározásukat; akár a szöveg hibátlanságát, akár a nyomás tisztaságát, akár a betűk szépségét nézték, gyönyörködhettek benne: minden tekintetben messze felülhaladott ez minden addig megjelent kiadást s bátran oda állíthatták akár az amsterdami elsőrendű műhelyből kikerült nyomtatványok mellé.

Midőn ekként Kis a bibliával elkészült, első dolga volt, hogy Telekinek küldött belőle egy példányt. Levelet is írt hozzá, mely hálától áradoz, hogy nem tették lehetetlenné munkáját.

«Az úr Isten kedvelje — így szól a Kis lelki világát jellemző levél² — a kegyelmed személyét, életét, hivatását és ékesen virágzó házát minden jókkal áldja! Méltóságos uram! Hogy kegyelmed méltóztatott az én dolgomra nem csak rá tekinteni, hanem okos tanácsával igazgatta is ez aránt a tanácsokat, úgy, hogy az én mind jelen való, mind jövődöbéli jóra való igyekezetemnek nyakok ne szakasztnék, ismérem magamat kegyelmedhez felette kötelesnek lenni, áldván egyszersmind a mi Istenünket, hogy megtartóztatta és olyan dologra kegyelmeteket nem bocsá-

¹ Diadallal.

² Mentség 12. l.

³ Levele Telekihez 1685 szept. 19. Pünköst ez évben jun. 15-ikére esett.

⁴ Teleki-levéltár. Miss. 716. sz. a. E levél eredetijét a *Függetlenség*ben közöl-

tekel egyetemben, gróf Teleki Géza, a M. Tört. Társulat nagyérdemű elnöke a gr. Teleki nemzetség maros-vásárhelyi levéltárából szíves készséggel bocsátotta rendelkezésünkre, a miért neki e helyen is hálás köszönetet mondunk.

totta, melynek cselekedeti nem csak az én reményem ellen, hanem Isten s az egész nemzet ellen való véték nélkül nem lehetett volna, hanem ha tudatlanságból esett volna ez; kegyelmetek a dolog felől különben, nem a mint volt s vagyon, informáltatván s ítélvén: tetszett az én Istenemnek jó igyekezetimben engem sok bajok és kísértetek által gyakorolni, hogy annál édesebben esnék jövődöben azoknak gyümölcsök. Az én kezem alá vött munkámnak Isten végét adá még pünköszt előtt, de e dologban közbe jövő casusnak maradványa még ez, hogy azzal magamat még az idén hazámnak ne praesentálhatnám. Hála Istennek, hogy annak ártalmamra való több teteménye nem lön. Im, uram, kegyelmedhez küldék egy exemplárt, hogy maga szemeivel látván, kegyelmed is tehessen ítéletet felőle. Noha a censurától nem igen tarthatok, bene mihi conscius* lévén és támaszkodván többek felett kegyelmednek jóakarathoz, melyet hozzám jelentgetett már nem egyszer mások írásiban való izenet által. Menjenek Isten eleibe mind azok a jók, melyeket kegyelmed a szegény hazával vagy egy vagy másképen cselekeszik és tartsa fen e nagy oszlopát oly sikámló állapotban helyheztetett hazánknak sokáig! Ezt kívánja és marad, Amstelodami 19. Septembris, anno 1685. Kegyelmednek köteles szolgája, mig él, M.-Tótfalusi Kis Miklós mp.»

Ugyanekkor írt Pataki István kolozsvári tanárnak is. Szeretné tőle megtudni, mi igaz abból a hírből, hogy a kolozsváriak örményekhez fordultak betűkért?

Úgy látszik, ekkor már életcéllá érlelődött lelkében az ötlet, hogy «lábra állítja» hazájában a nyomdászatot s a féltékenység hangja csendül meg kérdezősködésében, hogy valaki szándékában megelőzi. Szeretne visszatérni hazájába; bizonyára - úgy mond - levél helyett magát vár-

* Jó lelkiismeretű.

ták, de akadályok s meg nem valósított tervek tartóztatják.¹

Ilyen terv volt, hogy Szenczi Molnár zsoltárfordítását is kinyomtatja a biblia mellékletéül, miként azt elődei is tették² s egyszersmind külön is kiadja kisebb zseb-

kiadásban is, az Elzevirek kedvelt könyvalakját véve mintául.³ Hasonló terve volt az Új-Testamentummal is, hogy az olvasó mindkét művet zsebében hordozhassa. Tervét a következő évben végre is hajtotta, előbb az Új-Testamentummal, azután a Zsoltárral készülvén el.⁴ Hogy ezeket célja szerint mennél jobban elterjessze, eddig szokatlanul sok példányt nyomtatott belőlük. Szenczi Molnár a hanaui bibliát még 1500 példányban nyomatta,⁵ ő pedig a teljes bibliából 3500, az Új-Testamentumból 1 és Zsoltárokból külön-külön 4200 példányt nyomtatott.⁶

29. M. KIS «ÚJ-TESTAMENTOM»-KIADÁSÁNAK
CZÍMLAPJA.

Mikor mindezek kikerültek a sajtó alól, bekötötte bőrkötésbe, dús aranyozással, csak keveset hagyva kötetlenül. Szinte nagy vállalkozás volt és költséges: néha húsz

¹ Lásd a Függelékben.

² Hanaui (1608), oppenheimeri (1612), amsterdami (1645) kiadás.

³ Pl. a «Respublica et status Britanniae, — Hungariae» etc. kiadványsorozat.

⁴ Mentség 72.

⁵ Sz. Molnár naplója, lev. 55. 1.

⁶ Mentség 3. 1.

ember is dolgozott számára, négy könyvkötő legényeivel és inasaival együtt s hetenként száz forintot is ki kellett adni csak a kötésre.¹

V.

Misztótfalusi Kisnek, hogy vállalkozása fenn ne akadjon, nagyon sok pénzre volt szüksége. Sok költséget megkimélt ugyan azzal, hogy maga véste, öntötte a betűket s hogy maga volt a mű szedője, de volt ezeken kívül még elég kiadása. Fizetett a sajtóért, a papírért, a javító deákoknak, stb. Hogy ennyi pénzt szerezhessen, saját munkája mellett folyton vállalt egyéb munkát is: betűmetszést, betűöntést, matrixkészítést mások számára s az így szerzett pénzt bibliáiába fektette. Sokszor még éjszaka is metszette a betűket, holott mások csak a derült, napfényes időt választották ki erre.²

Munkája jól jövedelmezett. Eleinte, mikor még csak «imigy-amugy dolgozott», egy tallért kapott három betűért, azután csak kettőt adott, utoljára, mikor művészetében tökéletességre emelkedett, egyért is megadták a tallért.³

Ez időben kapott megrendelést Arméniából az örményektől, hogy betűket készítsen számukra.⁴

Nagy elfoglaltsága közepette szakított időt honfitársai számára is s a kin valamit segíthetett, a legnagyobb készséggel megtette.

¹ Mentség 3. lap.

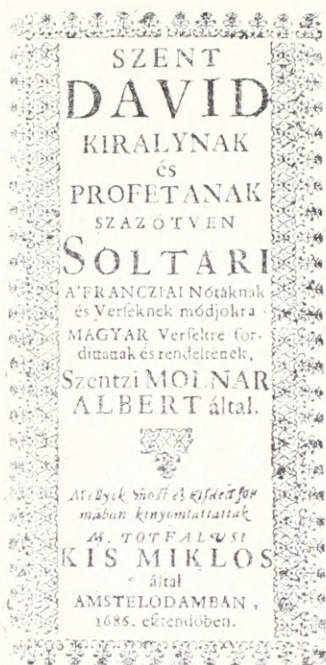
² Mentség 69. l.

³ Mentség 69. l. Itt felemlíti, hogy a bécsi betűöntő félannyi munkát, a menyit ő egy talléron adott, egy aranyra becsült.

⁴ «Hol vagyon Amsterdamhoz képest Armenia? Azoknak sokat szolgáltam.» Mentség 68. l. «Az örmény nemzetség

engemet keresett meg és hozzám folyamodott betűkészítéssel boldogíttatásának okáért.» Levele Patakihoz. *Függelék*. Örmény honfitársainknak, a kik folyóiratot tartanak fent s nagy gondot fordítanak a magyar-örmény vonatkozások kutatására, felhívjuk figyelmét ez adatra. Érdekes volna tudni, megemlékeznek-e az örmény írók a M. Kis «szolgálatairól».

A debreczenieket a Komáromi Csipkés bibliafordítása nem hagyta pihenni: szerették volna mentül előbb kinyomtatni. Már fent említettük, hogy külföldön metszették rézbe diszes czímlapját. A kinyomtatást úgy tervezték, hogy egy vállalkozó fiatal embert felküldtek Amsterdamba,

30. M. KIS «DÁVID SOLTÁRA» KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

hogy tanulja meg e mesterséget. Töltési István — így hívták a debreczeniek küldöttét — csakugyan felkerült s ő is Blæuhoz ment, a kivel e tekintetben Amsterdamban senki sem vetekedhetett,* de az semmikép fel nem vállalta. Ugy látszik, azt is megbánta, hogy Misztótfalusi Kist megtanította, mert az most versenyzett vele. Mikor ezt Kis megtudta, így szólt Töltésihez:

— «Édes barátom, ha tetszik, én valamit vöttem annyi pénzen mesteremtől, mindent ingyen communicálni kész vagyok.»

Mintegy három hónapig járt ezután Kishez tanulni, de ekkor már megunta és így fakadt ki:

— «Vagy stempel, vagy nem stempel, de én bizony miatta el nem veszttem szemeimet: egy stempelt nézek, melyet csinálok és kettőt lát a szemem.»**

Mikor Misztótfalusi Kis kiadási terveit mind megvalósította, mestersége üzletszerű folytatására adta magát.

* Mentség 59. l.

** U. o. Töltési Istvánnak, ki később Debreczenben mint könyvnyomató mű-

ködött, egy levelét közli BALLAGI A. A m. nyomdászat tört. fejl. 78. 79. l. Később Komáromban működött.

Betűmintákat küldözgetett szét mindenfelé¹ s betűinek tetszetőssége mindig újabb és újabb megrendelőket csalt hozzá. Híre messze elhatott s egymás után kapta a megrendeléseket Lengyelországból, Svéd- és Németországból. Sőt még Angliából is eljöttek hozzá betűikért.² Itt valami vesződsége is volt, a melynek eligazítása végett személyesen el kellett oda utazni.³

A finoman kidolgozott, ízléssel és lelkiismeretesen végzett munka a megrendelők számát folyton szaporította, úgy, hogy alig győzte mind elvégezni. Jó hírét növelte vállalkozási kedve is, hogy a legnehezebb munkára, idegen nemzetek változatos, sokszor szeszélyes alakú betűinek metszésére is habozás nélkül vállalkozott. Neve e téren lassanként oly jó hangzású lett, hogy később az ilyenekkel már csak hozzá fordultak.

★

Az 1686. évre esik Misztótfalusi Kis Miklósnak érintkezése egy georgiai királylyal.

Georgia a Kaukázusnak ez erdős, bérczes, szép tartománya ez időben három részre volt szakadva. Mintegy harmadfél század előtt (1424) egyik királya felosztotta fiai között s azóta a három tartomány soha sem bírt hosszabb időre egyesülni,⁴ sőt idővel önállóságát is elvesztette: két rész a persák, egy az oroszok fenhatósága alá került. De az így részekre szakadt ország nemzeti egységét azért híven megőrizte: a faj, nyelv és szokások közössége lakóit annál szorosabban fűzte egymáshoz. Ez érzést

¹ Mentség 59.

² U. a. 68.

³ U. a. 38. «Igazán mondhatnám Erdély felől, a mit Anglia felől (mert ott is volt valami bajom) mondtam volt, mikor onnét kijöttem:

Anglica terra vale: fueras mihi carcer et Orcus;
Angelicam quo te dicere jure queam?»

VIZAKNAI BRICCIUS (Bereczk) GYÖRGY halotti verse a *francziákat* is említi.

⁴ E három tartomány neve Karthli, Kakheth, Imereth. Azonkívül öt kisebb fejedelemségre is oszlott. V. ö. BROSSET, Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu' au XIX. siècle. Traduite du géorgien. I—VI. (St.-Pétersbourg 1850—1857.)

ápolta és erősítette régi, több mint ezeréves irodalma,¹ különösen virágzó költészete.

Kultúrnp volt, fogékony a műveltség iránt, bár a világtól nagyon el volt zárva s e miatt nem is haladhatott vele.

Vallásra nézve részint keresztyének, részint mohamedánok voltak, csakhogy ekkor tájban az előbbiekre rossz napok jártak. Még legjobban Imereth tartomány állott ellen a mohamedán befolyásnak, ennek túlnyomóan keresztyén népe inkább Oroszország felé vonzódott. Mind három tartományt folytonos trónvillongások dúlták, családi viszályok vagy a kegyurak jóindulatának gyakorta való ingadozása miatt.

1661-ben Artsil, a szomszéd Karthli királyának fia lett király Imerethben.² Egy rendkívüli művelt és kiváló uralkodó, a kinek nem volt párja sem elődei, sem utódai között s a ki tehetségénél és hajlamainál fogva nagyobb országok királyai között is számoť tett volna. Világlátott és tudományosan képzett, vallásos lelkületű ember s a mellett kiváló költő, az «Artsiliani» című nagy költemény szerzője.³ Csak az uralkodásban nem volt szerencsés. Alig három év múlva trónra lépte után magára haragított egy basát, a ki feljelentette sahjának s ez aztán apja által azonnal visszahívatta.⁴ Tizenöt évig volt ezután ország nélküli király. Ekkor újra elfoglalta a trónt, de hiába: régi haragosa, Aslan basa, még élt s tőle egy évig sem uralkodhatott békében, ismét menekülni kellett előle. Ezután még három ízben lett király, de egy évnél tovább sohase uralkodhatott.⁵ Száműzetésének napjait költemények írá-

¹ A bibliát állítólag már az v. században lefordították georgiai nyelvre.

² BROSSET, Hist. de la Georgie v. 280. kk. nevét francziásan ARTCHIL-nak írja.

³ Röviden ismerteti BROSSET id. m. VI. (II. partie 2. livr.) 350–351. l. (Addition XI.)

⁴ BROSSET id. m. V. (II. p. I. livr.) 280. l.

⁵ BROSSET id. m. V. (II. p. I. livr.) 286. 294. 297. 298. II. VAKHUST (Brossetnél: Wakhoucht) krónikájában.

sára vagy útasásra fordította. Legszívesebben tartózkodott Oroszországban, a hol diplomatai kiküldetésekre is fölhasználták.¹ Magával vitte fiait s itt neveltette őket. Egyik fia később mint katona is kitűnt s az orosz tűzérkarnál a tábornokságig felvitte.²

Artsil, ha mint uralkodó nem boldogíthatta népét, művelődése és irodalma körül kívánt maradandó érdemeket szerezni. E végett legsürgősebb teendőnek a könyvnyomtatás meghonosítást tartotta. Oroszországban ötlött elméjébe e gondolat, hol a könyvnyomtatás rövid idő alatt virágzásnak indult. Az első rosszul sikerült nyomtatás után (1564), mikor a könyvnyomtatóknak a babonás nép elől menekülni kellett, mert különben agyonverték volna: Feodorovics Mihály 1644. új nyomdát állítatott föl, mely ez idő óta sikerrel működött.³ Georgiában még nem volt könyvnyomda, a műveket másolás útján terjesztették, miként a törökök.⁴

Az orosz példa kedvet keltett Artsilban egy nyomda alapítására.

Azoknak, a kik ez időtájban nyomda felállításában fáradoztak, Amsterdam jutott először eszükbe. E tekintetben első hely illette meg a németalföldi városok között, a mely városról pedig ezt el lehetett mondani, azt első hely illette meg az egész világon. Mint Misztótfalusi Kis mondja, több könyvnyomda működött itt, mint egész Németországban s mint a vér szívébe, ide futottak az emberek a világon mindenünnét, ha nyomdára volt szükségük.⁵

Ismeretes dolog, hogy az oroszok is ide fordultak s nem sokkal ezután Nagy Péter czár is amsterdami könyvnyomtatónak adott szabadalmat orosz művek nyomtatására s itt nyomatta a híres kéthasábos Új-Testamentum

¹ L. BROSSET becses pótlékát (XI.) a VI. (II. p. 2. livr.) kötetben, melynek címe: «Notice sur les divers séjours du roi Artchil en Russie» 349—353. l.

² BROSSET id. m. VI. 350. l.

³ LORCK, Handbuch d. Gesch. d. Buchdruckerkunst I. 279. l.

⁴ Mentség 68. l.

⁵ MISZTÓTFALUSI KIS megjegyzése. Mentség 68. l.

egyik felét is, valamint az is, hogy Hollandiában met-szetett és öntetett betűket.¹

Az orosz czárnak és sok más nyomdaalapító uralkodónak, legfőbb célja az volt, hogy a liturgikus műveket vagy a bibliát nemzeti nyelven kinyomattassa. Nem tudjuk biztosan, de föltehetjük, hogy Imereth királyának is ez volt első sorban szándéka, csak azután gondolt saját költeményeire és egyéb művekre.²

Ő is Amsterdamhoz fordult e végett, fiának különben is volt valami összeköttetése e város polgármesterével.³ Jobb közvetítőt valóban keresve sem találhatott volna. Levelet írt tehát neki, leveléhez mellékelve a georgiai ábéczt és valami szöveget mutatványul.⁴

A polgármester Misztótfalusi Kis Miklóst tartotta e feladatra legalkalmasabbnak és legügyesebbnek s reá bízta e betűk kimetszését.

A helyettes polgármester tudósította Artsilt mindezekről. Artsil ekkor levelet írt Witsen Miklóshoz — ez volt a polgármester neve — s hálától áradozva köszönte meg, hogy alkalmas betűmetszőt kerített számára. Az eredetileg örmény nyelven írt levél így hangzik: ⁵

«Isten segedelméből, mi Artsil Bagratid,⁶ Dávid nemzetségének nyolczvanegyedik királya, Imereth, Kakhet, az egész Likht-Imereth királya, hálát adok az én uramnak, a Jézus Krisztusnak, a számkivetésben, a melyben vagyok, miként régen trónomon ülven. Én írom e köszönő leve-

¹ LORCK id. m. I. 279. 280.

² Következtethetjük ezt vallásos jelleméből, melyről I. BROSET id. m. VI. (II. p. 2. livr.) 351. l.

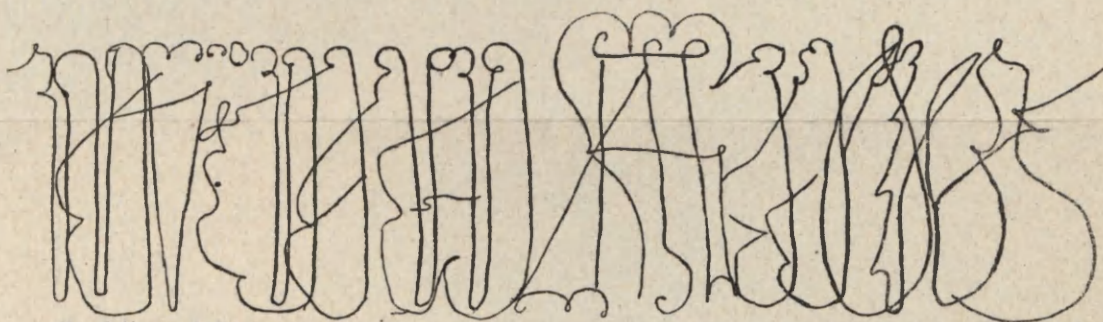
³ Witsenhez írt levele BROSET id. m. 352. l. I. jegyzet.

⁴ Mentség 68—69. l.

⁵ E levelet WITSEN maga adta ki «Nord en Oost Tartarye» című ma már nagyon ritka művében (I. kiad. Amsterdam, III. kiadás u. o. 1785. évrét), ugyan-

itt hasonmását is közli s a 3. kiadásban egyszersmind Artsil arcképét is. Artsil sógorát Witsen meg is látogatta Moszkvában. E műnek mi első kiadását használtuk a müncheni udv. könyvtárból.

⁶ Ez utóbbi név a Imerethben és Kakhetben századokon keresztül uralkodó dynastiának a neve. (Bagrat uralkodótól) BROSET V. (II. p. I. livr.) 634. 642. II. (Addition IX. a családfa bevezetésében.)

[illegible]

Zegel in was gedrukt buyten op de brief

1686. decz. 17. (Fordítását l. a 88. lapon.)

let neked, Witsen Miklós, ki bölcseségedért, tudományodért és értelmedért Amsterdam híres városának fejévé választattál s köszöntlek téged mint jó ismerős barátomat.»

«Továbbá megértvén Wlar báró úrtól, az Ön helyettesétől,¹ hogy Ön fáradozott értünk s kimetszeti nyelvünk betűit: lelki gyönyörűséget éreztünk e miatt és igen hálásak vagyunk érte. Egyszersmind elhatároztuk, hogy írásban nyilvánítsuk Önnek érületünket és hálánkat. Lekötelezettei vagyunk. Isten meg fog fizetni Önnek érte. Sziveségedtől elvárjuk, hogy nem fog Ön késlekedni, mert nem kell halogatni azt, a mi Isten tiszteletére való. Az Úr adjon sikert feltett szándékára!»

«E levél íratott Moszkvában deczember 17-ikén a teremtés után 7195-ben (1686).»²

«Én Artsil, a király úr, megerősítem ezt.»

Misztótfalusi Kis csakugyan elkészült a reá bízott és e levélben sürgetett munkával és pedig várakozásukat felülhaladó módon. Ugyanis sehogy sem tetszettek neki a kézirat betűi,³ azért ezt alapul véve s természetesen a lényegét megtartva, «más módosabb betűket csinált». Midőn Artsil a betűket megkapta, nagyon megörült s örömmel hagyta jóvá a módosítást.⁴

¹ A *te* és *ön* váltakozása gyakran előfordul az örmény levelekben. (BROSSET megjegyzése.)

² Francia fordítása BROSSET-nél id. m. VI. 351. l. Fordítását Witsen is közli id. művében (327. lap), de a Brosseté, a ki fordítása alapjául az eredeti hasonmását vette, correctebb. Witsen még egy másik hozzá írt levélről is beszél, de ennek tartalmáról mit sem tudunk.

³ Kétféle georgiai betűrendszer van, az egyik a *khutsuri* (=papi), a bibliai és liturgikus művek írása, szegletes, az örményhez hasonló betűkkel, a másik a *mkhedruli kheli*, vagy katonáírás, a pali

írásához hasonló cursivbetűkkel. Ha föl tesszük, hogy Artsil célja a nyomdaalapítással a biblia vagy szertartási könyvek sokszorosítása volt, úgy itt az első ábéczére gondolhatunk.

⁴ Nem tudjuk, mi történt később az itt megrendelt betűkkel. Brosset ezt írja: «Úgy látszik, hogy a Witsen által met-szetett betűk ugyanazok, a melyek később a biblia nyomtatására szolgáltak». (Id. m. VI. II. p. 2. livr. 352. l.) A Sekhnia Cskheidze Krónikájában olvassuk, hogy Vakhtang fejedelem Oláhország fejedelmétől kért egy nyomdászt s kinyomatta a bibliát. (BROSSET szerint csak a prófé

Íme egy magyar könyvnyomtató, a ki dicsőséget hozott nemcsak a magyar névre, hanem még Amsterdamra is.¹

Így lett Misztótfalusi Kis Amsterdam leghíresebb betűmetszője és betűöntője. Művészi ügyességét elismerték azok is, a kik között élt: a szakemberek, collegái és mestere. «Azt mondták — írja neki egy egyetemi tanár, a ki jó ismerőse volt, — hogy te minden belgát felülmúltál a betűöntés és betűmetszés művészetében. A te hajdani mestered panaszkodott, hogy elvetted a kenyerét; a könyvnyomtatók elmentek háza előtt s téged kerestek, a kik betűket akartak metszetni.»²

A georgiai királyé után másik, ahhoz hasonló nagyobb-szerű megrendelés volt a Medici (III.) Cosimo toscanai nagyherczegé.

A nagyherczeg, ki egyébként kiválóság dolgában messze mögötte maradt egyik-másik híres elődének s inkább nagyra-vágyásáról, gőgjéről és vallási fanatizmusáról, mint tehetségéről, tudományszeretetéről és műpártolásáról volt híres: örökölte a Medicik fényűző hajlamát, bőkezűségét és pompa-szeretetét. Szerette volna fentartani udvara fényét s székvárosának őseitől alapított jó hírnevét; vágya volt, hogy a külföld minél többet beszéljen róla s e czélból szívesen játszott a tudomány- és műpártoló fejedelem szerepét.³ Ilyen indítéka lehetett, mikor elhatározta, hogy újjá ala-

ták íratait s az apostoli leveleket). BROSET id. m. VI. (II. p. 2. livr.) 28. l. V. ö. az ORBELIAN krónikájával U. o. 140. l. és LORCK, Handbuch I. 280. l.

¹ Misztótfalusi Kis ez érdemét, habár hibásan, külföldi írók is főlemlítik: «Nikolaus Kis de Misst Tótfalu — írja FAULMANN — in Klausenburg schnitt im XVI. (!) Jahrhundert georgische und samaritanische Typen, welche von Florentiner und Amsterdamer Buchdruckern

gekauft wurden.» (Ill. Gesch. d. Buchdrucker-kunst. Wien etc. 1882. 293. l.) és LORCK: «Der berühmteste Typograph und Schriftgiesser dort (t. i. Kolozsváron) war Nikolaus Tótfalu (*így*), der sogar Florenz und Amsterdam mit georgischen und samaritanischen Schriften versorgte.» (Handb. I. 279. l.)

² Mentség 68. l.

³ Yriarte Ch. Florence, l'histoire, les Médicis. Paris 1881. 80—83. ll.

kítja a firenzei nyomdát, ezért küldött Amsterdamba betűmetszőért és öntőért, a kitől új nyomdafelszerelést vásárolhasson. A megbízottak hosszas keresés után Misztótfalusi Kis Miklóstra «akadtak», a ki e megrendelést készségesen el is vállalta. E megbízás önérzetét is növelte s később is dicsekedve hivatkozott reá, hogy az olaszok, a kik a legkedveltebb

31. III. MEDICI COSIMO.

betűmintákkal látták el Magyarországot, sőt az egész világot, egyszer végre a magyar emberre is rászorultak.* A nagyherczeg fényesen honorálta a Kis munkáját s a mellett csábító ígéretekkel igyekezett rávenni, hogy legalább félévet töltsön Firenzében és ott maga rendezze be a betűöntő műhelyt s személyesen mutogassa meg, hogyan kell használni a tőle vásárolt szerszámokat s a tanulókat is maga gyakorolja be. De már ekkor Kis feltette magában, hogy Ams-

* Mentség 69. l.

terdamot csak hazájáért fogja elhagyni, ezért Cosimo nagyherczeg hasztalanul «járatott egy hónapnál tovább utána», a küldöttek is hiába igyekeztek rábeszélni.¹

A firenzei nagyherczeg megrendelése vonta maga után a római megrendelést. Szép betűinek híre, talán ez úton, a Vatikánig elhatott s XI. Incze pápa, kinek neve nálunk Buda visszafoglalása történetéből eléggé ismeretes, szintén öntetett vele betűket.

Általában betűinek szépségét mindenfelé csudálták s Bécsbe küldött betűmintáiról a betűkészítők, tudósok, köztük jezsuiták is úgy nyilatkoztak, hogy annál szebbet soha nem láttak.²

De az elismerés mellett anyagi haszna is nagy volt munkájából. Az utolsó két esztendőben, midőn minden idejét mesterségének szentelhette, mellékesen legfeljebb csak a bibliák köttetésére ügyelvén föl, többet keresett tizenötezer forintnál, melyből csak a firenzei nagyherczeg tizenegyezer forintot fizetett,³ úgy hogy néha targonczával tolták a pénzt szállására.⁴ Oly gyorsan és ügyesen dolgozott, hogy minden óra alatt megkeresett egy tallért.⁵

VI.

Művészi ügyességének, dicsőségének híre hazájába is elhatott. Ekkor írhatta neki Bethlen Miklós többek közt e biztató szavakat: «Csak lopd el Hollandiának mesterségeit és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nekem, mind néked egy-egy tonna aranyunk lesz.»⁶

De habár hírneve ide is eljutott, úgy látszik, arról otthon

¹ Mentség 67., 69. ll.

² U. o. 69. l.

³ U. o. I., 2. ll. MISZTÓTFALUSI KIS csak ennyit mond: «melynek 11,000 forintját csak egy embertől vettem».

⁴ U. o. 2. l.

⁵ U. o. 3. l.

⁶ U. o. 71. l.

INNOCENTIUS XI

PONTIFEX MAXIMUS

Ex Verbo Nostro

Stylus

Per Privilegium

Ordinum

Stylus

fogalmuk sem volt, hogy munkája milyen jól jövedelmez. Legalább ezt mutatja Teleki Mihály esete. Midőn Kis zsebkiadású zsoldtárát meglátta, annyira felbuzdult, hogy azonnal haza akarta hozatni.

A fogarasi országgyűlésen¹ az urak közé sietve s a kis zsoldtárt mutogatva, így szólt: «Urak! Haza kellene ám ezt az embert hozatni; de arra pénz kell. No, ki mit ad?» És ki mennyit ígért, feljegyezte. Közel kétszáz arany gyűlt ekként össze s azt felküldte Misztótfalusi Kisnek Amsterdamba, úti költségre.

De az nem szorult segítségre. Mikor oda vitték a pénzt hozzá, nem akarta elfogadni. «Köszönöm igen — úgymond az édes nemzetemnek jó affectióját,² de én erre nem szorultam, nekem Isten eleget adott, úgy, hogy ha kell, haza is mehetek és bálnám, ha ezzel köteles szolgává akarnának tenni, holott én önként és magam szabadságában többet szoktam szolgálni».

Attól félt tehát, hogy e segélynyújtást honfitársai később úgy értelmezhetik, hogy ők is hozzá járultak kiképeztetése költségeihez s e jogon számot tarthatnak viszontszolgálatra.³

Midőn mégis erőltették s megnyugtatták, hogy olyasmitől nincs mit félnie s azzal fenyegették, hogy «megszégyenlené magát az egész ország, ha visszautasítaná»: elfogadta ugyan, de feltette magában, hogy nem fordítja saját céljaira.⁴ Úgy is tett. Ez összeget megtoldta még egyszer annyival, vagy még többel, hogy kétezerkétszáz forint legyen s átadta a kormánynak, hogy kamatait a

¹ Leginkább az 1687-iki februári vagy novemberi országgyűlésre gondolhatunk. A következő 1688. és 1689. években szintén többször volt itt országgyűlés. SZILÁGYI, Erd. Orsz. Eml. XIX. XX. FERENCZI Z. Az «Iparosok Olvasótára»-ban megjelent «Tótfalusi Kis Miklós, az euró-

pai híru magyar nyomdász» cz. életrajzában 1687 febr. 13-ikát jelöli meg. III. évf. 1897. 9—10. sz. Hasznos olvasmányok. 40 lapon.

² A. m. érzület.

³ Mentség 100. l

⁴ U. o. 5., 6. l.

pénzből kifogyott s haza készülő magyar deákoknak úti költségül adja.

Később honfitársai rábeszélésének engedve, kik váltig azt hajtogatták előtte, hogy a magyar deák mind szegény és mind jogot formál majd hozzá s e miatt sok alkalmatlanságot fognak okozni; hogy a Coccejanus rektor nem szívesen fogja a Voetius-párti deákot reá ajánlani; hogy ott kevés kamata van a pénznek s csupán négy százalékot hoz, míg otthon tízre is kiadhatják; hogy a háborus állapotok miatt a kamatláb még jobban leszállott; hogy jobb lenne a most ott levő deákokat segíteni, — visszavette alapítványát s több mint felét kiosztogatta az ott levő szegény magyar tanulók között.¹

Nem fordította tehát e pénzt arra, a mire küldték. Ha a bibliát és zsoldárkönyvet maga költségén kinyomtathatta, ha eddig a hazai segedelem nélkül ellehetett, most mikor még kevésbbé volt rá szorulva, nem hagyta magát «adóssá tenni».²

E segedelem gyöngéd figyelmeztetés is lett volna a hazatérésre, ha Kisünk magától nem gondolt volna reá. De sokszor járt ez eszében, már régóta készült haza. «Elhossa az Isten az én szabadulásomnak is idejét — írta, mikor a biblia nyomtatását befejezte — eljő a jó tavasz és akkor a darvakkal én is szárnyamra kerekedvén, régen elhagyott honomat megkeresem».³ Újabb szép tervek, a megvalósításukhoz szükséges pénz, mind későbbre halasztották vele e szárnyra kelést.

Négy évet töltött így el folytonos munka között, minden évben gyarapítva hírnevét, újabb-újabb dicsőséget hozva ez által nemzetére is.

Majd midőn a hír szárnyra kelt, hogy Buda bevétele

¹ Mentség 6. l.

² U. o. 5. l.

³ Levele Pataki Istvánhoz 1685. szept. 19. L. a *Függelék*-ben.

után Magyarország, majd Erdély is megszabadult a török igrájától, elhatározta magát a hazatérésre.

«Meggondolván én azt is — így hangzik beszélgetése, melyet elhatározása előtt önmagával folytatott — mi végre fogtam Istenem előtt mindezekhez, t. i. hogy nemzetemnek használhatnék vélek és talán a végre adott Isten azokban olyan előmenetelt: az Isten is (mondok) megvér, ha abbéli intenciómnak és mintegy fogadásomnak eleget tenni teljes tehetségem szerint nem igyekezem. Ezekbéli sok jó igyekezetimnek praemiumául¹ tettem fel én azt . . . a mit a a külső gazdaságnál nagyobbabbnak tartok, t. i. Istenem és nemzetem előtt való kedvességet».²

Ez elhatározása az 1689. év őszén érlelődött meg s menten készületeket tett a hazamenetelre. Összegyűjtött készpénze egy részét az ott levő magyar tanulók között szétosztotta,³ más részén könyveket vásárolt,⁴ így többek között megvette a nagy Blæu-féle atlasz tizenegy ívrét kötetét⁵ magának csak annyit tartva meg, a mennyi az útasra okvetetlenül szükséges volt s ekkor ládába rakva könyv- és betűkészletét⁶ s a betűöntéshez és metszéshez szükséges szerszámokat: útra kelt Magyarország felé. Roppant nagy volt az így magával hozott podgyász, mely háromezeröttszáz teljes bibliából, négyezerkétszáz Új-Testamentomból s ugyanannyi zsoltárból állott s ezenkívül a nyomdaszerek, matrixok: úgy hogy ez utóbbiak egy részét ott kellett hagyania.⁷ Feltette magában, hogy idő múltán, ha jobbakat nem

¹ Jutalom.

² Mentség 5. l.

³ U. o. 66. Csepregeinek, ki később nem nagyon hálásnak mutatta magát érte, 60, Batainak 70, Felfalusinak 60, Enyedi Gáspárnak 74 tallért adott.

⁴ Mentség 4. l. Ezek egy részét özevegye később a gyula-fehérvári collegiumnak adományozta.

⁵ Említi végrendeletében. *L. Függelék.*

⁶ Azokat a betűket, a melyekkel az Új-Testamentumot nyomtatta, mivel nem tetszettek neki, egybeöntötte. Mentség 27. l.

⁷ Később az erdélyi ref. egyháznak hagyományozta ezeket, melyek az ő becslése szerint megérték 1200 tallért, de Bándi Sámuel hanyagsága miatt oda-veszték. Úgy látszik, Kis ezért perbe is fogta Bándit, legalább így értelmezhető

készíthet helyettük, majd haza hozatja; később Lipcsében a magával hozott matrixoktól is szabadulni szeretett volna s megkínálta vele az ottani könyvnyomtatókat, de nem kapott reá vevőt s ezeket is ott hagyta.*

Útja Lipcsén és Lengyelországon vitte keresztül. Ez utóbbi helyen váratlanul nagy veszély érte podgyászát s ezek között legdrágább kincsét, bibliáit. Váratlanul, mert az Erdélyből külföldi egvetemekre utazó vagy onnan visszatérő deákok is, kik szintén könyvekkel utaztak s azokkal megrakodva jöttek haza, rendesen ezt az útirányt választották s nem volt semmi bántódásuk. Misztótfalusi Kist, szerencsétlenségre, útja egy türelmetlen lengyel katolikus főúr birtokán vitte keresztül, a kinek feltűnt nagy podgyásza, a milvennel ritkán utaztak magyar kereskedők vagy deákok s átkutatta azt. Itt egyik ládájában ráakadt leltárára, melyben magának feljegyezte, hogy egy-egy ládában hány és milyen biblia van. E leltárban a lengyel főúr, ki nem tudott magyarul, megpillantotta az *«Aranyos biblia»* szót, a mint Kis Miklós diszkötésű, arany metszésű bibliáit nevezte s hirtelen különös gondolat villant meg agyában: világosodni kezdett előtte a dolog. A tizenhatodik és tizenhetedik században az unitáriusokat széltére nevezgették arianusoknak a másvallásuak, Ariustól, a ki tagadta Krisztus istenségét. Ez elnevezés ismeretes volt Lengyelországban épen úgy, mint Magyarországon. A lengyel úr arianusnak olvasta az *«aranyos»* szót, azt képzelte, hogy az unitariusok külföldön nyomtatták ki a tanaik szerint módosított bibliát s Kis most ezeket akarja becsempészni. Hasztalan tiltakozott e föltevés ellen és hiába igyekezett felvilágosítani. A lengyel főúr lefoglalta bibliáit, sőt letartóztatta embereit

a «Mentség» következő helye: «Mikor Bándiékkal utolsó törvényem volt, hogy a' Köz-Birák inkább megértenék a' *terminusokat*, oda vittem volt mutatóul mind

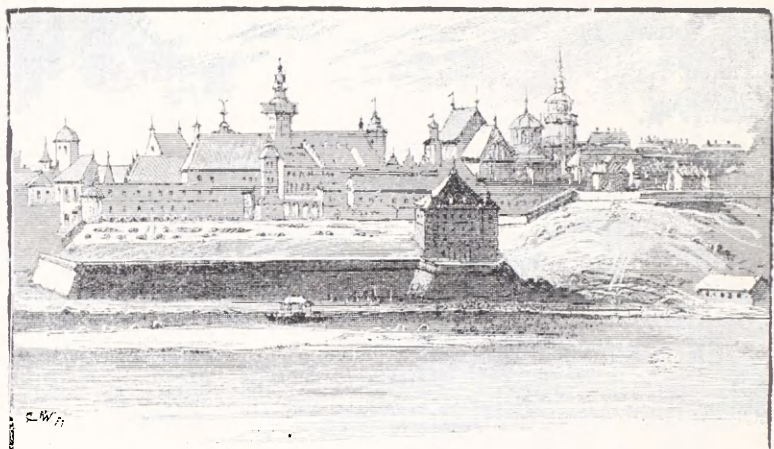
matrixokat, mind *stempeleket*». Mentség 60., 100. l.

* U. o. 59. l.

is, kik podgyászát szállították s elkobozta Amsterdamban vásárolt könyveit is.¹

Szegény Kis Miklós féltett kincsei és büszkesége, a bibliák nélkül, melyekért majd tíz évig türt, szenvedett és dolgozott, volt kénytelen útra kelni Erdély felé. Hazatérését ekként szomorú jelek előzték meg.

Kassán, a hol, úgy látszik, egy időre megállapodott, találkozott Bethlen Miklóssal, a ki azt a tanácsot adta neki,

33. A VARSÓI KIRÁLYI PALOTA.

hogy írjon a fejedelemnek és főleg Telekinek s kérje közbenjárásukat.² Ugyancsak ő tanácsolhatta, hogy addig is menjen el Varsóba a lengyel királyhoz panaszra.

Misztótfalusi Kis megfogadta a jó tanácsot. A lengyel király III. (Sobieski) János, valamint a püspökök is, a kiket e felől megkérdeztek, helyet adtak kérelmének s elrendelték lefoglalt könyvei visszaszolgáltatását. De a királyi tekintély már ekkor súlyedőben volt s a rendeletnek nem lett sikere. Újra írt tehát Telekinek, ismét kérve közbenjárását.³ Apafi ekkor követet küldött ez ügyben Varsóba,

¹ Mentség 100 l.

² Prot. Közlöny 1888. 322. l.

³ U. o.

34. III. (SOBIESKI) JÁNOS LENGYEL KIRÁLY.

de mind hiába. A lengyel úr azt válaszolta mindezekre, hogy a lefoglalt könyveket a pápának küldi el, az tegyen velük tetszése szerint, a mit akar.

Ekkor kétségbeesett Kisünknek a véletlen jött segítségére. Kevés idő múlva hegyi rablók garázdálkodtak a környéken, felferve és pusztítva az urak udvarházait s az apácák és barátok klastromait. A lengyelek azt hitték, hogy mindez a magyarok boszujából származik Misztótfalusi Kisért és lefoglalt bibliáiért. A lengyel főúr is megijedt s vissza-

Addictissimus Amicus
et vicinus
Johannes

35. III. (SOBIESKI) JÁNOS LENGYEL KIRÁLY NÉVALÁÍRÁSA.

adta azokat jogos tulajdonosának, előbb felfogadtatva vele, hogy többet nem küldi a lengyelekre a rablókat.* Így végre a bibliák mégis felszabadultak s Kis nagyon boldognak érezte magát, habár Amsterdamban vásárolt könyvei egy része örökre oda vészett is.

Ez a szerencsétlenség, mely csakhamar azután érte, hogy Amsterdamból lábát kivonta, megdöbbsentette. Isten ujját látta benne s figyelmeztetésnek vette, hogy ne hagyja el kilencz és fél** évi sikeres és áldásos működésének nyugodalmas helyét, a bizonytalan, szomorúan kezdődő jövő-

* Mentség 100. l.

** U. o. 2. l.

ért.* De hazaszeretete meggyőzte habozását s vágyakozva gondolt az időre, midőn Kolozsvárott békés otthont alapít s egymás után valósítja meg szép terveit; könyvekkel látja el Erdélyt és Magyarországot s e várost második Amsterdammá varázsolja. Szerencsétlen Kis! Nem jól ismerte Erdélyt és a hazai viszonyokat. Erdély nem Németalföld volt s a kik közé menni készült, nem Amsterdam csendes, békés viszonyok között élő, meglegedett népe. A mit jövőnek látott, álom volt és ábrándkép s nem sokára keserű valóságra kellett ébrednie . . .

* Mentség 84. l.

36. A BLEU-KÖNYVNYOMTATÓCZÉG VIGNETTÁJA.

HARMADIK KÖNYV.

A KOLOZSVÁRI «VASMŰVES».

37. KOLOZSVÁR A XVII. SZÁZADBAN.

I.

TIZENHETEDIK század végén Erdély egy nagy-beteghez hasonlított. Beteg volt testben, beteg lélekben. Egymásután dőltek ki azok is, a kiknek támogatásával talán még lábra kelhetett volna s nem volt, a ki azok üres helyét méltóan betöltse. Előbb elhalt Apafi (1690. ápr. 15.), a ki egy pár év óta szinte élőhalott volt s nem sokára követte (aug. 21.) Teleki, a nagy államférfiú, Apafinak feje, ha gondolkozni, keze, ha tenni kellett, a ki nélkül az semmit nem tett, de a ki sokat tett a fejedelem nélkül, a kinek szellemi és tette-ereje az egész ország gyengeségét sokáig feledtette. A kik helyükre jöttek, vagy tehetetlenek voltak vagy csak a maguk hasznával, bajával törődtek . . .

Ellenségei figyelmét nem kerülte el nagybetegsége: meg sem várták míg a gyámol kidől, sem azt, míg a beteg csendesesen kimúlik, hanem jóelőre siettek lefoglalni s magukhoz ragadni meglevő javait.

Kolonics rendszerét, melylyel Magyarország erejét meg-

törte s népét koldussá tette, most már Erdélyre is minden tartózkodás nélkül, ridegen alkalmazták. Mindenekelőtt katonaság szállotta meg: a legalkalmasabb út és mód a lakosság kiélésére, a kiknek számát, hogy e kiélés még rohamosabban történjék, folyton szaporították.

Ettől kezdve itt is az «idegen» lett az úr s az ország kormányzója és az országgyűlések csak eszközül szolgáltak akaratának teljesítésére.

Rengeteg adót vetettek ki: olyant, a melyet virágzó iparú és kereskedelmű ország is megsinlett volna, a mely tömegesen juttatta koldusbotra a lakosság közép és alsó osztályát. A főurak kevésbbé érezték ennek súlyát. A hol lehetett, kibújtak alóla, vagy adószedőnek csaptak föl s a mit vesztek a réven, megtérült nekik a vámon.

Az elszegényedéssel lépést tartott az erkölcsök súlyedése: gőg, szivtelenség, kapzsiság fent, gyűlölet, irigység, bizalmatlanság alant, lett az emberek jellemvonása.

Ilyen volt Erdély, mikor Misztótfalusi Kis oda kívánczozott, ily szomorú állapot uralkodott ott, akkor, a midőn ő amsterdami állapotokról álmadozott . . .

De térjünk vissza hozzá oda, a hol elhagytuk.

Kis, a mint Magyarországba megérkezett, egy ideig Kassán telepedett meg könyveivel. A hosszú utazás alatt teljesen kifogyott pénzéből s nem volt egyebe, mint könyve; mint mondja, úgy volt, mint Tantalus, kinek orra előtt függött az alma s még sem ehetett belőle: Pénzérő «jószága» volt elég, de nem tehetette pénzzé, a mikor szüksége lett volna reá vagy legalább nem annyit, a mennyit kellett volna.*

Első dolga az volt tehát, hogy könyveit értékesítse. Kassa után Debreczenre gondolt, a melynek vásárait az

* Mentség 86.

egész Alföld összesereglett, melynek kálvinista népe, városi tanácsa messze híres volt vallási buzgóságáról. Azonkívül Kis már külföldön hallotta, hogy mennyire buzgólkodnak egy új biblia kiadása ügyében, hogy a könyvnyomtatót saját költségükön Amsterdamba küldték tanulni, hogy a bibliához betűket is onnan hozattak stb.¹ Méltán föltehetette tehát, hogy az ő «aranyos» bibliáinak és zsoltárainak is meg fognak örülni s a mint megérkezik, elkapkodják. Úgy a mint honfitársai, a magyar deákok, külföldön biztatták: Csak vigye haza nyomtatott könyveit, majd meglátja, esztendeig sem tartanak, mindjárt mind «diripálják».²

Június elején érkezett meg Debreczenbe tömérdek «jószágaival». Vele volt Okolicsányi Pál és a maros-vásárhelyi pap. A mint megpihent, első dolga volt, hogy árúit vásárra bocsássa. Régi jó szándéka szerint, mely még Amsterdamban fogamzott meg lelkében, hogy t. i. «elbővíti» és olyan olcsóvá teszi a könyveket, mint «Salamon az ezüstöt Jeruzsálemben»: kevésre szabta könyvei árát. A diszkötésű zsoltárt tíz susztákra vagyis húsz garasra, a közönségest 75 pénzre, az aranyos Új-Testamentumot két forintra tartotta, holott az előtt ennek tizenkét forint, az Új-Testamentumnak egy arany volt az ára. Papnak, tanítónak még olcsóbb árat szabott.³ Így is nagy összeg pénz, harminczezer forint jött volna be könyveiből, ha mind eladhatta volna. De reményeiben itt is megcsalatzokzott. Hiába tartotta olcsón árúit, még olcsóbban kívánták. «Mert ez a nemzet — úgymond — semminek limitált⁴ árához nem szokván, nem állhatja, hogy mégis el ne kunyoráljon benne. Úgy, hogy, ha a bibliát két pénzen tartanám, mégis a magyar egy pénzen kérné.»⁵ Csak legalább így is tömegesen vették volna! De e nyomorult időben — így panaszkodik tovább Kis Miklósunk

¹ Mentség 42.² Elkapkodják U. o. 86.³ U. o. 7.⁴ Szabott.⁵ Mentség 7.

a szegény ember örült, ha a portiónak szerét tehetette és egyébrek, a mi nélkül nem lehet s felejtí a könyvet, mely nélkül, gondolja, ellehet. A szegény emberek egy darabig nézegetvén szép könyveit, letették s ott hagyták. «Majd úgymond a vásárba megyek és ha pénzem marad, visszajövök s megveszem ezt vagy amaszt», de azután színüket sem látta többé.* Olyan rossz vásárja volt, hogy alig kapott több pénzt, mint a mennyi élelmükre szükséges volt. «Tótfalusi uram — így szól a tudósítás, melyet Okolicsáni Bethlen Miklósnak küldött — nagy bajjal innét-onnét szerezgetvén valami kevés költséget, azzal vagyunk». **

Ez újabb csalódása után egyetlen bizadalmát most már csak Teleki Mihályba, régi pártfogójába vetette, azért innen Erdély felé vette útját, hogy őt fölkeresse.

E pártfogójában nem is csalatkozott. Bár nagy és fontos ügyek, országos események nagyon lekötötték figyelmét s lefoglalták idejét, a mióta Apafi halálával nyakába szakadt az ország igazgatásának gondja, de azért szakított időt e derék látogatójának is, a ki kegyeltje volt, a mióta aranyos zsoldárát meglátta s kikérdezte a jövőre vonatkozó terveiről. Azt ajánlotta neki, hogy telepedjen Nagy-Enyedre vagy még inkább Maros-Vásárhelyre, hogy nyomdája kezeügyében legyen. Azután megkérdezte, hogy hát ő hol gondolja legalkalmasabb helyét a könyvnyomda felállításának?

Legjobb, úgy látom, válaszolta Kis Kolozsvárott, mert a ki mind a két hazának akar használni, annak közhelyett kell lenni, nem egyik országnak valamely szegletében. Annyival is inkább, mert Erdélyben nincs papír s azt Felső-Magyarországból kellvén hozatni, jobb ahhoz minél közelebb esni. Azonkívül könyvnyomtatónak és betű-

* Misztótfalusi Kis saját szavai. Mentés 51.

** Okolicsáni két levelét. (a másikat Telekihez intézve) mely mindkettő 1690

junius 6-án Debreczenben kelt, a maros-vásárhelyi Teleki-levéltárból közölte Koncz J. Prot. Közl. 1890. 323. l.

38. KASSA LÁTKÉPE.

öntőnek mesterségéhez sokféle eszközre van szüksége s azt hiszi, hogy azokat még legjobban megszerezheti Kolozsváron, mivel ott még leginkább virágzik a kereskedés, azért nevezték el kis Bécsnek is s ha netalán Bécsbe szorulna, onnan is könnyebben rendelhet a folyvást járó-kelő kereskedők által.

Teleki egytől-egyig helyesnek és fontosnak tartotta a felhozott okokat s azt felelte rá: «Valahol kegyelmednek tetszik, senki abba nem parancsol kegyelmednek».¹

Egyszersmind, hogy célja elérésében anyagilag is segítse s Kolozsvárra útazását lehetővé tegye, száz bibliát vásárolt tőle, darabonként öt forintjával.²

Misztótfalusi Kis ekként a Teleki hathatós pártfogásából a jövőre újból reményt merítve, Kolozsvárott letelepedett.

II.

A könyvnyomtatás körül szerzett érdemei miatt Kolozsvárt elsőrendű hely illeti meg tizenhatodik és tizenhetedik századi művelődésünk történetében.³ Itt nyomtatták a legtöbb magyar könyvet⁴ s itt attól kezdve, hogy az első nyomdát felállították, állandóan fent is tartották, a mivel kevés város dicsekedhetett: sőt volt idő, mikor két-három nyomda működött benne.

Azon idő tájban, midőn Misztótfalusi Kis Kolozsvárra költözött, a felszerelés minősége és gazdagsága tekinte-

¹ Mentség 29, 30.

² U. o.

³ Megemlíjtük, hogy ez az egyetlen város, mely a millennium alkalmából nyomdászata történetét nagy multjához méltóan megíratta. (FERENCZI ZOLTÁN: A kolozsvári nyomdászat tört. Kiadja a kolozsvári keresk. és iparkamara. U. o. 1896.)

⁴ Az 1711-ig megjelent magyar nyelvű nyomtatványainak száma: (a SZABÓ K. Régi M. Könyvtárának megjelenése után közölt adalékokat nem számítva) 327; utána következik Debreczen 262, Lőcse 238, Nagy-Szombat 144 stb. nyomtatványnyal. M. Könyvszemle. 1878. 305. l.

I. APAFI MIHÁLY.

Eredeti egykorú metszel után.

tében az erdélyi református egyház nyomdájáé volt az elsőség.

Alapjában az a nyomda volt ez, melyet főurak és egyes egyházak adományaiból Szenczi Kertész Ábrahám állított föl Váradon, hogy azzal a bibliát kinyomtassa. Alapítása természeténél fogva Kertész soha sem tekintette magáénak, nem is tekinthette, már a miatt sem, mert mint könyvnyomtató fizetését Apafitól húzta.¹ Halála után a fejedelmi kincstárra szállt s egy ideig még Apafi tartott benne könyvnyomtatót,² később pedig áthelyezte Kolozsvárra. 1672-ben megunva ez állapotot, az «Erdélyben levő orthodoxa ecclesiának, nevezet szerint pedig az enyedi és kolosvári azon religión lévő collegiumoknak» adományozta azt, egy félév múlva azután hozzácsatolta a gyula-fehérvári könyvnyomdát is.³ Könyvnyomtatónak ezután is megmaradt benne Veresegyházi Szentyel Mihály, a ki e tiszteletet már előbb is viselte.

Volt itt még egy másik nyomda is, melyet a kolozsvári református egyház néhány száz forinton vásárolt,⁴ a melyvel szintén nyomtattak, a reá való felügyeletet pedig Sárpataki Mihály lelkészre bízták.⁵

Kis Miklósnak, a mint Kolozsvárra megérkezett, az volt szándéka, hogy a saját betűkészletéből rendez be nyomdát magának.⁶ Amsterdamból úgy is hozott magával eleget s megvoltak a betűmetszéshez és öntéshez szükséges

¹ Mentség 24.

² SZABÓ KÁROLY: Adalékok régi prot. nyomdánk történetéhez. Prot. Közl. 1871. 25. lap.

³ Az adománylevelet közli FERENCZI is «A kolozsvári nyomdászati tört.» 42.

⁴ Mentség 28.

⁵ Mentség 24, 25, 28. «Nem szánna egy ilyen Ekklesia egy néhány száz forintját a közönséges jótól, t. i. a mint az a Typus véteget volt: mint hogy már eddig alkalmas hasznát is vették

volt.» «... Nem annyira az Ekklesia, mint T. Sárpataki uram vötte, ha vötte, hasznát.» Valószínűnek tartjuk, hogy a nyomdát ugyanaz kezelte, a ki a «Generalis ecclesiáét», t. i. Veresegyházi Szentyel, a ki 1681. Sárpatakinak két művét is nyomatta. Arra nézve, hogy az egyház nyomdája akkor, mikor Kis Miklós Kolozsvárra jött, már megvolt, l. 113. l. 5. jegyzetét.

⁶ Mentség 25.

szerszámai is, melyekkel a netalán mutatkozó hiányokat egészíthette volna. De lebeszélték e szándékáról. Azt mondták neki, mutassa ki az által is, hogy nem «különöz», hogy a közönséges jóra igyekszik; egyszersmind arra is figyelmeztették, hogy könnyebben boldogul, ha mint kezdő nem lesz egyszerre önálló s akkor nem is érdeklődnének annyira iránta s nem pártfogolnák úgy, mintha például az egyház nyomdáit veszi át.¹

Kis hajlott a tanácsra s pontokba foglalva, az intéző, papokból és világiakból álló, tanács elibe terjesztette, hogy és miképen volna hajlandó a nyomda kezelését elvállalni. Mindenek előtt feltételül kikötötte, hogy mindkét nyomdát neki adják át s engedjék meg, hogy, mivel mind a kettőnek nagyon elkopott betűi vannak, azokat átönthesse s viszont megígérte, hogy e két nyomdából az országnak egy «derék», teljes és mindenféle betűkkel bőven ellátott könyvnyomdát fog készíteni.² Munkájáért, az elkopott betűk újraöntéséért, melyet lassanként hajt végre, semmit sem kér, csak adják meg neki mindazokat a jogokat és kiváltságokat, a melyekkel előde birt, t. i. hogy az egyház épületében lakhasson és se a nyomda, se személye, se legényei után ne fizessen adót; továbbá egyházi személynek tekintessék, mint a kinek különben is megvan papi képzettsége s e szerint az egyházi tanács (consistorium) gyűlésein megjelenhessen, a templomban a papok székébe ülhessen stb.,³ a mely kiváltságokat ellenvetés nélkül megadták Szenczi Kertész Ábrahámnak is.⁴

E föltételek közül csak a kolozsvári egyház nyomdájának ügye támasztott nehézséget. Úgy gondolkoztak, hogy ha beleolvad nyomdájuk a másik nyomdába, melyen «az ország tartja kezét», akkor tulajdonjoguk is meg fog szűnni. Misztófalusi Kis azt felelte erre, hogy az egyház e nyomda vásár-

¹ Mentség 25.

² U. o. 24.

³ U. o. 54.

⁴ U. o. 52. 81. 89.

lásában nem a külső hasznot nézte, hanem mikor a másik nyomdát Keresdre vitték Bethlen Elekhez,¹ azt akarta, hogy ott helyben ismét legyen egy nyomda, a melyen a leg-szükségesebb egyházi és iskolai könyveket kinyomtathassák. Ez a cél tehát így is el lesz érve, mert e «derekas» könyvnyomda úgy is Kolozsvárott marad s mindig kezük ügyébe esik. A másik dologtól, az elidegenítéstől sincs miért félni, mert a másik nyomda is nem annyira az országé, mint a református egyetemes egyházé s ha valaki ennek birtoklási jogát kétségbe vonhatja, vagy elveheti, hasonlóképp elveheti a kolozsvári egyházét is.²

Ezután még csak egy ember t. i. Sárpataki volt javaslata ellen, de ellenkezése természetesnek is látszott, mivel neki saját édeke is azt kívánta, hogy az egyház kezében minden a régi állapotban maradjon.³

Misztótfalusi Kis kedvelt ember volt Kolozsváron, különösen kedvelt a papok és tanárok előtt; kedvelt képzettsége s a haza és egyház iránt szerzett érdemei, valamint bőkezűsége miatt, hogy pl. könyveit ingyen vagy csekély díjért széltere osztogatta.⁴ Jóakarói számát a Teleki pártfogása is szaporította: ezek közé tartozott Bethlen Miklós, a nagyenyedi ref. collegium curatora, régi ismerőse és Pataki István kolozsvári tanár is, a legbefolyásosabb emberek egyike, a kiknek szavára a püspök, valamint a tanács többi tagjai elfogadták javaslatát⁵ és elhatározták, hogy mindkét nyomda

¹ Mentség 24.

² U. o. 25.

³ U. o. 25. V. ö. 18. lap.

⁴ U. o. 32.

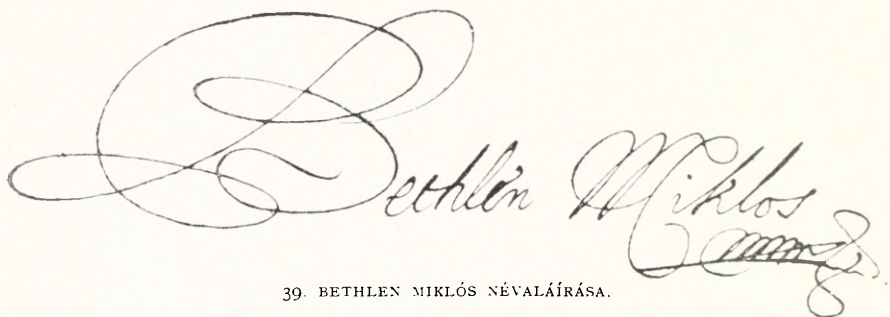
⁵ Hogy a ref. egyház nyomdáját már ekkor s nem 1696-ban adták át Kisnek, az a «Mentség» következő helyéből is kitetszik: «... mind T. Pataki István uram, a' ki akkor totum fac volt, mind mások (T. Némethi Samuel uram pedig és a' többi, a' kik most annyira ezt mozgadják, seculorum semmik vóltanak ak-

kor) mind reá hajlottanak, hogy az *ekklésia typusát* kezembe adják... Nemcsak erre mentek (mondom) majd mindenek, hogy egy perfecta typographia készítés végett kezembe adják *mind a két typust* stb. • 25. l. Pataki István, a kiről itt mint «totum fac»-ról van szó, 1693 jan. 2-án halt el. Ha Misztótfalusi Kis «Mentségé»-ben nem különböztetné meg világosan a kolozsvári református egyház nyomdáját az egyetemes egyház (helyesebben kolozsvári és nagy-enyedi colle-

betűit kezelésére bízzák; hogy az eddigi könyvnyomtatók jogai és kiváltságai reá ruháztatnak s hogy az egyház házában kap lakást.

«Ezek iránt már ő kegyelme securus* lehetvén, — így szólt a határozat záradéka — Isten kegyelméből elméjét és minden alkalmatosságait fordítsa hivatalos munkái hűséges folytatására és úgy várhatja Istennek kegyelmes áldását és a mi kegyelmes urunknak, sőt az egész református statusnak is kívántató jóakarátját». **

Misztótfalusi Kisnek ekként minden kedve szerint folyt.

39. BETHLEN MIKLÓS NÉVALÁÍRÁSA.

Volt saját nyomdája és nyomdafelszerelése, azonkívül kezelése alatt két külön nyomda, a melynek kopott betűi bőséges anyagot szolgáltattak neki a hiányzó betűtömeg öntésére, ha egyszerre több munkát akart nyomtatni s több betűszedőt akart foglalkoztatni.

Kolozsváron letelepedve, Kis a berendezkedéshez fogott és pedig mindenek előtt családi tűzhely alapítását tűzte maga elé czélul.

gium) nyomdájától, ez utóbbit mindig mint az ország nyomdáját emlegetve: úgy a Pataki befolyását, ki a ref. collegiumot is képviselhette ez ügyben, főleg ez utóbbi átengedésére vonatkoztatnók. Megjegyezzük még, hogy abból, hogy Kis soha sem említi a Gyula-Fejérvárról

Kolozsvárra áttett fejedelmi nyomdát: azt következtetjük, hogy az már ez időben be volt olvasztva a Szenczi Kertész-féle nyomdába.

* Biztos.

** Maga említi M. Kis «Mentség»-ben 26.

Negyvenéves volt ekkor: híres, bibliáiról s könyvnyomtatói szakértelméről a hazában szerte ismeretes nevű férfiú, a ki tekintélyes vagyonnal is rendelkezett, habár ennek nagyobb része könyveibe és nyomdájába volt fektetve,¹ ezenkívül az egyháznak is hivatalos könyvnyomtatója, a mivel soknemű kiváltság járt: szintén nagy előny egy adótól tullelt országban. Nem csuda tehát, ha jó parthienek tekintették.

Már Amsterdamban is, midőn betűmetszői és öntői ügyességének híre szárnyra kelt s látták, milyen keresett ember lett s mint tolják targonczán a pénzt lakására,² megkínálták egy gazdag leánynyal, a kinek hatvanezer forint hozománya volt, de kitért az ajánlat elől, mert nem akarta egy újabbal, mely szinte legyőzhetetlen lett volna, szaporítani az akadályok számát, melyek hazatérési szándéka végrehajtását folyton késleltették.³

Most azután, midőn Kolozsvárott állandóan letelepedett, ismét szívébe ötlött a családalapítás vágya s szerencsére itt is akadt egy jóakaró közvetítő, csak úgy, mint Amsterdamban. Pataki István volt ez, a már említett kolozsvári tanár, a kinek pártfogásával a hivatalos könyvnyomtató állását elnyerte.

Pataki útján ismerkedett meg Székely Máriával, egy kolozsvári nemes ember árva leányával.

Székely András jómódú földbirtokos volt, háza, földje, szőlője volt és egy malma Bálványos-Váralján. Tanult ember, a kinek Csepregi Turkovics Mihály volt a nevelője.⁴ Mint ilyen, a papokkal és tanárokkal később is jó barátságot tartott. Két gyermekét — a nagyobbik fiú, a kisebbik leány — szintén az őket megillető jó nevelésben részesítette. Midőn elhalt, perrel támadták meg vagyonát s egy részét lefoglalták s elvették örököseitől.⁵

¹ Mentség 86. l.

² U. o. 2.

³ U. o. 2.

⁴ U. o. 49.

⁵ U. o. 26.

Ez árva leányt kérte nőül Misztótfalusi Kis Miklós, a ki hozzá is ment. Sem egyiknek, sem másiknak soha sem volt oka megbánni választását s Kisünk családi életében, melynek összhangját csakhamar két szép gyermek «An-nus» és «Juczi» – születése növelte, mindig vigasztalást, megkönnyebbülést talált és enyhületet szerző balzsamot fájó sebére, melyet az emberekkel való érintkezés közben irigység, félreértés és rosszakarat ütöttek túlérzékeny és könnyen sebhető lelkén.

Nősülése után Kis neje kis birtokán gazdálkodáshoz látott. A körülmények annyira ráunták erre, hogy e nélkül szinte el se lehetett volna. Egy főúr, a ki nagyon jól is-merte az erdélyi állapotokat, jóelőre figyelmeztette is. «Meg-lássa kegyelmed — úgymond — hogy ebben az országban csak a mesterséghez ne bizzék, mert bizony azzal tisztességesen el nem élhet, hanem egy kis œconomiát is ragasz-szon hozzá, hogy legalább búzát és bort pénzen ne ve-gyen».* De e figyelmeztetés nélkül is rájött volna később a gazdálkodás nélkülözhetetlen voltára. Eleinte ugyan kevés kedve volt hozzá, tudta azt is, hogy az nagyon elvonja mesterségétől s kezdetben kevés hasznót is hajt, de mikor látta, hogy búzát pénzen is alig kaphat az «ocsmány nyelvű sütőnek» miatt s egy ízben házatól is visszavítették a már megvásárolt gabonát, azt az okát adván, hogy a város számára veszik meg: végre is rá kellett szánnia magát.

E nélkül végre se hajthatta volna a nyomdára vonatkozó nagyobb szabású terveit, legényekkel, inasokkal, kik nála laktak és nála étkeztek.**

Midőn némiképen így berendezkedett, hozzá fogott nyomdája felállításához. De közben itt is nehézségek me-rültek föl.

Mint az egyház könyvnyomtatója, az egyház egyik há-

* Mentség 46.

** U. o. 34. 35.

zát kapta lakásul. De valamelyik papnak megtetszett e ház s kiköltöztették belőle s helyette a következő ősszel a Torda-utczai könyvnyomtatóházat adták cserébe.¹

Misztótfalusi Kis a nyomda felállítását akként tervezte, mint azt Blaeunál látta, t. i. hogy ugyanott legyen egy külön teremben elhelyezve a betűöntő műhely is, hogy a mint a szedő észreveszi, hogy keze alatt nem sokára elfogy valamely betű, csak átkiált a szomszéd terembe s rögtön öntik a szükséges mennyiséget. A Torda-utczai ház e célra nem volt alkalmas, szűk is volt s a legnagyobb terem falai, melyet nyomdának lehetett volna berendezni, az esőtől annyira átáztak, hogy beomlással fenyegettek. Még inkább alkalmatlanok voltak ennél fogva arra, hogy mint Kis tervezte, emeletet lehessen rájuk építeni az öntőműhely számára.² Végül arra határozta magát, hogy a nyomdát felesége házánál állítja föl, a hol úgy is megkezdte az építést, midőn az egyházi épülethől kiköltöztették. E ház fele részben a sógoráé volt s mivel neki most az egésze volt szüksége, rávette azt, hogy költözzék át a Tordai-utczai házba s ekkor szabad kezét nyerve, saját tervei szerint fölépítette a nyomdát: emeletet, vagy a mint ő nevezi, felházat rakatott reá³ s óhajta szerint berendezkedett.

Két esztendő telt el ekként tervezgetéssel, építéssel és berendezkedéssel. Közben nagybeteg is lett, melyből sokára és csak lassan épült föl és sok időbe telt bele, míg végre hozzá kezdhették a munkához.⁴

Misztótfalusi Kis Miklós valóban hivatásos könyvnyomtató volt, a ki kedvvel, lelkesedéssel és becsvágygyal fogott munkához. Alább látni fogjuk, hogy azonkívül mily magas szárnyalású tervei voltak, mily fenköltén gondolkozott saját hivatásáról s minő nemes eszmék megvalósítását tűzte maga elé életcélul.

¹ Mentség 39.
U. o.

³ Mentség 39.
⁴ U. o. 40.

Magyar tudósoknak, íróknak, tanulóknak, kik hosszabb időt töltöttek külföldön, mindjárt szemükbe ötlött, hogy mi más művelt nemzetekhez képest nagyon hátramaradtunk. «Sírnom kellene inkább mint szónokolnom írja Apáczai Cséri — midőn az egész magyar nemzet örök szégyen gyalázatára, bár elfordítom szemeimet, mégis szemlélni vagyok kénytelen a sok veszedelem, nyomorúság, szégyenletes tudatlanság és hanyag közöny mérhetetlen tengerét. Szégyeljük ugyan elvégre nagy oktalanságunkat; piruljunk a miatt, hogy tovább is tudatlan ügyefogyott barbároknak tartsanak, hogy nagy kárunkra az idegenek legkedvesebb gúnytárgyát képezzük. Mert nevetnek rajtunk s bizony méltán . . .»¹

Szenczi Molnár szerint az idegen nemzetek a históriás énekek verselésén nem győznek eleget nevetni.²

Misztótfalusi Kis szerint nálunk száz esztendeig is használtak egy folytában egy rendbeli betűket s «csunya volta miatt minden szomszéd keresztény³ nemzetek között ugyan példabeszéd és csúf volt a magyarok által való nyomtatás».⁴

Mind a hárman nagy buzgósággal láttak hozzá a felfedezett fogvatkozások orvoslásához. Apáczai az összes tudományok megismertetésére vállalkozott, Szenczi Molnár jó rímeivel s változatos versformáival mutatott a jó verselésre példát. Kis Miklós pedig azért tanult oly soká külföldön, hogy a betűöntést és nyomtatást tökéletesen megtanulja s itthon azután e bajt orvosolja, mert — úgymond «discretus embereknek nem illik mégis az előbbi békamászásforma betűkkel élni».⁵

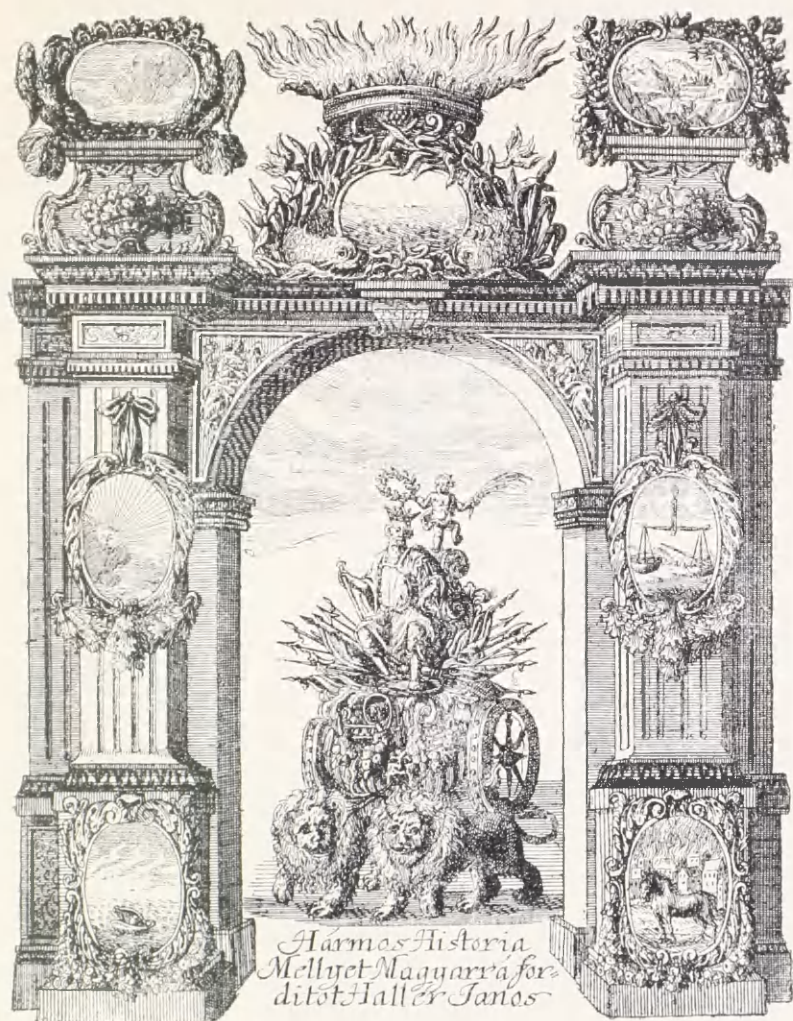
¹ «De studio sapientiæ»: STROMPNÁL (Apáczai Cséri János mint pädagogus. Budapest, 1898.) L. Századok 1898. 543—545. lapjain közölt könyvismertetésünket.

² SZENCZI MOLNÁR A. Naplója, lev. 45. l.

³ Így!

⁴ Mentség 28.

⁵ Mentség 28. és több helyen. E tekintetben különösen a debreczeni Karancsi-betűk voltak híresek. PÁPAI PÁRIZ-BOD: Erdélyi Féniks 24. (számozatlan), l. és M. Nyelvőr 1896. 270. l.

40. HALLER «HÁRMAS HISTÓRIÁ»-JÁNAK DÍSCZÍMLAPJA.
(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

Nyomtatványai a betűk szépsége és élessége, a nyomás tisztasága által egyaránt kiválók s felülműlják a Brewer és Szenczi Kertész kiadványait is, a kik elődei közül legszebben nyomtattak s az ő nyomtatványai valóban új korszakot alkotnak a magyar könyvnyomtatás történetében.

Mikor fogott Kis a könyvnyomtatáshoz, nem tudjuk pontosan meghatározni, azt sem tudjuk, hogy melyik volt

41. KÉP BARANYI «VIATICUM SPIRITUALE» CZ. MŰVÉBŐL.

(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

első kiadványa. Ő maga nem említi és sok el is veszett az általa kiadott művekből. 1694-ben már javában működött nyomdája s ez évből nyolcz nyomtatványát ismerjük s munkássága a következő években mindinkább fokozódott: 1695-ben tizenhárom, 1698-ban tizenöt mű került ki sajtója alól; összes kiadványainak száma, melyekből csaknem ugyanannyi a magyar, mint a latin munka, mintegy százra tehető.* Tekintélyes szám, kivált ha figyelembe vesz-

szük, hogy e kiadványok között olyan nagy munkák vannak, mint VERBÖCZI «*Tripartitum*»-a, az «*Approbatæ Constitutiones*», «*Compilatæ Constitutiones*», EMBER PÁL: «*Szent-Siklus*»-a s «*Gárizim és Ébál*»-ja, a ZIEGLER-

* FERENCZI ZOLTÁN: «A kolozsvári nyomdászat története» cz. művében Kis Miklósnak nyolczvan nyomtatványát sorolja föl. E számhoz adandó több elveszett kiadványa (pl. *Argirus*, *Tékozló*, *Asszonyokról* való s «egyéb hijjába való

históriák») s a kolozsvári rei. egyház számára nyomtatott gyászlapok, úgynevezett *charták*: a *Kalendárium* 1696. (1697.), 1698., 1699., 1701. évi kiadásai, latin és magyar «*Regulamentum*», A *Kaposi halotti beszéde* Bethlen Elek fölött

MOLNÁR-féle «*Főjéről*» szóló discursus,¹ HALLER «*Hármas Historiá*»-ja² továbbá több héber nyelvű nyomtatvány és hogy Kis Miklós könyvnyomtatói működése rövid kilencz esztendőre terjedt.

III.

Misztótfalusi Kis Miklós sohasem tekintette magát egyszerű könyvnyomtatónak. Magasabb czélt tűzött maga elé s szemei előtt ideál gyanánt a Froben, Estienne és Plantin példája lebegett, a kik nem csak gondosan és hibátlanul igyekeztek mindent nyomtatni, hanem tudósok is voltak s alaposan értették azt a nyelvet, a melyen nyomtattak.³

Kis Miklós is, midőn a biblia javításához fogott, mindjárt meggyőződött arról, hogy nem megy semmire, ha előbb a magyar nyelv törvényeit nem tanulmányozza s hogy következetes orthographia ezek ismerete nélkül nem is lehetséges. Tanulmányozás közben meglepetve látta, hogy Pázmány Pétert, Szenczi Molnárt, Geleji Katonát, Medgyesi Pált és Apáczai Csérít, a kik a tiszta és igazi magyarságra műveikben példát adtak, részint nyelvtant is írtak, rég elfelejtették s alig követi valaki.⁴ Sokáig habozott nyomukba lépjen-e vagy haladjon a tévelygő tömeggel, mivel egy ember a megrögzött hibák kiirtására úgy is hiába vállalkozik. Eszébe ötlött, hogy e bajon gyökeresen csak úgy lehetne segíteni, ha a könyvnyomtatók tanulmányoznák ezek műveit s nyelvtani szabályaikat szem előtt tartanák s orthographiájukat nyomtatványaikban, különösen azokban, melyek közkézen forognak, következetesen alkalmaznák.

Alsted-féle Rudimenta, «*Morum praecepta*»,
Kis Katechesis stb.

¹ 420. l. Sulpitius «*Historia sacra*»-ja
455 lap.

² 870 lap.

Magyar Tört. Életr. 1898.

³ Mentség 77.

⁴ *Apologia Bibliorum*. (Claudiop. 1697.)

III. része: «*Ratiocinatio de orthographia*»
I., 2. számozatlan lap. Toldiv F. A. régi
m. nyelvészek (Pest, 1866.) 608. 609.

Az ilyen vállalkozásnak, szerinte, csakhamar meglenne a kívánt eredménye, mert a magyar ember szentnek tartja a nyomtatott betűt s azt hiszi, hogy a mi ki van nyomtatva, jól át van gondolva s helyesen is van írva; eszükbe se jut, hogy a szerzők rohanó tollal írnak s irásközben keresztül-kasul gázolnak a helyesírás törvényein, csak arra ügyelve, hogy a mit írnak, meg lehessen érteni. Így aztán gondatlan stílusuk, következetlen orthographiájuk az olvasók elméjébe vésődnek, a kik akaratlanul is követőik lesznek. A könyvnyomtatónak tehát nyelvtant kellene előbb tanulni. Jó typographus csak jó orthographus lehet. De mert úgymond kényelmesebbnek tartják, hogy a járt úton haladjanak tovább, ezért ment füstbe Pázmány és a többi derék írók jó igyekezete.¹

Misztótfalusi Kis így elmélkedve a biblia javítása közben, már ekkor feltette magában, hogy ha «a végzet könyvnyomtatásra utalja», élete feladatának első sorban e helyesírási elvek következetes keresztülvitelét tekinti. Amsterdamban jó alkalom nyílt arra, hogy ezeket begyakorolja, sőt magától is rájött több dologra, a miket forrásaiban nem látott, egyre, másra pedig correctorsegédei is figyelmeztették.² Midőn haza érkezett s a könyvnyomtatáshoz hozzáfogott, csakugyan megkezdte azok alkalmazását. Pataki István, Pápai Páriz és más régi pártfogói örömmel üdvözölték, midőn ez újítását meghallották s kitartásra buzdították.³ Sőt az első azt is mondta, hogy a mit előbb nyomtattak, mindazt nem kár volna egy rakásba hordani s elégetvén, újra kinyomtatni: annyira tele vannak hibákkal.⁴

Misztótfalusi Kis mindvégig megmaradt azon az úton, a melyre lépett. Hivatást érzett e munkára s kedvvel és buzgósággal folytatta ezt, habár két annyi dolga volt vele

¹ Apologia biblicorum III. rész. 2. lap.
TOLDY F. id. m. 609.

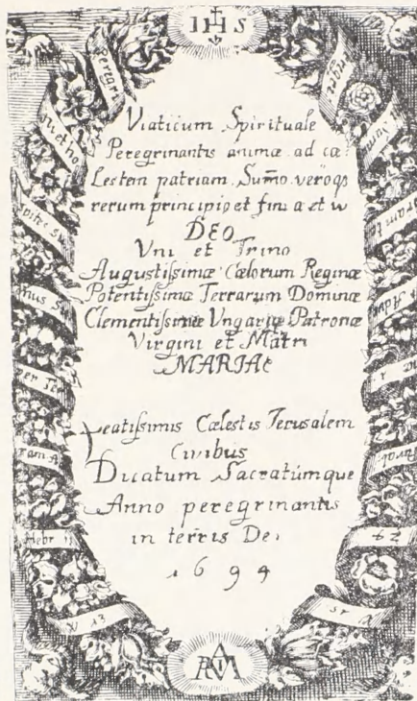
² U. o.

³ Mentség 73.

⁴ U. o. 78.

és sokszor éjjel is javítania kellett, hogy szedői a nyomtatással fenn ne akadjanak.¹ Merész vállalkozás volt ez is, mint a biblia kinyomtatása, de nem csüggedt el s kilencz év alatt mintegy negyven magyar munka jelent meg az ő javításaival. Minden újabb kiadványa örömmel töltötte el, mint annak bizonyosága, hogy nem egyszerű mesterember² s hogy hazafias szolgálatot teljesít munkájával s a minden egyes kiadott műnél a szerző érdeméből egy részre jogosan tarthat számot.

Ily irányú munkálkodása sokaknál rossz vért szült, a kik rosszaságukat nem is titkolták el. Szinte hihetetlenül hangzik, hogy a kolozsvári tanári karban is voltak olyan elfogult emberek, mint Szathmár-Némethi Sámuel,³ több theologiai mű szerzője, a ki Kis Miklós vállalkozására nem átalotta ezt mondani: «A mivel a mi atyáink megérték és a miben születtek és holtak meg, csak abban maradjunk mi».⁴ Mások azt mondták reá, hogy az ő orthographiája csak olyan, hogy írják, de nem olvassák.⁵

42. BARANYI «VIATICUM SPIRITUALE» CÍMŰ MŰVÉNEK DÍSZCÍMLAPJA.

(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

¹ Mentség 52. 73. 79.

² U. o. 73.

³ Nevét művein így írja. Családi neve tulajdonképp «Soós Szabó» lett volna.

⁴ U. o. 96. 99. Kis azt írja erről:

«... ez szinte olyan, mint mikor a magyarok a keresztény hitről a pogány hitre visszakivánczoltanak».

⁵ U. o. 96.

Voltak olyanok is, a kik azt hozták föl újíása ellen, hogy a gyermeket bajos e szerint tanítani s az ilyeneket: «adjad», «áldjad» csak a kassai gyermek tudja kimondani, a hol így beszélnek «adi, mondi».¹

Szathmár-Némethi egy ízben szemrehányást tett neki, hogy miért írja e szót: „szólok“ egy „l“-el, holott kettővel kel-lene,² máskor pedig visszaigazította a Kis által már végig javított szöveget.³ Kisünk önérzetét mindez sértette, de szándékától el nem térítette. Különben is voltak felvilágosodott emberek, a kik pártját fogták, mint Pápai Páriz, a ki egyszer tanuja lévén a Szathmár-Némethi megrovásának, azt felelte neki: «Jól teszi bizony azt, hogy curiosus az affélékben»!⁴ Egyszersmind nagy elégtételül és megnyugvásul szolgált neki az is, hogy orthographiája mindinkább hódított s azt más könyvnyomtatók is elfogadták.⁵

Kis figyelme nemcsak a magyar, hanem a latin művekre is kiterjedt, itt is éppen olyan gondos és következetes volt, úgy, hogy segédei a Voss «Rhetoricá»-jának nyomtatása közben meg is jegyezték, hogy vagy annak correctora tanult tőle, vagy ő attól, de egy nyomon járnak a helyesírásban.⁶

De a helyesírásnál sem állapodott meg. Figyelmet fordított a tartalomra is. Nem az az ember volt, a ki ki tudott volna valamit nyomtatni, a minek hibás voltáról meg volt győződve. És sokoldalú képzettségénél fogva nagyon sok hibát vett észre kortársai, a hivatásszerű írók nyomtatás végett hozzá vitt munkáiban. Ha valami hibát észrevett, figyelmeztette reá az író, vagy maga kijavította. E szerint nem csak corrector volt, hanem revisor és censor is egy személyben. És e tekintetben ritkította párját, mert a kül-

¹ Mentség 95.

² U. o. 71.

³ U. o.

⁴ U. o. 71.

⁵ U. o. 96.

⁶ U. o. 78. (E mű 1696-ban jelent meg.) SZABÓ K. Régi M. K. II. 1832. sz.

föld nagy és tudományos könyvnyomtatói és könyvkiadói is csak az oly műveket ellenőrizték, melyek szerzőit ők bízták meg valamely munka megírásával vagy sajtó alá rendezésével. Valóban csak Kis Miklós ideális ügybuzgósága lehe-

COMPILATÆ
CONSTITUTIONES
REGNI TRANSILVA-
NIÆ & PARTIUM HUN-
GARIÆ EIDEM AN-
NEXARUM.

EX ARTICULIS ab Anno Millefi-
mo Sexcentesimo Quinquagesimo Quarto, ad
præsentem huncusque Millesimum Sex-
centiesimum Sexagesimum Nonum conclusis,
excerptæ

CLAUDIOPOLI,
Ex Officina NICOLAI KIS de MISZTÓTFALU.
ANNO MDCXCV

43. A «COMPILATÆ CONSTITUTIONES» CZÍMLAPJA.

(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

tett arra képes, hogy jó szántából ilyen munkára vállalkoz-
zék, mely által megint csak több ellenséget, mint jó bará-
tot szerzett magának.

Midőn Pápai Páriznak «*Ars Heraldica*»* című művét

* Megjelent 1695. SZABÓ K. RMK. 1797. SZ. a.

nyomtatta, egy helyen ezt találta benne: «XI. Incze pápa, ki most Rómában uralkodik». E pápa volt az, a ki Kis Miklóstól még Amsterdamban betűket rendelt, tehát Kis jól tudta, hogy azóta kétszer is volt pápaváltozás s kijavította azt «tizenkettedik Inczé»-re; egyéb hibákat is vett észre, hol pedig egy szükséges szó maradt el: kijavította és betoldta; úgy gondolkozott, hogy bármily tudós a szerző, írásközből, «vagy egy szolgálonak közbeszólása miatt vagy más ok miatt» kimaradhatott egy vagy más szó, eshetett valami hiba.¹

A *Bethlen Elek felett tartott halotti oráció* címe eredetileg így volt: «Az Úri nemzettel és azt virtusokkal nyomozó». Kis észrevette, hogy így nincs értelme s egy szó betoldásával így igazította ki: «Úri nemzettel fénlő s azt virtusokkal nyomozó» stb.²

A «*Monodia Apafiana*»³ nyomtatása közben «a melyek úgymond --- elég rendes versek voltak» megizente a szerzőnek, hogy micsoda hibákat fedezett fel benne s az nemcsak köszönettel vette figyelmeztetését, hanem ezt is írta neki: «Bezzeg az ilyen typographust szeretem én».⁴

De nem minden szerző volt olyan, mint Pápai Páriz Ferencz. Szatmári Pap János⁵ kolozsvári lelkész, mikor elmondta neki, hogy a heidelbergi *Katechismus*ban,⁶ melyet ki akar nyomtatni, minő nagy hibákat fedezett föl pl. mindjárt az első kérdésnél: «Micsoda teneked életedben és halálodban egyetlenegy fő vigasztalásod?» a feleletből elmaradt a legfontosabb szó: «lelkéstől» azt pedig, hogy ilyen hibásan adja ki, nem veheti lelkiismeretére, a tudós pap azt

¹ Mentség 71, 72. V. ö. Ars her. 23. l.

² *Igazság korondja* 1697, L. Irodalomtört. Közl. 1895. 334. l. V. ö. Mentség 71.

³ U. o. PÁPAI PÁRIZ e műve a «Tristium levamina impetrata» (1694) cím alatt jelent meg. SZABÓ K. Régi M. K.

II. 1776. sz.

⁴ Mentség 71.

⁵ Egy művében előnevét «Szakmári»-nak írja.

⁶ Misztótfalusi Kis «*Lőcsei Katechesis*»-nek nevezi, a lőcsei kiadás után. Mentség 77.

felelte neki: «Soha sem kellene affélékkel bébelődni, ha rosszszül volnának is a locusok s egyebek, csak tanulná affelől a gyermek: hiszen osztán, ha felnőtt, észreveszi, hogy nem úgy vagyon ez vagy amaz és osztán jól megtanulja.» Illyen emberekkel csakugyan nehéz volt boldogulni s szellemesen jegyezte meg Kis, hogy ez csak olyan, mintha valaki a gyermeket arra tanítaná, hogy a hatyú fekete s a holló fehér, hiszen ha felnőtt, észreveszi, hogy nem úgy van és igazán megtudja.¹

Más alkalommal, akkortáiban, mikor Szatmári Pap Jánost Désről Kolozsvárra hozták papnak, a templom után a tanárokkal együtt Kis Miklós is bement Szathmár-Némethi Mihály lakására, hogy ott várják meg, míg Pap, a kin a sor volt, végez az istentisztelet után szokásos katechizálással. Ennek végeztével Pap is oda ment s kaczagva mutatja a Kis Katechesist: «Tótfalusi uram — úgymond — itt is egy correctiót tött a Kis Katechezisben». Elhagyott t. i. egy helyen egy «nem» tagadószót, a hol felesleges volt. Kis Miklós túlérzékeny és önérzetes lelkét e megjegyzés nagyon sértette s azzal vágott vissza: «Nem lehet oly concilium, mely előtt meg nem disputálok, ha szükség, azt a matériát kegyelmeddel».² Ilyen összetűzései gyakran voltak s ha élesen megrótták olyan javításokért, melyeket, mint itt is, a maga által sajtó alá rendezett művekben tett, nem csuda, ha még kíméletlenebbül bántak el vele azon szerzők, a kiknek hiúságát igazításai által megsértette s ha merényletnek³ minősítették eljárását, midőn Kaposinak Bethlen Elek halálára írt munkájába egy szót beszűrt, hogy az értelem világosabb legyen;⁴ ha szemére vetették, hogy meghamisítja a szöveget s elfordítja értelmét.⁵

Kist mindez nem tántorította el. Javításai védelmére

1 Mentség 77.

2 U. o. 75.

3 «Ausum».

4 Mentség 79.

5 U. o. 71.

felhozta, hogy ha olykor-olykor egy-egy hibát elkövetne is, még ezért nem hagyja abba a javítgatást, mert helyesebbnek tartja kilenczvenkilencz hibát kijavítani és egyet elkövetni, mint megfordítva, t. i. benne hagyni az észrevett hibákat.¹ «Még a négylábú is botlik». A Blæu latin bibliáját a leghibátlanabbnak tartják, mégis Csécsi János egy pár száz hibát fedezett föl benne a biblia javítása közben; Athiás minden hibáért egy aranyat ígért, a mit héber bibliájában találnak s Angliában egy zsidó azt mondta róla, hogy csak ő maga négyszázat vett észre.²

Kis nemcsak kartársai műveit adta ki, hanem maga is számos jeles régibb munkát rendezett sajtó alá. Ugyanaz a gond s mindenre kiterjedő figyelem jellemzi e nyomtatványokat is. A kiadást mindeniknél beható tanulmányozás előzte meg.

Midőn a nagy vagy «öreg» *Catechismust* akarta kiadni, minden még kapható magyar kiadáson kívül megszerezte a Szenczi Kertész Ábrahám váradi és szebeni latin kiadását is³ s gondosan összevetve a Janson-féle amsterdami kiadással, rájött, hogy a bibliai idézeteknél Szenczi Kertész mindenben ezt követte. Még itt sem állapodott meg s Jansonban se bizva, e kiadást is összevetette és másokkal is összehasonlítottatta a bibliával s így mintegy ötven hibát fedezett föl s arra a tapasztalatra jutott, hogy vagy százötven év óta, a mikor t. i. e *Catechismus* először megjelent, senki se törődött az összevetéssel, hanem szolgailag utána nyomtaták, a mi által mindig több-több hiba csúszott be. Hogy fáradságos munkájának mások is hasznát vegyék, amsterdami⁴ könyvnyomtató ismerőseinek is megírta, hogy ha e művét újra nyomtatják akár latin nyelven, akár fordítás-

¹ Mentség 79.

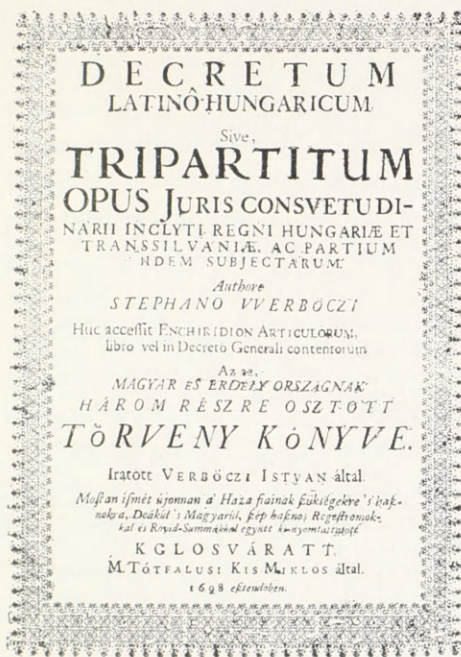
² U. o.

³ L. SZABÓ K. Régi M. K. II. 565, 654, 785, 1088. sz.

⁴ Ő ugyan általánosságban csak Belgiumot ír, de Janson hazájára Amsterdamba kell gondolnunk.

ban: a Janson-féle kiadást ne kövessék, mielőtt ki nem javították.¹

Verbőczy «*Tripartitum*»-át² latin és magyar nyelven újra ki akarván adni, előbb a kormánytanács tagjait³ felszólította, hogy vizsgálják át s javítsák ki a fordítás hibáit, a miről panaszkodnak azok, a kiknek kezén forog: de azt a feleletet kapta, hogy a «böldogtalan» idő miatt nem érnek

44. VERBŐCZI «TRIPARTITUM»-ÁNAK CÍMLAPJA.

(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

most reá. Hozzáfogott tehát maga s kijavította legalább a nagyobb hibákat. Egy helyen azt látta, hogy a latin szövegnek nincs megfelelő magyar fordítása, máshol pedig hogy a latin szöveg hibás: megnézte más kiadásokban is s

¹ Mentség 80.

² Megjelent 1698. I. SZABÓ K. RMK.

I. 1529. és RMK. II. 1924. sz.

³ «Proponáltam volt az országnak.»

Mentség 76,

bár azokban is úgy találta, de kijavította, mert máskülönben nem lett volna értelme.¹

Épen ilyen nagy gondot fordított a *Molnár Gergely*-féle latin nyelvtan kiadására. Tudta, hogy az ily javítás, illetőleg átdolgozás nem az ő feladata lenne s megpróbálta, hátha mások vállalkoznának rá. Egy gyűlés alkalmával, midőn a papok és főurak együtt voltak, előhozta ezt a dolgot s azt javasolta, hogy a református főiskolák² közösen határozzák el, hogy melyek legyenek az iskolai tankönyvek; ne használjanak minden iskolában másat, mert így csak kevés példányban levén rá szükség, a könyvnyomtatónak a nyomdaköltség se térül vissza belőle, ha pedig sokat nyomtatna, rajta vesznek a példányok vagy pénze sokaig hever bennük.³ Például felhozta, hogy milyen szükség lenne elsőben is a Molnár latin nyelvtanára nézve határozni, melynek elter-

1 Álljon itt az erről szóló rész, mely fogalmat nyújt javításai természetéről: «Interim (megvallom) nem állhattam, hogy a' vastagát ne *corrigályam* a' Deák *Textus*-ban-is. Mellyben néhol (a' *Typographus* miatt-é, mi miatt-é) becsúsztak vólht holmi *errorok*, p. o. Tit. 28. P. 3. *Nec hoc praetermittendum est*: egy tsep Magyar fordítása-is nintsen ennek Eod. Tit. szólván a' Nemes ember, vagy akarki adósáról (*így*), meg-beszéli, mint bánhatik véle, és mint fogtathatja-meg; azonban mikor azt kellene mondani, hogy kenyérrel és vízzel azt táplálni tartozik; így mondja: *Sed pane et aqua interim sibi providere debet*. T. i. *creditor*. Melly azt tenné, hogy magát vízzel és kenyérrel táplálni tartozik, nem a' foglyot. *Ibid.* alább a' van: *Liberum admittere tenetur*. Holott az értelme ezt jelenti, 's a' Magyarja-is, hogy *dimittere* kell. Nézem a' más *exemplar*-ban, mondok talán tsak itt van úgy, és így tsak *Typographicus error*: hát másutt-is úgy van. Azért nem mehetvén végére, kitől és miformán esett, hogy pedig vétek, abban nem kételkedvén; úgy kellett *corrigálnom* Így Tit. 27. *Iuramentum reponere*. Holott a' *sensus* és

a' Magyar fordítás-is mutatja, hogy *deponere* kellene, jóllehet én minden *edítio*-kban, mellyek kezemnél vannak, úgy látom. Tit. 29. P. 3. *in ipso Titulo: Quomodo res mobiles rusticorum inter se, filios ac filias dividuntur?* A' Magyar fordítás pedig, és a' dolog-is mutatja, hogy nem kell ott *se*. Mert minekutánna meghal a' paraszt ember, hogy-hogy osztatná a' maga jószágát maga, fiai és leányai között? Tit. 30. *ejusd.* P. 3. Ha a' Nemes embernek jobbágy szolgája meghal, ki tegye magájévá, a' mije vagyon. Azt mondja, hogy a' Nemes ember elébb *cunctos creditores suos contentos debet reddere*. Úgy pedig a' maga adósságit kellene lefizetnie, hanem *ejus* kell a *suos* helyett, *Item: et debita sua persolvere tenetur*. Pro *ipsius debita*. Ezt tsak a' *mediocris Syntaxisták*-is tudják. És mi szükség, többet előhordanom? Akárki vizsgálja-meg, ha nem jobban vagyon-é a' mint ki-jött, mint az előtt vólht?» *Mentség* 76, 77.

2 Mentség 74. lapján három ref. collegiumot említ.

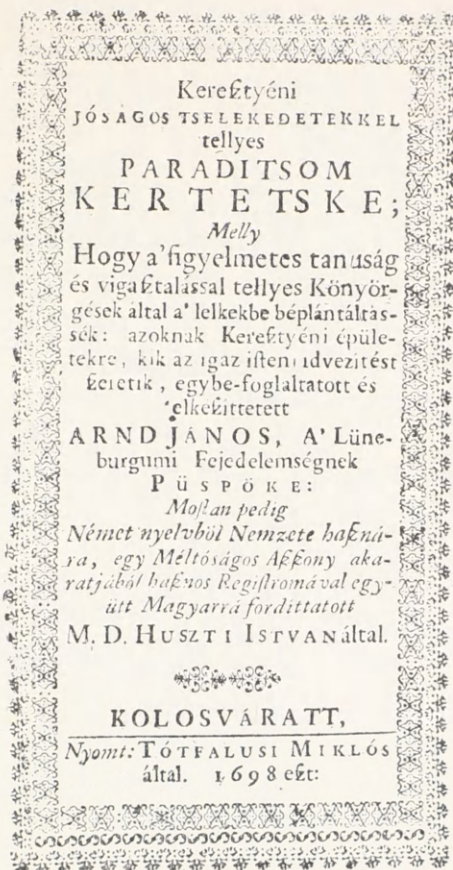
3 Mentség 88, 74.

jedt kiadásai sok hibákkal teljesek. Eszméjét a gyűlésben helyeselték, de a kiknek a munkát végezniök kellett volna, semmit sem tettek.¹

Egy ideig várta az ígéret teljesítését, de mikor látta, hogy nem is gondolnak rá, hozzáfogott ő maga.

Még segédtanító és fogarasi rektor korából, mikor a latin nyelvtant tanította, maradtak fent jegyzetei; már ekkor gondolkozott rajta, hogyan lehetne e nyelvet sikeresen tanítani. Ide vonatkozó gondolatait most a Grammatica kiadásában alkalmazta. Kihagyta a szükségte- len bővítéseket, melyek- kel az eredeti kiadást idők folytán szükségte- lenül szaporították² s másokat tett helyettük. E munkájára később is önérzettel hivatkozott:

«Merem mondani — úgy- mond — hogy soha accuratább (grammatica) a református magyarok kezekben nem volt.» Bővítve adta ki az *Abc*-t vagy *Synopsist*,³ számtalan sok hibától «tisztította ki» az

45. HUSZTI «PARADICSOM KERTETSKE» CZ. MŰVÉ-
NEK CZÍMLAPJA.

¹ U. o. 74. Szathmár-Némethi Sámuel
pedig meg is neheztelt Kisre a miatt, hogy
tudta nélkül hozta elő ez ügyet. U. o. 88.

² V. ö. SZENCZI MOLNÁR Naplója 147.
lap. Bod szerint legalább száz kiadást ért.

³ Mentség 74.

Alsted Henrik által írt «*Rudimenta linguae latinae*»-t, s pótléket is írt hozzá, melyet előzetesen megmutatott Pápai Páriznak, a ki azt felelte reá: «Merni kell valamit e hazában»;¹ ugyanezt tette a Corder «*Centuriá*»-jával is.²

Az átvizsgálás, mint a tapasztalat megtanította reá, egy műnél sem volt felesleges. Egy ízben el akarván hazulról menni, segédének nyomtatás végett átadta a «*Morum praeceptá*»-t: mivel «e' — úgymond — tudós ember munkája, nem szükség corrigálnom és nincs mit corrigálnom». Míg oda járt, az alatt segédei mást csináltak s haza érkező, nem állhatta meg, hogy ezt is át ne nézze. «Szerencsémre nekem, — beszéli később ő maga — hát olyan vastag vétkek vannak benne, melyeket csak a gyermek is, a ki jó poéta volna, észrevenne és megnevetne.»³

Imádságokkal bővítve adta ki a «*Tárház kulcsá*»-t, melyek egy részét maga csinálta, más részét más művekből szedte.⁴

Az «*Asszonyokról*» szóló kiadványában is sokat változtatott az eredetin. E műben, melynek első része az asszonyokban kivető dolgokról, második az asszonyoknak tisztokról, a harmadik a jó gazdasszonyokról vagy azoknak dicséretekről szól, kevésnek találta azt a dicséretet, a mely a jó asszonyokról szól s bővítette egynehány strófával; az első résznek a címét is megváltoztatta, mely eredetileg így hangzott: «*Első rend a dühös ebtől származott*» (t. i. asszony).⁵

A *Kalendárium*ba, melyet évente ki szokott adni, rövid erkölcsi szabályokat írt versben stb.⁶

★ ★

A Pápai Páriz «*Igazság koronája*» című, Bethlen Elek halálára írt emlékverse mellett, «hogy a könyvecske telje-

¹ Mentség 72, 74.

² U. o. 74.

³ Példákat sorol fel: *Mentség* 72. lap.

⁴ Mentség 74.

⁵ U. o. 81, 82.

⁶ U. o. 82.

COMICO TRAGEDIA,

Constans

SCENIS QUATUOR.

Az-az:

Négy SZAKASZOKBÓL álló, rész-
zerint Víg, rész-zerint Szomorú

HISTORIA,

QUARUM

I. <i>De Virtute & Vitio:</i>	} az-az {	A' Jóságos-tselekedet-
ről és Vétekről.
II. <i>De Divite purpura-
to, & paupero Lazaro</i>		A' fényes Gazdagról,
és a végény Lázárról.
III. <i>De Milite scelerato</i>		A' híres Iatorkatonáról
IV. <i>De Praefecto tyran-
no</i>		A' kegyetlen Tiszt-
tartoról.

KOLOSVARATT,

Nyomtatott M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS által
1699-évtendőben.

46. A «COMICO-TRAGEDIA» CZÍMLAPJA.

(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

sebb lenne», kiadta egy «*Halotti oratió*»-ját, melyet «hajdan e hazában egy néminémű halotti alkalmatosságra készített»,¹ de ezzel is csak a papokat haragította magára,² annál is inkább, mert egy főúr olyan hízogóan nyilatkozott róla, hogy az is aligha nem a Pápai Páriz munkája, mert majd rendesebb, mint az egész keresdi actio.³

Csakhamar ezután írta másik verses munkáját a kolozsvári tűzvészről.

Az 1697-ik évben május 6-ik napján ebéd tájban tűz ütött ki Kolozsváron, mely a szélről élesztve, gyorsan harapózott tovább a nagyobbbrészt faházakból álló város utczáin s nagy részét porrá tette: leégett az óvár egy része, a piaczi templom, a torony, a collegium s számos főúri palota. Tűzben állott az az utca is, hol a Kis Miklós háza és nyomdája feküdt, de ezeket a tűz, szerencsére, kikerülte, bár mellettük és mögöttük hat lépésnyire a házak tűztengerben álltak.⁴

A rettentő pusztítást a közvetlen szemlélet hatása alatt Kis megénekelte «*Siralmas panasz Istennek Kolozsváron fekvő nagy haragjáról*» czímen, hogy «a következő nemzetség is tudhassa».⁵ A költeménynek, melyben a tűzvész leírása csak kevés helyet foglal el, alapgondolata az, hogy Isten e veszedelmet büntetésül bocsátotta a népre a sok bűnökért, az ártatlan vérontásért, irigységért, piperés öltözetért, tánczért és részegségért, egyszersmind figyelmeztetésül a megtérésre. Ilyen büntetés volt már előbb, hogy

1 M. Könyvszemle 1882. 92. l. Az itt említett példányokon kívül egy címlap nélküli példánya a debreczeni ev. ref. főiskola könyvtárában, egy teljes példánya báró Radvánszky Béla könyvtárában van. Jegyzetekkel kiadtuk az Irodalomtört. közlemények 1895. évi folyamában és külön is «Halotti emlékvers Bethlen Elek fölött» czímen. V. ö. U. o. 1898. évf. 377. l.

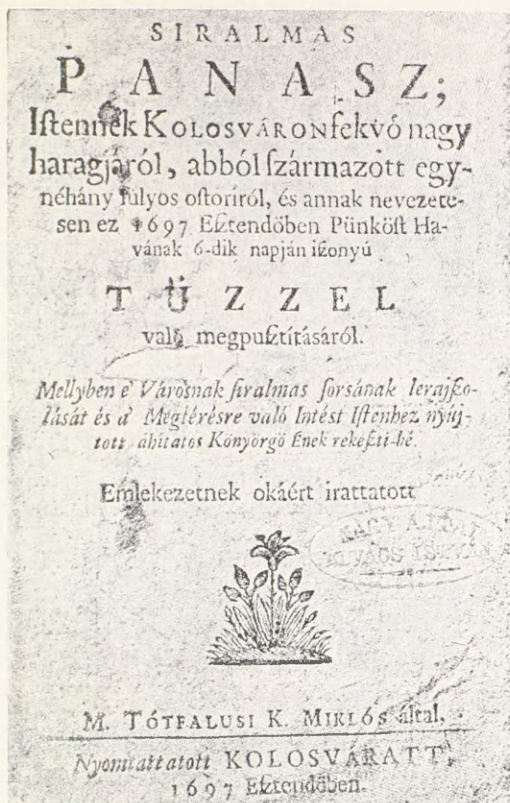
2 Mentség 83. l.

3 T. i. a halotti szertartáson mondott összes beszédek, versek. U. o.

4 Mentség 84. l.

5 Kiadta *Gyalui Farkas* Kolozsvár 1892. «Tótfalusi Kiss Miklós Siralmas panasz-a» czímen, két hasonmással. Megjegyezzük, hogy Kistől több latin és magyar üdvözlő-vers is maradt fenn.

a hegyek nem hoztak szőlőtermést, innen van a hideg és szárazság, cserebogár, sáska és ezért ül nyakukon az ellenség táborá :

47. A «SIRALMAS PANASZ» CZÍMLAPJA.

Oh melly régen hogy vár
Az Isten, hogyha már
Megeszmélnéd magadat.
E végre régólta
Sokféle ostora
Tőle reád származott,
Mellyekkel inteni,
Tégedet feddeni
Büneidről láttatott.

Mind hiába. Majd miként Jerusalemben pusztulásakor, Kolozsváron is megjósolta egy ember a közelgő veszedelmet, de ez sem használt s ekkor

Tűzzel jöve reád,
Kolozsvár és hozzád
Ez ostorával nyúla.
Minekutána már
Egy néhány nagy csapás
Te néked nem használa.
Olthatatlan tüzet,
Láng, füst fergeteget
Utzáidon gyulaszta.

S ezután leírja a tűz pusztítását, a tolvajok garázdálkodását, a lakosok kétségbeesését s a tüztől letarolt város képét, mely már-már Sodomához és Gomorához hasonló lett volna, ha Isten nem parancsolt volna a lángnak, hogy szűnjék meg. A tűz megszűnt, de Isten haragja még ezután sem múlt el s újabb ostort készített. Szélvész, zivatar rontja össze a házakat, aszály pusztítja el a határt, majd megnyílik az ég s az Isten

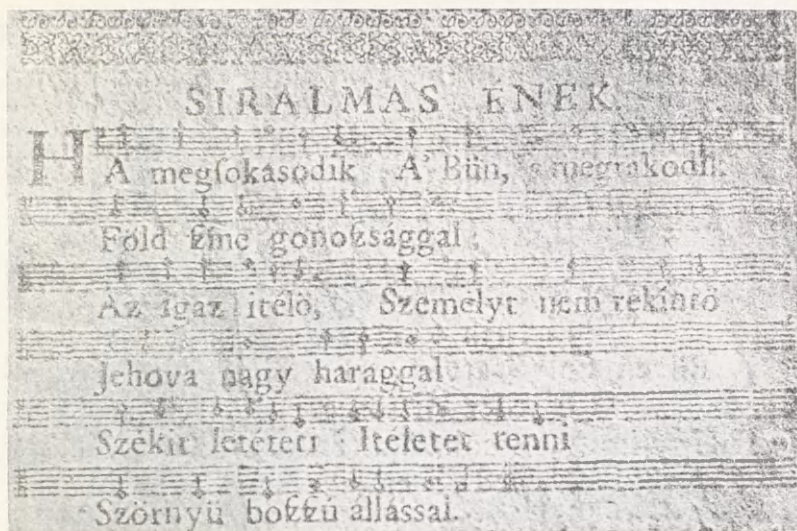
«Harczol már mennykővel,
Csattogó dörgéssel
Nyilait ugyan szórja.»

Félő, hogy e pusztítás csak a közelgő romlás «senyéje», azért újból inti az embereket, hogy térjenek meg s engeszteljék meg Istent az ő *«Könyörgő éneké»*-vel, melyet ez alkalomra szerzett.

Tárgyának időszerűsége, leírásainak hűsége és eleven-sége, verselésének lendületessége oly népszerűvé tették e költeményt, hogy a nép széltére «dudolta» azt s a méltóságos asszonyok is úgy tudták, mint a Miatyánkot.

Ilyen költemények írása, mely a népet bűnbánatra inti, a papok kötelessége lett volna s ezek csakugyan úgy fogták föl a dolgot, hogy Kis megint az ő dolgukba ártotta magát s megrótták érte. Azt mondták rá, hogy nem sza-

bad olyat írni, hogy az Isten az idegen nemzeteket fejünkre ültette, vagy hogy ostorul bocsátotta a népre, mert az ilyen megjegyzéseknek aztán olyan következményei vannak, mint pl. az ő versének volt, hogy t. i. midőn egy «szüle» dudolta, a német katona felrugta érette.*

48. A «SIRALMAS PANASZ» KEZDŐ SORAI.

Misztótfalusi Kisnek e sokoldalú és sikeres működését némelyek, mint Pataki, Pápai Párizs örömmel nézték és tovább haladásra buzdították, de többen voltak olyanok, kik irigységből, roszakarathból, vagy félreértésből nyíltan elítélték azt. Különösen a kolozsvári papok és tanárok voltak ilyenek. Érezték, hogy a mit Misztótfalusi Kis tesz, első sorban az ő kötelességük lett volna s az utókor előtt ez a mulasztás nekik szolgál szégyenükre.

Ha azon megjegyzéseket s rosszaló nyilatkozatokat ol-

* Mentség 83. l. Kis Miklós azt mondja, hogy a német katona azért rugta fel a dudolót, mert a vers e helyét: «Némely tolvajkodik, Ha mit kaphat magdjé» így módosította «Német tolvajkodik».

vassuk, melyeket azok műveire tettek s melyeket Kis Miklós följegyzett lelke könnyebbülésére, meg kell vallanunk, hogy nincs köztük olyan, mely alapos és számba vehető volna.

Fentebb láttuk, mit mondott Szatmári Pap János a Katechesisről. A Kalendáriumban levő verseiről azt mondták, hogy nem oda való. «Ha — úgymond — ethicát akar-nak írni, legyen ethica, a kalendáriumban egyébnek va-gyon helye.»¹ Az Asszonyokról szóló nyomtatványáról azt mondták, hogy az asszonyok, különösen egy méltóságos asszony, megütköztek rajta: és pedig nem csak tartalmán, ha-nem írásmódján is.² De e megjegyzéseknél jobban sértette a Szathmár-Némethi Sámuel megszegyenítő eljárása, a ki egy iskolai vizsgálat alkalmával, melyen Kis Miklós is ott volt, megpirongatta a tanulót, a ki a Kis által javított tan-könyv szerint felelt s bosszankodva azt követelte, hogy feleljen a régi kiadás szerint.³

Ugyanez a tanár egyszer azt is megmondta neki, hogy nem szereti a tudós typographust.⁴

Kis Miklós érzékeny lelke méltán elkeseredhetett e méltatlan bánásmód miatt.

«Én nem vallom magamat tudós embernek» — írja nemes önérzettel, eljárása védelmére, mintegy az utókor igazolására hivatkozva — csak azt mondom: műveim, me-lyeket készítek, bizonyoságot tesznek én rólam. A mi ki-csiny talentumot Isten adott, nem akarom elásni. Ha úgy van (t. i. a mint Szathmár-Némethi mondja) hát ama derék embereket, Frobenius, Stephanos, Plantinos damnálni⁵ kell, mint alávaló typographusokat, hogy ezt merték cselekedni, hogy nem csak accurate et nitide⁶ igyekeztek mindent nyomtatni, hanem magok is könyveket bocsátottak, ki deák,

¹ Mentség 82.

² U. o. 82.

³ U. o. 74.

⁴ Könyvnyomtató.

⁵ Kárhoztatni.

⁶ Gondosan és hibátlanul.

GÁRIZIM

ÉS ÉBÁL.

Mellyeknek egyikén ÁLDÁST és SZE-
RETETET, a' másakra ÁTKOT és
GYILÓLSÉGET parantsolt Isten.

A PARANT ELETÉNEK KÖNYVE,

Mellybe e Világ fundamentomának fel-vettetésé
előtt be-irattak, vagy nem irattak az em-
berék; meg-mutatkozik e Hegyeken.

AZ ISTENI ÖRÖK ELVÁLASZTÁSNAK,
ÉS ELHAGYÁSNAK DÉKRÉTOMÁNAK
Nagy-Ekklési, az UR nevének félelmében lött Együgyü
ELMÉLKEDÉSIT, Az Isten Ént-beszédének
tista igazságát, és jeles Tudós Emberek lábok-nyomán
fundálván, írta; prédikálorta, és most közönséges ha-
zonra, némelly kegyes jó lelkeknek kívánságok
Érint ki-adta

DEBRECENY EMBER PÁL,

Moston a' Szátmári, Helv. Confessio Egyint
Reformáltott Ekklésiában, az Ur Jézus
egyik méltatlanul szolgálja.

KOLOS VÁRATT,

Nyomt. M.TÓTFALUSI KIS MIKLÓS által,
1702 Éftendőben.

T

49. EMBER PÁL «GÁRIZIM ÉS ÉBÁL» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA
(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

ki görög nyelven? . . . Én ha el nem érem azokat, iparkodni utánok nem tartom véteknek.»¹

Büszkén hivatkozik pártfogóira s azokra, a kik folyton biztatták, Pápai Párizra, Désire, Hortira, a kik működése áldásos voltát első sorban abban találták, hogy tisztítsa ki a hibákat, melyek a szerzők és könyvnyomtatók gondatlansága vagy tudatlansága miatt annyira felszaporodtak a könyvekben. Czáfolják meg előbb ezeket, a kiknek tanácsát követte.²

Ellenségei méltatlan bánásmódjának okát is megmondja. Azt akarnák, hogy mindenben tőlük függjön és semmit hírük nélkül ki ne nyomtasson.³ De hevesen tiltakozik ez ellen. Nem mesterember, nem «hitván vasmíves»:⁴ hiszen épen ócsárolt művei által eléggé bebizonyította, hogy van olyan tudományos képzettsége, mint bármelyik papnak vagy tanárnak.

Így ismerték félre hazafias törekvését és buzgóságát irigyei és roszakarói. Végzete volt, hogy ezek száma nem apadt, hanem idővel mindinkább szaporodott.

IV.

Misztótfalusi Kis Miklós azon termékeny szellemek közé tartozott, a kiknek a tudomány mindenféle ágában van eredeti, teremő gondolata. A teremő szellemeknek az a sajátysága is megvolt benne, hogy nyíltan, tartózkodás nélkül hirdetik eszméiket. Külföldön való «bujdosásukban» is a haza forog szüntelen eszüikben; «ha elfelejtkeznék is az én jobbam én rólam — mondották — én soha el nem feledlek» s reá gondolva ébredtek és szenderültek el. Az egyik azt írta be jegyzőkönyve egy üres lapjára: «A haza

¹ Mentség 77.

² U. o. 73.

³ U. o. 65.

⁴ U. o. 97.

füstje jobban világít az idegenben kigyult tűznél.» Ilyen volt érzületük, ez idézet jellemzi hazaszeretetüket. A külföldi művelt nemzetek fejlett irodalmát, iparát, kereskedelmét látva, önkénytelen hazájuk jutott eszükbe s fájdalom fogta el szívüket s «szégyen borította el orcájukat».¹

Fogadást tesznek, hogy életüket arra szentelik, hogy e bajon segítsenek. Amsterdam mívelt népe között Misztótfalusi Kis szívének legjobban fájt, ha arra gondolt, hogy hány ember nem tud hazájában *írni és olvasni*. S a könyvnyomtatás székhelyén hányszor gondolhatott erre! Egymást érték lelkében az ezen állapot megszüntetésére célzó tervek. Hogy könyveket nyomtat s olcsóvá teszi azt, «mint Salamon az ezüstöt Jeruzsálemben»,² hogy papírmalmot állít föl e célból, stb. Fogadását még Amsterdamból megírta Telekinek: «Én azt akarnám, — így szól a levél e helye — Isten éltetvén, igyekezetemet is és munkámat (ha azzal orvosolhatnék) tőle nem szánám, hogy a mi nemzetünk ne maradjon abban a nagy írástudatlanságban (értvén csak az olvasásnak nem tudását), melyben eddig, hanem a magyar scholák vigeálnának, hogy mint gyermekek, asszonyi állatok, városiak, falusi parasztok olvasni tudnának.»³

E gondolat később se hagyja pihenni s a «Soltárok» előszavában következő lelkes buzdításban nyer kifejezést: «Szerető nemzetem! Jódra nagy erőlködéssel fáradozó indulatomat nálad kedvesnek lenni eléggé megbizonyítod azzal, hogyha helyt adandasz . . . kéresemnek inkább, mint intésemnek . . . Igyekezzed, inkább annál, mint eddig szoktad, a könyvekhez, az íráshoz való értéssel magadat ékesíteni. Bizony nem semmi ékessége, nemessége, világa és boldogsága ez a nemzetnek . . . Minthogy pedig a könyvekben foglaltatott tudományoknak s azokra segítő nyelveknek teljes ismeretségekre jutniok mindeneknek lehetetlen,

¹ Kis levele Telekihez 1684 aug. 15.

² Mentség 7.

L. a Függelékben.

³ U. o.

a mit én legalább feltételek mindenekre nézve szükségesnek lenni és a mire kéresemmel s tanácsommal itt czélozok, az olvasásnak tudása. Ha valaki többre nem mehet, bár csak a maga születési nyelvén tudja olvasni az írásokat, csak ezzel is sok jókra segítheti magát».

Buzdításul a külföld példájára hivatkozik. Itt keresve sem találni olyan férfit vagy nőt, ki olvasni nem tudna, ezért irnak ott annyi szép könyvet, ezért virágzik a nemzeti irodalom. Miért ne lehetne nálunk is így? Kérdi tovább, vagy ha így nem, legalább jobban, mint most van. Megmondja az okait is: Ritka nálunk a könyv s az is drága.

Itt ismétli a Telekinek tett ígéretet. Ha a tudósok teljesítik kötelességüket s könyveket írnak, ő szívesen szenteli életét a kinyomtatásra. Másik ok, hogy a magyar ember sajnálja az időt és pénzt gyermeke iskoláztatására. De itt nem is egészen a magyar ember hibás, hanem rossz az iskolák szervezete is. Ha nem a «deákság», hanem az olvasás tanítása volna az iskola célja, ennek költségét a szegény ember is elviselhetné.

Nem akarja elvonni a latin nyelv tanulásától az embereket, csak legalább azokat, a kik a latin iskolákba nem járhatnak, tanítanak meg írni és olvasni. Úgy a mint ő Amsterdamban is látja . . .

Szava visszhang nélkül hangzott el.

Midőn hazájába visszatért, ismét fölvetette ez eszmét s mivel nem a pusztá tanácsolgtatás embere volt, hanem tettel akart jó példát mutatni: ingyen kinyomtatta Szőnyi Nagy István «*Magyar Oskola*»-ját,* azon reményben, hogy «a parasztok abból mind olvasni tudókká lesznek. Úgy is lett volna, ha tanácsát megfogadták volna. De senki se méltatta figyelemre a könyvnyomtató pædagogiai eszméit. Mindazonáltal nem szűnt meg* e téren tovább is izgatni. Nagyon érezte,

* Mentség 62.

hogy a nemzeti művelődésnek ez szolgálna szilárd alapul, valamint azt is, hogy törekvései, hogy könyvekkel árássza el a hazát, kárba vesznek, ha nem lesz, a ki azokat olvassa. A mint tovább haladt könyvnyomtatói pályáján, mind inkább átlátta, hogy egy maga nem képes fölrázni álmából a társadalmat. A politikai viszonyok sem kedveztek az ilyen újításoknak s a kikre volt bízva a nemzet sorsa, annyit sem tettek meg, a mennyit megtehettek volna. Pályája végén, hogy eszméi vele sirba ne szálljanak, még egyszer felszólal e miatt. Sokat szeretett volna tenni ez ügy érdekében, de az irigyek s rosszakarói «szárnyát szegték, hogy ne repülhessen». Álljon itt utolsó felszólalása hazafias érzésének s s nemes buzgóságának bizonyságául.

«Nem mindeneket kellene — úgymond — a deák nyelvnek tanulásával terhelni; bárcsak a magok születési nyelveken tudnának olvasni, csak ezzel is sokra mehetnének. A szegény ember azért idegenkedik sokszor gyermekének taníttatásától, hogy látja, mely sok esztendeig kineznek a skólákban majd mindeneket (t. i. a deák nyelvvel), mégis kevés mehet perfectióra.* De ha csak a maga nyelvén való olvasást tenné fel czélul, kevés idő kellene arra és kevés volna olyan szegény ember, a kitől annyi költség ki nem sülné. Taníttatná bár osztán a deák nyelvre is és írásra, a ki úgy akarná. Ezt cselekszik más keresztény nemzetekben és ezért kél egyikért jobban a könyv.»

Ezután áttér arra a kérdésre, miért nincs a magyar könyvnek kelendősege. Elmondja azt a nem új, azóta is sokszor felhangzó s ma is időszerű panaszt, mennyivel rosszabb dolga van a magyar írónak, mint akár a németnek, francziának vagy hollandinak. Mi, — úgymond — «itt e világnak olyan szegletiben élünk, hogy hanemha magunk között kél el, a szomszédságokkal nem közölhetjük. Mert sem len-

* Tökéletesség.

gyelnek, sem oláhnak, sem tatárnak, sem töröknek, sem rácznak . . . nem kell a mi könyvünk».¹

S a mit megtehetne a nemzet, azt se teszi meg, ereje szerint sem pártfogolja az irodalmat. Más országban kapva kapnak a könyvnyomtatók a híres munkákon s örülnek, ha kinyomtathatják: itt pártfogót kell előbb keresni, mert különben a szerző ki nem nyomtathatja. És aztán, ha akad is kiadó, hány példányban nyomtatják! Ez sem úgy van nálunk, mint külföldön. Ott sok példányban nyomtatnak ki valamit, mégis elkél, de itt száz, vagy háromszáz, legfeljebb ötszáz példányban lehet valamit nyomtatni:² ha több példányban nyomtatják, rajta vész a könyvnyomtatón, így meg a költség is alig térül meg. Példa erre az ő bibliája, melyből másokhoz képest keveset nyomtatott, még sem tudta mind eladni. A Blæu-féle latin bibliát tízezer példányban nyomtatták, az anglikán bibliából, a mint hallotta, csupán Athias amsterdami könyvnyomtató ötvenezer példányt csempész be³ esztendőnként Angliába, pedig azonkívül ott is mennyit nyomtattak. Mennyivel mások ott a viszonyok, a könyv- és tudományszeretet dolgában is. Ott egy közönséges embernek is «derék» könyvtára van, a ki azért is megvesz valamely könyvet, hogy «thecájában legyen» s azonkívül ott bő a pénz s nem sajnálják könyvért kiadni, mint nálunk.⁴

Nem volt szerencsésebb azzal a másik szerényebb terével sem, melynek papírmalom felállítása volt a célja. A külföld fejlett iparát, kereskedelmét látva, fellelkesedett s mind át szeretne volna helyezni hazájába, úgy, a mint

¹ Mentség 89.

² Érdekes példa fordul elő erre nézve SZABÓ KÁROLY: «Adalékok régi prot. nyomdáink történetéhez» című közlésében. (Prot. Közl. 1871. 25. 1.) E szerint NADÁNYI «Kerti dolgoknak leírása» cz.

művét 75 példányban nyomtatták, 25 példányt finomabb szepesi s 50-et közönséges görögényi papírra.

³ «Iktat bé Angliába.»

⁴ Mentség 89.

Bethlen Miklós írta neki: «Csináljunk Erdélyből Hollandiát». Ha --- úgymond --- a politikusoknak tanácsot adhatna, azt ajánlaná, hogy hívjanak innen Erdélybe mesterembereket, mert «merő félistenek ezek a mesterségekben a mienkhez képest».

Amsterdamban megismerkedett egy Franck Ádám nevű emberrel, a ki Kolozsvárról szakadt oda. Ez is így biztatta: Ha ő --- úgymond --- néhány társával Erdélybe mehetne, megmutatná, hogy a fejedelemnek két annyi jövedelme lenne; ha most egy tonna aranya van évenként, hat-hét esztendő múlva minden évben két tonna folya be.

Ilyen biztatásoktól, de a nélkül is, föllelkесedett Kis Miklós a külföldi példán s felszólította Telekit, hogy Amsterdamból vitessen mesterembert, a kitől honfitársai a papírkészítést megtanulják. Ha ezt megtenné, — így biztatta — a hazának nagy javára cselekednék. Képzletében már látta is a sok papírmalmot Erdélyben s lelkesedésében nagy fogadást tett: «Csak a papiroscsinálási mesterség közöttünk lábra kaphasson, mely is énnekem tulajdon mesterségem mellett kiváltképen való kívánságom és igyekezetem, én fogadással fogadom, hogy igaz elég bibliát adok fél-fél talléron; sőt olyan formában lehet, hogy annál még jóval is olcsóbban..»

Egy újabb berendezésű papírmalom felállításának szükségét érezték Erdélyben is. Láttuk, hogy az is egyik ok volt, miért akarták a bibliát külföldön nyomtatni, mert itthon nem kaphattak volna olyan «szép papyrost» hozzá. Volt ugyan Erdélyben is több papírmalom, de durva, vastag papírt termelt, a mely diszesebb művekhez nem volt használható.* Még a legszebb papírt a Szepességen készített-

* Az ekkorbeli erdélyi papírmalmokról lásd THALLÓCZY, I. Apafi Mihály udvara cz. dolgozatát, Századok 1878. 531. l. Ugyanitt a kolos-monostori (1635), nagy-szebeni (1664, 1672), gyula-fehérvári (1665), munkácsi (1683, 1685), dévai (1685),

görgényi (1686) papírmalom vízjegyei is közölve vannak. V. ö. Arch. Ért. Régi foly. v. köt. 8—10 l. Nehány adat van BALLAGINÁL is «A magyar nyomdászat tört. fejlődése». (Budapest, 1878.) 97., 98. l.

ték, de ez sem vetekedhetett finomság és vékonyság dolgában a hollandi papírral, azonkívül drága és nehezen is volt kapható a szállítás és főleg a miatt, hogy a közeli könyvnyomtatók Lőcsén, Bártfán az előállított mennyiség nagyobb részét lefoglalták maguk számára, a mit annál is inkább tehettek, mert egynémelyik részvényese is volt egyik vagy másik papírmalomnak.¹

Midőn Misztótfalusi Kis Kolozsváron nyomdáját felállította, eleinte ő is a Szepességről rendelt papírt, de a szállítás oly nehezen ment s annyiszor fennakadt, hogy ha másért nem, már ezért is gondolnia kellett egy papírmalom felállítására. Egyszer például Eperjesen vett papírt s a kuruczok miatt a szállítás nem lévén bátorságos, augusztustól karácsonyig hevertetnie kellett s mivel otthon sem volt készlete, ez idő alatt a könyvnyomda is szünetelt.²

Ezért újra felvetette a papírmalom felállításának eszméjét. Támogatásra azért is számított, mert az erdélyi cancellaria is sok papírt fogyasztott s papírra általában mindenütt nagy szükség volt s hasonló fennakadás mások megrendeléseinél is előfordult.

Tervét benyújtotta (1697) a kolozsvári egyháztanácshoz (consistorium), s ott helyesléssel fogadták. De midőn hozzáfogott volna a terv kiviteléhez, a hozzájárulás és segítség kérdésénél megfeneklett az egész. Fát kért az egyháztól az építéshez, de máshová igazították s ott sem kapott. Végre belefáradt a kéregetésbe és folytonos elútasításba s felhagyott e tervével is.³

★ ★

1 Természetesen nem a szó mai értelmében. MISZTÓTFALUSI Kis írja: «A' Lötsei *Typographus*nak pénze lévén a' papiros malmokon, annyi papirost adnak tsak interesbe néki, hogy megéri betsülettel véle, és pénzen nem kelletik vennie». *Mentség* 91.

2 Mentség 91.

3 «E végre indítám (mondok) meg tavaly ezt az igyekezetet: a' mellyet mihelyt jelenték a *Consistorium*ban, mindjárt ő kegyelmek jóvá hagyván, mivel a' fa volt első, jelentvén annak a' dolgát, azt mondák, hogy az lészen leg-

A könyvnyomtatás és sokféle tervezgetés közepette Kis Miklós serényen folytatta a betűmetszés és betűöntés mesterségét is. A könyvnyomdával egyidejűleg állította föl a betűöntő-műhelyt s mindkét hivatást egyszerre gyakorolta. A könyvnyomtatásból a kéziratnak az ő helyesírása szerint sajtó alá készítését és correcturáját végezte, egyéb munkát szedőinek s tanulóinak hagyott, ezenkívül szabadon maradt idejét pedig a betűöntésre fordította.¹ Ebben nagyobb gyakorlottsága, ügyessége és hírneve volt, mint a nyomtatásban s efféle megrendelésekkel bőven el is volt látva. Újra kellett önteni az erdélyi református egyház, illetőleg a két református collegium s a kolozsvári református egyház kopott betűit és bár az ezek számára öntött betűket kezelése alatt hagyták, azért maga számára is öntött betűket. Így metszett és öntött magának néhány tudós unszolására héber betűket, melyekkel az első magyarországi héber nyomtatványt nyomtatta.² Ő előtte a legtöbb nyomdász a héber idézeteket, sőt némelyik a görögöt is, betűk hiánya miatt latin betűkkel átírva közölte. Kist ezután arra is biztatták, hogy görög betűt is öntsön annyit, hogy görög műveket adhasson ki, de erre már nem volt ideje. A héber betűk metszéséhez nagy kedvvel fogott s előbb föllevenítette e nyelvre vonatkozó ismereteit, melyeket Nagy-Enyeden szerzett s Amsterdamban a biblia javítása alkalmával kibővített.³

Híre mint betűmetszőnek országszerte nagy volt s a fentemlített munkaadókon kívül felkeresték e célból a debreczeniek⁴ és a nagy-szebeniek is, kiknek megbízásából Zabanius tárgyalta vele.⁵

kisebb. Én azért az után *requirálván* magát az Ekklesiát fáért, nem adának, hanem másuva igazítának. Ott kérvén ott sem adának, hanem másuvá igazítának. . . (E mondat még ötször ismételve). Ezek mind így lévén, egyszer belé fáradék . . .
Mentség 92.

¹ *Mentség* 45, 52.

² KAPOSÍ S. «Memoriale Hebraicum 1698.» cz. műve.

³ *Mentség* 91.

⁴ *Mentség* 42. E hely szerint a debreczeniek Amsterdamból hozatták betűiket.

⁵ *Mentség* 61, 62.

Mind e megbízásoknak, a milyen ügyes volt e munkában, egymásután megfelelt volna, ha nem lett volna minduntalan fennakadása a mesteremberek miatt.

Hozott ugyan magával sokféle szerszámot Amsterdamból,* de minden felmerülhető szükséges dolgot előre nem vehetett számba és néha szerszámai is javításra szorultak. Ilyenkor nehéz volt magán segíteni. A mint egy művében keservesen elpanaszolja, egy sróf vagy kösü miatt messze utakat megtett s Toroczkóra s még messzebbre is elment egy ügyes mesteremberért s két év is bele telt, míg aztán egy ilyenre akadt.

Másszor ügyes mesterember lett volna, csakhogy nem kaphatta meg. Vagy a katonai parancsnoknak, vagy a kormányzónak, vagy más hivatalos személynek dolgoztak, vagy sírt ásni voltak, vagy a czéhben vendégeskedtek.** Mindez nagyon bosszantotta Kisünket, a ki Amsterdamban ahhoz szokott, hogy az iparos «süvegvetve» jár az ember után, hogy munkát kapjon. Csak legalább olyan jól dolgoztak volna! De néha tizszer is megpróbáltak valami szerszámot s még is rossz volt, azonkívül nagyon drágán számítottak mindent s három annyi pénzt is kértek munkájukért, mint az amsterdami mesteremberek, úgy hogy utoljára Kis beleunt a velük való folytonos bajlódásba s ha csak szerét tehetné, inkább Bécsből hozatott mindent. Sokféle vesződségei illusztrálására egy anekdotát mond el a németalföldi gazdasági életből. Ahhoz a szőlőtermelőhöz hasonlít ő — úgy mond — a ki hallván, hogy Belgiumban még nincsen szőlőművelés, feltette magában, hogy azt ott meghonosítja. Oda menván, hegyet keresett a szőlőnek, de nem volt hegy, legfeljebb halom; tövisbokor sem volt, a mivel körülrítse, kés-allya fa se, a mivel beültesse, karó sem, a mihez

* «Még tsak követ-is hoztam én onnét, 's igen jól töttem, mert én eleget *circumspiciálván* Erdélyben, olyan alkalmatost sehol nem találtam.» Mentség 40.

** Mentség 41.

az ültetvényt hozzá kötözzé: más országból kellett azokat hozatni; szőlőműveléshez értő napszámosokat sem talált s elcsudálkozván rajta, hogy tervének kivitele annyi aka-

MEMORIALE HEBRAICUM.

Exhibens LEXICI HEBRAICI Compendium Me- tricum,

Prodromum Grammaticæ Hebraicæ
Metricæ. *Εάν ο Κύριος θελήσῃ καὶ ζήσωμεν, etiam*
propediem lucem visuræ.

Quibus Memoriae impressis, nullus in Bibliis
Hebraicis occurret Versiculus, quem nequeas inter-
pretari, vel ex toto, vel ex parte.

Autore
SAMUELE KAPOSÍ. S.S.T.D.
et h.t. Illust. Collegii Alba Juliani Professore.

CLAUDIOPOLI,

Ex Officina NICOLAI KIS de M. TÓTFALU.
Anno 1693.

50. KAPOSÍ «MEMORIALE» CZ. MŰVENEK CZÍMLAPJA.

(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

dálylyal van egybekötve s annyi költséggel jár, megátkozta az órát is, melyben magát e szőlőültetésre elhatározta.*

* Mentség 42. «Ha mire pedig mehe-
tek — írja ugyanitt — sok iparkodásim-
mal, discipulusim veszik hasznát, ha kik

valamiben ezek iránt (mert hogy min-
denben *perfectiot* vehessenek, már arról
desperáltam) utánnam megmaradnak:

Mindezekhez járult s elkeseredését növelte az is, hogy reményeiben és számításaiban könyvei kelendősege felől csalatkozott. Nem alaptalan kortársainak az a jellemzése, hogy Kolozsvártt amsterdami állapotokról álmodozott.* Reményeinek egy része valóban csak álmom volt és sohasem vált valósággá. Amsterdamból közel tizenkétezer példányt hozott magával a legkelendőbb művekből, melyek ára a lehető legolcsóbban számítva is harmincezer forintba ment. Nagy összeg, ha tekintetbe vesszük, hogy a pénznek akkori, áruhoz mért értéke a mai érték tízszerese volt. Nem egészen alaptalanul számított tehát úgy, hogy az amsterdami keresetből a gondtalan megélhetésre untig elég pénze lesz s nyomdáját is terve szerint berendezheti, mert a beléfectetett tőke kamatát bőségesen meghozza s a haza, az egyház és iskola céljaira is áldozhat közhasznú művek kiadása és osztogatása által.

De számításában, bár úgy látszott, hogy az szilárd alapra épült, nagyon csalatkozott. A kort, a nép vagyoni helyzetét nem ismerte kellően. A magyar nem a hollandi «bópénzü nemzetség» volt. Bibliái és zsolttárai csak nagyon lassan keltek s azok sem a szabott áron. Egyik-másik vásáron alig jött be több, mint a mennyi háztartására kellett. Még kevésbbé keltek itthon nyomtatott könyvei, melyeknek nagyobb része tárgyánál fogva a közönségnek csak szűkebb körét érdekelhette. Pl. a Szathmár-Némethi Sámuel egyik munkájából mindössze se adott el többet, mint a menyit a szerzőnek tiszteletpéldányul adott.** Ilyen kiadványai oly rosszul keltek, hogy egyszer négy hét alatt négy

mert én *primam glaciem frango*, a' mester-embereket szoktatom ezekre a' munkákra, vagy másként honnét és miképen kell holmi effélét szerzeni, példával megmutogatom; úgy hogy könnyebben jussanak osztán hozzá...» «Mégvölt az-is, hogy nem fizethettem mindenkor a'

szükség miatt; mellyért *impatienskedtnek*.» Érdekes egy másik kifakadása a miatt, hogy bécsi késért, ollóért, krakkai czérnáért és egyébért, mennyi pénzt kihordanak az országból. 67. l.

* Mentség 66. l.

** U. o. 50. l.

poltura, másszor három hét alatt három poltura jövedelme volt s így kiadásai is csak évek múlva térültek meg,¹ ha ugyan egyáltalán rajta nem maradtak a példányok. Nem az az idő volt, mint régen, a mikor csak Baranyából elhoztak másfélezer forintot kötött könyvekért.² Üzleti szempontból még legjobban jövedelmeztek a kalendáriumok, melyeket több ezer példányban nyomtatott s példányonként hat pénzen adott el a könyvkötőknek³ s az *Argirusról*, *Tékozlóról* s *Asszonyokról* stb. szóló apró históriák, melyeket egyik-másik vásáron mind egy példányig elkaptak.⁴ Némi haszon volt az oly kiadványokból is, a melyek valamely pártfogó költségén jelentek meg, de ezeknél az volt a baj, hogy ötven, száz, legfeljebb kétszáz példányban rendelték meg s ha a maga jószántából haszon reményében több példányban nyomtatta, mint megrendelték, rendesen rajta is veszték.⁵ Az ilyen kiadványoknál ezenkívül még az is rossz volt, hogy nagyon olcsón fizették: ívenként négy forintjával,⁶ melyből másfél forintot kapott a szedő, egy forintot a nyomtató. S ha még ezekhez számítja -- úgymond Kis -- hogy gyertya és fa, kivált télben, elfogyott ötven pénz ára s tanulóit is tartani kellett és sok apróságra, lap-tára, irhára, tentára, spongyára mennyi kiadása volt, alig maradt neki magának annyi, a mennyit egy legénye kapott.⁷

Ne csudálkozzunk tehát elkeseredésen, ha csalódottan így kiált föl: «Soha nem volt s talám nem is lesz en rosszabb ideje a typographiának, mint e nyomorúlt időben!... Felette rossz időben élünk. Úgy hogy akárki próbálná a mostani időben, nem hiszem, hogy hasznát venné!»⁸...

¹ Mentség 51. l.

² U. o. 52. l.

³ U. o. 51. l. De megjegyezi: «Vajki sok forgátsa esik még annak! Vajki sokat kell abban nekem elajándékoznom! Az Urakét pedig aranyason kelletvén köttetnem, mintegy kilencz *exemplárt* elmérnek kérni csak a' kötéséért»

⁴ Mentség 46. 82. ll.

⁵ U. o. 49. l.

⁶ Udvarhelyi Mihály Nadányi fennidézett művének nyomtatásáért ívenként 3 forintot kapott.

⁷ Mentség 49. 50.

⁸ U. o. 51. l.

Csupán az vigasztalta, hogy munkálkodásával a hazának, egyháznak és iskolának nagy hasznára van s hogy a nélkül irtóztató barbárságba merülne a nemzet!

És ha még nyugodtan hivatásának élhetett volna. De mennyi akadály tartóztatta fel minduntalan a békés munkálkodásban!

IV.

Az egyház hivatalos könyvnyomtatója Erdélyben egyházi személynek tekintetett s ugyanolyan jogokat és kiváltságokat élvezett, mint a lelkészek, tanárok, orvosok,¹ tanítók, t. i. úgy személyére, mint vagyonára nézve immunis volt: katonáskodástól, közszolgálattól, közteherviseléstől, adótól, dézmától mentes, hozzá katonát nem szállásoltak be stb.² Rendkívül nagy kedvezmény ez adótól nyomott országban, hol az egyház, ország adója mellett a német katonaság tartásának terhe is a lakosokra nehezedett s nem csoda, ha Misztótfalusi Kis Miklós is, midőn az egyház könyvnyomtatója lett, elsőben is e kiváltság megadását kérte.³ Annál inkább jogot formált reá, mert megvolt ugyanaz a képzettsége, mint a papoknak s előde Veresegyházi Szenttyel Mihály is megkapta. Sőt már előbb Szenczi Kertész Ábrahám is ilyen kiváltságot élvezett, mivel neki is papi képzettsége volt, részben az egyházak közadakozásából hozatott betűket s az egyháznak tett hasznos szolgálatot bibliakiadásával: ennél fogva nem fizetett adót, pedig két palotája volt Váradon.⁴ Kisnek ezen elődei egyébként is úgy viselkedtek, mint egyháziak, feleségeik olyan ruhát viseltek, mint a lelkészek nejei,⁵ az egyházi gyűlésekre

¹ Mentség 52. l.

² U. o. 16. ll.

³ U. o. 35. l.

⁴ U. o. 13., 32. ll.

⁵ U. o. 35. l.

⁶ U. o. 48. l.

meghívót kaptak, a templomban a papok székébe ültek,¹ sőt némelyik papi ruhába ment a templomba is.²

E kiváltság megszerzése Kisre nézve nem is járt nehézséggel, a tanács mentelemlevelet adott házára s egyéb kívánságai teljesítését is megígérték.³ Nehezebben ment azon kívánságának teljesítése, hogy segédei is felmentessenek a szolgálat és a közteher viselése alól, pedig erre nézve minden követ megmozdított s azonkívül is mindent megtett, hogy óhajta jogosnak, sőt természetesnek lássék. Midőn szomszédja el akarta adni házát, mely az ő telkére nyúlt, elhatározta, hogy megveszi segédei számára, azzal a számítással, hogy ezen alapon e ház is tehermentes lesz. Különben is szerette volna, ha segédei családotól mind nála laktak volna, hogy így mindig keze ügyében legyenek.⁴ Előzetesen közölte szándékát egyik-másik befolyásos kormányfőfival, azt is megmondva, hogy ha tudná, hogy valamikép adó vagy német szálló jönne e vásárlás következtében telkére, semmi áron se venné meg. Pártfogói biztatták s azt mondták, hogy csak vegye meg bátran s ha a város nehézséget támasztana az iránt, hogy egy oly ház, mely után eddig adót fizettek, ezután adómentes legyen, inkább annyit levágnak a város adójából. E biztatásra meg is vette a házát, de midőn azt kibővítette és segédeit beleköltöztette, a városi hatóság a segédeire eső adót kérlelhetetlenül behajtotta, tömlöczcel fenyegetve őket, ha nem fizetnek s azonkívül, hogy Kisünk csalódása teljes legyen, csak úgy mint azelőtt, német katonát is szállásoltak be oda.⁵

Kis hasztalan ment egyik pártfogójától, egyik befolyásos főúrtól a másikhoz. Biztatták s tettek is érte, a mit

¹ Mentség 54. l.

² FERENCZY Z. A kolozsvári könyvnyomdászat tört. 57. l. M. Kisről mondja. Bizonyára akkor elődei is tették.

³ Mentség 33. «...s miért ne? ha sokkal nagyobbat vagy többet kívántam

vólna — is akkor, megígérték vólna, a mint az én állapotom akkor folyt, t. i. reputatiom in flore.» U. o. 32. l.

⁴ U. o. 34. l.

⁵ U. o. 33. 34. ll.

lehetett, közbenjártak a városi tanácsnál, de itt a jogszokásra hivatkoztak: «A mesterlegényeket — így szóltak — még meg nem házasodnak, semmivel sem terhelik, de ha megházasodnak, menten a járomba fogják őket.» Kis erre azt felelte, hogy a könyvnyomtatósegéd nem olyan, mint más mesterlegény. Nem állhat be a czéhbe, hogy aztán segédeket és inasokat tartson, a kik keressenek számára, ha maga nem dolgozik is: de a «typographus legény» mesterlegény marad, ha övig ér is a szakálla, hacsak elébb el nem betegeskedik vagy meg nem vakul. Azért bolond, a ki arra adja magát, ha az egy immunitas nem édesgeti». ¹ E helyes és meggyőző okoskodásnak sem lett meg a kívánt eredménye. Azzal vigasztalták, hogy segédeire úgy is kevés adót vetettek, csak annyit, a mennyit a foltozó vargára, ezért kár úgy nyugtalankodniok. ² Kis utoljára belátta, hogy hasztalan erőlteti a dolgot s ezután kérésében csak arra szoritkozott, hogy legalább a személyi mentességet adják meg nekik, t. i. hogy hadba és szolgálatra ne kelljen menniök. ³ Azért is tanácsos volt, hogy szerény legyen kívánságaiban, mert a városi tanács azt is tudtára adta, hogy a nép a miatt is zugolódik, hogy ő maga fel van a terhek alól mentve, ⁴ a minthogy a beszállásoló tiszteket többször hozzá is küldték, hogy nála van «a jó quartély», ⁵ és mert a német katonai parancsnok egyszer őt magát is a vártára hurczoltatta a beszállásolás megtagadása miatt s mentegetőzéseire azzal hallgatta el: Hogy volna egyházi személy a könyvnyomtató? ⁶

E zaklatás, az egyszer megadott jogok élvezetében való háborgatás bármily rosszul esett is Kis Miklósnak, mélyebben sértette annál az a méltatlan bánásmód, melyet a kolozsvári református papok és tanárok részéről tapasztalt.

¹ Mentség 34. l.

² U. o. 14. l.

³ U. o. 35. l.

⁴ U. o. 14. l.

⁵ U. o. 54. l.

⁶ U. o. 15. 53. ll.

A német katonáktól hogy is várhatott volna mást, mint durvaságot, de honfitársai s kivált azon osztály támogatósára, melynek érdekeit szolgálta, joggal számíthatott volna. De épen itt támadtak a legádázabb ellenségei. Mig Pataki István élt, volt legalább egy tanár Kolozsváron, ki érdeklődéssel kísérte működését, jó tanácscsal látta el, biztatta és pártfogolta. De ez is elhalt, még mielőtt Kis nyomtatói működését megkezddte volna.* Másik jó barátja Pápai Páriz Ferencz Nagy-Enyeden tanárkodott s vele e miatt gyakran nem érintkezhetett. De különben Kis, úgy is mint az egész református egyház, úgy is mint a kolozsvári egyház könyvnyomdájának kezelője, első sorban a kolozsvári papok és tanárok jó indulatára lett volna utalva. Ennek hiányát semmi sem pótolta. Ezek ellenséges indulatának magyarázatát megtaláljuk Kis jellemében. Már egyenes őszintesége, önérzete és önzetlensége is idegenkedést keltettek a képmutatás és önzés e korszakában.

Képzeliünk magunknak egy mesterembert, a ki napestig szorgalmasan dolgozik műhelyében; vés, metsz, betűket önt s csak akkor hagyja egy pillanatra a munkát félbe, ha szedője valami dologban felvilágosítást kér tőle, vagy valami gazdasági dolog miatt kiszólítják; a ki annyira elmerül munkájába, hogy észre sem veszi a látogatót s csak akkor tekint föl, ha igénytelen öltözete által félrevezetve tőle kérdik meg, hol van a nyomda tulajdonosa?*** A ki azért korántsem szégyenli el magát, nem is alázatoskodik, hanem mint tisztársát fogadja a hozzá bekopogtató papot és tanárt, sőt egyikkel-másikkal, kivált ha az mint szerző kézírattal jön hozzá, szellemi fensőségét is érezteti s midőn kéziratát átadja, úgy tesz azzal, mint a Kaposiével, mindenekelőtt megnézi jó versek-é, jó-é az anagramma, helyes-é

* Meghalt 1693 jan. 2. Irodalomtört. Közlemények v. 1895. 86. 1. Halálára Kis Miklós is írt gyászverset.

** Mentség 16. 1.

a cím, a tartalom s csak azután kérdi meg, hogy mit szedjen cursiv, mit majuscula betűkkel.¹ S ha a társalgásba belemelegednek, örömet beszél el egyet-mást amsterdami életéből, mennyit nélkülözött eleinte, hogy a bibliát kinyomtathassa, mennyi pénzt keresett, milyen messziről fölkeresték, mit mondott zsoltáráról Teleki, mennyire meg volt bibliájával elégedve Tofeus, mikor egyszer azt mondta neki, hogy méltó volna arra, hogy teljes életében pihenjen.² Mit mondott Pápai Páriz róla, meg a papokról, hogy azok elegen vannak, de ő egyetlen a maga nemében;³ hogy papok és professzorok jobbagnál jobbak vannak, de hozzáfogható «vasműves» vagy betűmetsző nincs nemcsak Kolozsvárott, nemcsak Erdélyben, hanem párját ritkítja az egész világon.⁴ Szívesen eldicsekedett vele, mert nemcsak az ő, hanem honfitársainak is dicsőségére szolgált, a miket mondott. Nem is gondolt arra, hogy mindezek által a tudós szerző irigységet is felköltheti, a ki hozzá hozott füzetével szintén a halhatatlanságot kereste.

Az irigységet különben még a papok és tanárok családi körében is táplálták. Papnék, tanárnék nem utolsó szerepet vittek e kor divatvilágában s egy egyházi gyűlés nem ok nélkül hozott szigorú törvényt a «tarka főkötős klárisos papnékról».⁵ Ezek nem bánták, ha Kis a papok székébe ül is,⁶ vagy ha fiatal végzett emberektől megkivánja, hogy mint öregebb «academicust» az előlmenéssel megkinálják,⁷ de azon már megbotránkoztak, hogy felesége tafota ruhát és muntlit viselt,⁸ hogy csak olyan «czifra» volt, mint ők.⁹ Nem

¹ Mentség 80. l.

² U. o. 40. l.

³ U. o. 52. l. V. ö. 40. l. Tofeus hasonló nyilatkozatával.

⁴ U. o. 97. l.

⁵ U. o. 16. l.

⁶ TÓTH SÁMUEL: Adalékok a tiszántúli ref. egyházkerület történetéhez. 55. l.

⁷ Mentség 97.

⁸ Mentség 48. 49. ll. Az Erdélyi Mú-

zeum könyvtárának egy kézirati kötete szerint («A Nagy-Enyedi siró Heraklitus») különösen Szatmáriné irigykedett Kisünk nejére, hogy nála szebben öltözködik: «tászlisabb», noha férje csak «Ötves Demeter» és «Rézműves Sándor» (a bibliában előforduló elnevezések). 483., 484., 486. lap.

⁹ U. o. 48. l.

jutott eszükbe, hogy ez az asszony nemes származású volt, sem az, hogy Veresegyházi Mihályné is muntlit viselt¹ s hogy Kisnek, míg meg nem nősült, hintós asszonyt vagy leányt is ajánlottak feleségül.² Szó sincs róla, hogy az ilyen, minden kor női társadalmában előforduló pletykákat kevésbé érzékeny férjek meg sem hallották volna vagy mosolyogva vették volna tudomásul, de Kisünket ez is nagyon sértette, viszont az is valószínű, hogy a papok és tanárok ingerültségét az ilyenekkel is szították.

De nemcsak ilyen, hanem nagy és durva sértések sem hiányoztak a papok és tanárok részéről, melyeknek sértett hiuság, túlbuzgóság, félreértés voltak okai. Fentebb már láttuk, hogy mi volt az oka Szathmár-Némethi Sámuel és Szatmári Pap János ellenséges indulatának, valamint azt is, miért nem voltak ezek könyvnyomtatói működésével megelégedve. Velük tartott ifj. Csepregi Turkovics Mihály is, előbb tanár, majd lelkész Kolozsváron.

A gyűlölség és rágalmazás sokáig titokban folyt és nem lehetetlen, hogy a papok és tanárok ezen magatartása és azon zaklatás között, melyet ez idő óta Kis a közteherviselés alól való mentesség, betűöntés és sok egyéb miatt más oldalról szenvedett, okozati összefüggés is volt. Nyilvánosságra e gyűlölség először 1697-ben került és pedig oly rideg őszinteséggel, hogy félreérteni nem lehetett.

Ez év február 27-én³ nagy ünnepélyességgel tartották meg Keresden a múlt évben elhunyt Bethlen Elek temetését.⁴ Többek közt Kolozsvárról meghívták a gyászszertartás végzésére Csepregi Turkovics Mihály lelkészt és Szathmár-Némethi Sámuel tanárt. Hozzájuk csatlakozott Misztótfalusi Kis is. Úgy vélekedett, hogy neki mint könyv-

¹ Mentség 49. l.

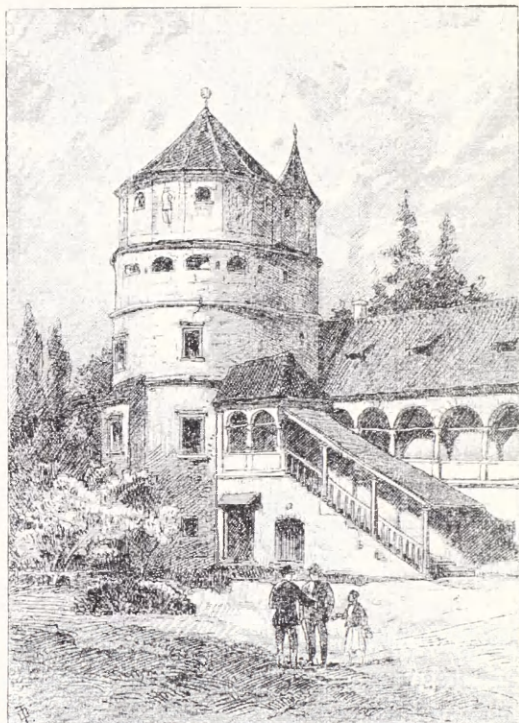
² U. o.

³ Tört. tár 1893. 244. Vass Gy. és V. László naplói 241.

⁴ Meghalt 1696. nov. 3. Szaniszló Zs. naplói. Közli Torma K. Tört. tár 1890. 96. l. Vass Gy. és V. László naplói 229. l. A temetés leírását ugyanitt 241. l.

nyomtatónak helye lehet egy nyomdaalapító temetésén,¹ de meg azonkívül találkozni akart a kormányzóval, a kivel a betűöntés dolgában megbeszélni valója volt.²

Az együtt megtett úton régi ellenségei³ szabad folyást engedtek szenvedélyes indulatuknak. Társalgásukat olvasva,

51. KERESD.

úgy a mint azt Kis Miklós megörökítette, mi sem mondhatunk róluk enyhébb ítéletet, mint a mit Kis mondott,

¹ Tudvalevőleg Bethlen Elek Keresdre nyomdát vitetett, hogy testvére Bethlen Farkas történeti művét kinyomattassa.

² Mentség 60. l. V. ö. 61. l.

³ Misztótfalusi Kis «Mentségé»-ben, a hol ezt részletesen elbeszéli, kettőt nevez meg név szerint (20. l.), de műve más helyéből kitűnik, hogy többen, rajta kívül

legalább hárman voltak: mind a három «ellensége». Talán nem csalódunk, ha azt gyanítjuk, hogy a harmadik Szatmári Pap János lelkész volt. A temetésen Kaposi is ott lehetett Gyula-Fehérvárról, mert ő rendezte sajtó alá a temetésen mondott beszédeket.

t. i. mint tudós emberek állhattak köztisztületben, a templomban és iskolában is megállhatták helyüket, de ez úttal arra szolgáltatott sajnálatos példát, hogy az «elfordult elme» és zabolátlan emberi indulat minő végletekre ragadhatja a képzett embereket is.*

Az úton természetesen időszerű dolgokról, Bethlen Elek halála körülményeiről, könyvnyomtatásról s több efféléről társalogtak, melyek tudóst és könyvnyomtatót egyformán érdekeltek. Szóba kerülván, hogy Bethlen Eleket a kormányzó asztalnál éppen vacsora közben ütötte meg a guta, Kis azt a megjegyzést tette rá, hogy ha igaz volna az, hogy a gutaütést a gond okozza, úgy őt már rég megütötte volna. «Nem késő még»: felelt reá epésen Szathmár-Némethi Sámuel, olyan kézmozdulattal, mely még többet mondott, mint e megjegyzés.

Kis nem szólott rá semmit, hanem folytatni akarva a társalgást, más tárgyra vitte a beszédet. Elmondta, hogy a könyvkötőknek olyan ajánlatot tett, hogy minden munkát, a mely sajtója alól kikerül, ivenként két pénzen elad nekik, még ha neki három-négy pénzbe kerül is, mint a héber és görög művek s maga többé egy példányt sem kötött, sem kötve nem árultat, ha egy tömegben megveszik s azonnal ki is fizetik: de azok azt felelték reá: «Jó volna ha pénz volna» s inkább veszik drágábban, de apránként. Szathmár-Némethi azt felelte rá, hogy elég drágán kínálta. Majd előhozta a sógorával való házcseréjét, Szathmár-Némethi erre is azt felelte: «Bolond volt, t. i. a sógora — hogy rá állott a cserére».

És ez így folyt tovább, hasonló kiméletlenséggel, sőt fokozódó szenvedélyességgel: irigység, rosszakarát, rágalom és gyanúsítás féket veszelve marczangolták Kis ártatlan, érzékeny lelkét.

* Mentség 8., 101., 102. ll.

Eddig még csak Szathmár-Némethi töltötte ki boszúját, társai ¹ csak hallgatással mutatták helyeslésüket. Majd ezek is megszólaltak.

«Énnékem — mond az egyik — Istennek hálá, Jansonius nyomtatta bibliám vagyon.»

«Én szert nem tehettem mind eddig arra, hanem ezzel kellett tűrnöm» — felelt rá a másik, a nála levő Kis Miklós-féle bibliára mutatva.

— «Énnékem is vagyon ugyan — toldotta meg a harmadik — de a hét esztendőől fogva én bizony nem is olvastam».

Ha céljuk az volt, hogy Kis lelkében fölkeressék azt a pontot, a hol legérzékenyebben sérthetik, úgy ezzel megtalálták. Mint azon művéből látszik, hol ezt elpanaszolja, fájdalmasabban érintette ez, mint a gyanúsítások egész hal-maza, a melyekben szintén nem fukarkodtak.

«Mi lehetett ellenem mérgesebb szó?» Kiált föl elkese-redve. «Mind a két Hazára támasztom, ha nem nagy engem fojtogató méltatlanság volt-é, szemembe ollyakat hallanom? Hiszem a minémü és mennyi munkát mi azon töttünk és a melly nagy devotioval² Nemzetem javára igyekeztem én azt adornálni³ azt állítottam én, hogy méltán mondhatnám Néhémiással érette: Én Istenem emlékezzél meg rólam nekem jómra».⁴

E megjegyzéseket Kis nem akarta szó nélkül hagyni. Még azt eltűrte volna, hogy személyét sértegetik s gyanúsítják, de hogy bibliáját, melyért egésztségét, vagyonát áldozta s a mely az irigység és rosszakarat üldözései közepette egyetlen vigasztalása volt, hogy nevét örökké fent fogja tartani, értéktelennek és megbízhatatlannak mondják, ez feleletet s czáfolatot kívánt.⁵ Kis maga mondja, hogy ő

¹ Lásd előbbi lapon az 5. jegyzetet.

² Odaadással.

³ Ékesíteni.

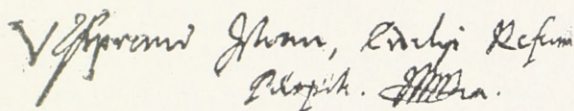
⁴ Mentség 22. l.

⁵ Apol. Bibl. Előszó.

«szóval igen boldogtalan volt»; a folytonos nagy figvelmet kívánó kézi munkában leszokott mintegy a beszédre,¹ rögtöni szóbeli czáfolatra nem volt képes, papokkal, tanárokkal nem is lett volna tanácsos egyenetlen szóharczba elegyedni: és mit sem használt volna, mivel a kicsinylő és ócsárló nyilatkozatokat ott is megtették, a hol nem volt jelen, tehát írásbeli czáfolatra határozta el magát.

A mint e reá nézve örökre emlékezetes, szomorú emlékü útról haza érkezett, haladéktalanul, még az éjet is felhasználva,² hozzáfogott annak írásához s a mint elkészült vele, ki is nyomtatta «*Apologia Bibliorum*» czímen.³

E mű három részre oszlik. Az első részben, mely Veszprémi István református püspöknek, a ref. papoknak

52. VESZPRÉMI ISTVÁN NÉVALÍRÁSA.

és espereseknek van ajánlva, elmondja micsoda körülmények hatására határozta el magát a biblia kinyomtatására s hogyan jött arra a gondolatra, hogy átnézett és javított bibliát adjon; micsoda szempontok vezették a javításnál s hogyan hajtották azt végre. Micsoda hibákat találtak a Janson-féle bibliában. Ez utóbbiak ismertetése foglalja el a mű terjedelmes részét, nagy számmal idézve azokat javításai természetének feltüntetésére, egyik-másik javítás helyességének és szükséges voltának magyarázásával s azután külön a biblia könyveinek rendje szerint fejezetenkint külön is felsorolva a nagyobb hibákat, a Janson-féle bibliából kihagyott

¹ Mentség 16. l.

² Apologia Bibl. Ep. apolog. 29. («Festinatione, nocturno ut plurimum tempore, quasi furtim»).

³ Megjelent Kolozsváron, 1697. SZABO K. Régi M. Könyvtár 11. köt. 1883. sz. E szerint nyolcz példányban ismeretes.

szavakat és mondatokat. Mindezekről már Amsterdamban csinált jegyzéket,¹ sőt nagy részét felsorolta Telekihez és Tofeushoz írt leveleiben,² most csak lenyomtatta azokat. Egy külön részben pedig a biblia helyesírásának védelmét írta meg «*Ratiocinatio*» czímen. Kétséggkívül ez az «*Apolo-
logiá*»-jának legbecsesebb része, sőt Kis minden munkái között ez a legnevezetesebb.³

Régi magyar nyelvészeink egy részét a bibliával s annak részint fordításával, részint javításával foglalkozás vezette a nyelvészkedésre, más részük a műveikben használt új szavak vagy helyesírás igazolása végett írt kisebb-nagyobb értekezéseket vagy tett műve végén ilyes megjegyzéseket.

Sylvester János Grammatikája ajánlólevelét mindjárt azon kezdi, hogy mielőtt Új-Testamentumfordítását közrebocsátaná, hasznosnak tartotta előkészítésül előbb magyar nyelvtant írni;⁴ a bibliafordító Károli Gáspár házában olykor nyelvészeti disputák tartattak⁵ s Szenczi Molnár Albert is a bibliajavítással egyszerre írta nyelvtanát;⁶ Komáromi Csipkés Györgynek csak a biblia eredeti szövege volt ke-

¹ Apol. Bibl. Előszó. Két helyen is. «Hæc arma — írja — (t. i. apologetica) quibus me defensandum ab hujusmodi periculis proposui et iam tum, cum adhuc essem in tuto, præparata, penes me hucusque asservari, nec tamen cuiquam mortalium ad hoc usque tempus vel mentionem de iis feci.»

² Lásd *Függelék*-ben. Ezen levélen kívül már előbb is írt egy levelet, melyben példákat sorol föl javításai illusztrálására, de e levél még mindeztől nem került elő. E leveleinek példái szinte bele vannak dolgozva az Apológiába s így föltételezhetjük, hogy még Amsterdamban készített magának lajstromot a Janson-féle biblia hibáiról és javításairól, a melyet azután «Apológiá»-jában kiadott «akarata ellenére», az ócsárlók «kénysze-

rítésére». Így értendő szerintünk a mű végén levő kelet is: «Amsterdam. Anno 1684.» Hogy azonban ez amsterdami jegyzeteket is, mielőtt kiadta volna, átdolgozta s hogy itthon írta hozzá az előszót és az «Epistola Apologeticá»-t, az a mű számos vonatkozásaiából kitűnik.

³ E részt másodszor kiadta TOLDY FERENCZ a «Régi magy. nyelvészek (Corpus Grammaticorum.)» Pest. 1866. cz. gyűjteményben 607—660. ll.

⁴ Epistola Nuncupatoria. TOLDY kiadásában: Corpus Grammaticorum 4. l.

⁵ Sz. Molnár, Diction. Ung. Lat. (Nürnberg. 1604.) 13. l.

⁶ Gramm. Ung. előszava: TOLDY, Corpus Gramm. 113. l.

zénél, midőn «Hungaria illustratá»-ját készítette.¹ Ellenben Pázmány, Geleji Katona, Mikolai Hegedüs János és Medgyesi Pál orthographiájuk és új műszavaik mentegetésére bocsátkoztak, többnyire műveik végén, nyelvészeti fejtegetésekbe.² Misztótfalusi Kis Miklós is a biblia javítása közben tett nyelvészeti megfigyeléseket s javításaiban és helyesírásában következetességre törekedve s azonkívül a javításban tanulókat is alkalmazva, s így részben ezek számára már javítás közben írásba foglalta annak főbb szabályait.³

Mindjárt műve elején kiemeli, hogy nem alkot új helyesírási szabályokat, hanem követi azon írókat, a kik vagy nyelvtani műveket írtak vagy műveikben mutattak példát a tiszta magyarságra.⁴ Ezek követésében is conservatív, például nem követi Geleji Katonát, a ki ,babbal', ,vaddal' helyett a ,babval', ,vadval' alakot mondja helyesnek.⁵ Ezután áttér annak fejtegetésére, hogy milyen személyraggal látandó el a birtokos-jelző mellett a birtok neve? Mindenekelőtt megkülönbözteti a nyelvtan szerint helyes és a nép által használt alakot. A nép ugyanazon személyraggal látja el a birtok nevét, akár egy, akár több a birtokos, pl. ,ember szokása' és ,embereknek szokása'; holott ez utóbbit így kellene helyesen mondani: ,embereknek szokások', ha a birtok több: ,szokásaik'. Mert — úgy mond — a személyragok a birtokos névmásból származnak: ,én beszédem' ebből: ,enyém beszéd', ,ő beszédek' ebből: ,övék beszéd'.⁶ E szerint javította ki a Janson-féle bibliát.⁷ A ki erre azt mondaná, hogy e szokatlan alako-

¹ U. o. 337. l.

² U. o. 693., 695., 700., 708. ll.

³ T. i. Eleinte nem gondolt erre, csak mikor a javításban már jól előre haladott, látta be szükséges voltát. *Apologia Bibliorum*: Ep. apolog 3. l. V. ö. *Corpus Gramm.* 629.

⁴ TolDY, *Corpus Gramm.* 608. l.

⁵ U. o. 301. l.

⁶ Talán felesleges is említeni, hogy a minden szabálynál erősebb nyelvgyakorlat rég napirendre tért e kérdés felett, (melyet még Révai és Kazinczy is védtek) s hogy a többesszámi személyragot csak akkor használjuk, ha többesszámi személynévadás a birtokos jelző: Pl. az ő szokásuk volt stb. *Figyelő* VIII. köt. 32. l.

⁷ De nem alkalmazta teljesen e sza-

kat nem lehet újra használatba hozni, annak azt feleli, hogy ha a régi és rongyos ruha helyett újat ölt az ember, akkor is nagy különbséget érez; a hosszas megszokás folytán a tagokhoz simuló ruhát könnyebben tűri a test, mint

A P O L O G I A B I B L I O R U M

Anno 1684. Amstelodami impressorum,

ut &

O R T H O G R A P H I Æ

in iis observata.

In Tres Partes divisa.

- I. *Epistolam Apologeticam*, in qua ut plurimum tractatur de alterationibus quibusdam, quæ in ea Editione contigerunt, earumque Generibus, cum Exemplis.
- II. *Catalogum vocum ibi omisfarum*, hic restitutorum ubi interim signantur (duntaxat) Loca de necessariis mutationibus, vel abis difficultatibus.
- III. *Ratiocinationem* de Orthographia eo modo instituendam.

*Ad multorum præjudicia de us concepta emendandum
cum coactione a nobis impetrata expressa*

Per

NICOL UM KIS de M TÓTFALU

C L A U D I O P O L I

Anno 1697

53. AZ «APOLOGIA BIBLIORUM» CZÍMLAPJA.

az újat, mely itt is, ott is szorít, vagy vág, de azért nem viseli az ember folyton a régi ruhát, inkább lassanként hozzá szokik az újhoz. A ki német cipőhöz szokott, kényelmet-

bályt, a mint mondja «duntaxat hic et ibi emendavimus; plerubique indulsimus consuetudini». Toldy, Corpus Gramm. 613. l. V. 6. Geleji Katona «Magyar Grammatikátskájá»-val. U. o. 308. l.

lentül érzi magát a magyar csizmában, de szükségből ezt is megszokja az ember. Ha valamiről le tudunk szokni, miért ne tudnánk épenúgy hozzá is szokni? Végül egy dilemmával zárja be okoskodását. Vagy elfogadja az olvasó az ő magyarázatát vagy nem: első esetben nem botránkozik meg javításán, második esetben tegyen úgy, mint a felföldi ember, a ki ha „lelkem“-et, „annakfeletté“-t lát leírva, „löl-köm“-et, „annakfölötté“-t olvas helyette.

A birtokos személyragról természetes az átmenet az igék személyragjaira, itt is a helyesírás szempontjából. Már Geleji Katona figyelmeztet, hogy „d“ betű „j“-vel kerülvén össze, „gy“-nek ejtetik, de nem kell azért úgy írni. Ha a kiejtés szerint írnanék, — úgymond — akkor „hadgyárjon“-t, „adgyoszót neki“-t kellene írni „hagyd járjon“ és „adj jó szót neki“ helyett.* Mivel a magyar nyelv nagynevű kritikusaít követi — mondja Kis Miklós — mikor „mongya“ helyett „mondjá“-t, „láltya“ helyett „látjá“-t stb. ír: a kákán is csomót keres az, a ki őt ezért megrója s hasonló ahhoz az együgyű lelkipásztorhoz, a ki panaszkodott, hogy a radnóti zsinaton őt mellőzték, pedig ő neki is lett volna Coccejus ellen mondani valója s mikor megkérdezték tőle, hogy mi lett volna az? azt felelte: Coccejus „Felix“-et ír „Foelix“ helyett. Arra nézve, hogy a helyesírás a kiejtést nem követheti, például fölhozza, hogy kiejtés szerint így kellene írni: „Ö Natstsága Kiendnek szoálatját izente ‘s a’ báránt meg- vagy mekküdte, vagy kütte“. Azoknak, a kik az „y“ használatának szűkebb területre szorítását sajnálják,** azt feleli, hogy hát azt miért nem sajnálják, hogy egyebet is úgy nem írunk, mint a régiek: „chodákat cheleköszik“ stb.

Ezután áttér a betűk szükségtelen kettőzésére. Etymo-

* TOLDY, Corpus Gramm. 298. 1.

** V. ö. Geleji Katona, M. Gramm. TOLDY-nál, Corpus Gramm. 297. Misztótfalusi Kis annyira nem ment, mint

Geleji Katona, a ki rusnya pseudographiának veszi az ilyeneket is: *Enyedy*, *Várady*, *Váczy*, *Enyedi* stb. helyett.

ogiai magyarázatát adja, miért nem követi a régiek írásmódját az ilyenekben: tüzess, erőssen, miképpen, erőssitek, szóllok, erőssébb, erősssek, dicsősség; miért helytelen a ,ban' és ,ba' határozó-ragok összezavarása, az ,edgy' orthographiája, melynek hibás voltára már Katona is figyelmeztetett.*

A toll fényűzésének nevezi az ilyen írásmódot is ,Apaffi', ,Bánffi' s figyelmeztet, hogy az ilyen szükségtelen betűszaporitással oda jutunk, a hová az egyszeri enyedi deák, a ki így írt latinul: ,St. Paulli Apostolli Epistollæ sont abscoræ'.

Helyesen utal a tárgyias és tárgyatlan igeragozás közti különbségre s felemlíti, hogy azért Szenczi Molnár zsol-tárában is kijavította az ilyeneket: ,én ártatlan éltemet *örizz*-meg, vagy ellenségimet *kerge*ss-el.' Helytelennek mondja, hogy a bevégzett cselekvés igenevét egy ,t'-vel írják az ilyenekben: ,irt', ,vont', holott ez ebből van összevonva: ,írott' vagy ,irattatott', ,vonattatott'. A határozott névelő szükségtelen használatát is megrója az ilyenekben: ,a' Pál megdorgálá a' Pétert' s megmondja mikor kell ,a' és mikor ,az' névelőt használni.

Fél, hogy megróják azért, hogy az összetett szókat egybeírta, de ebben a latin nyelvet követte.

Végül, miután még közbevetőleg megmagyarázta, hogy miért ír ,szolgá-im'-ot holott a nép ,szolgaim'-nak ejti: áttér az idegen tulajdonfőnevek és szók helyesírására.

Az ,y' helyett ,i'-t ír, mert az ,y' a magyar nyelvben bizonyos mássalhangzók lágyítására szolgál; azért ,Babilon', ,sinagoga' és nem Babylon, synagoga. A görög χ (khi, vagy a héber כ (khét) betűket egyszerű ,k'-val helyettesíti (Kajafás, Epikureus).**

A ,ph' helyett ,f'-t tett. Az iskolában ugyan — úgy mond — megtanuljuk, hogy a latin nyelvben a ,p', ha ,h'

* U. o. 303.

** Elhagyta a szóvégi «k» hangnak «c» betűvel való jelölését is, melyet

még Szenczi Molnár is használt biblia kiadásában és saját műveiben.

betűvel kerül össze, ,f'-nek hangzik, de azok, kik latinul nem tanultak, mint a nők és gyermekek, mit sem tudnak e szabályról, felesleges is volna őket ilyenek tanulásával terhelni. Mivel pedig a magyar szóokban a ,ph' soha sem ejtetik ,f'-nek, úgy járnának, mint a nagy-enyedi deák, a ki egy iskolai istentiszteleten a Paphus sziget nevét paphúsnak olvasta. A nép a saját nyelve szabályai szerint ejti az idegen szokat is: ő maga tapasztalta, hogy a szász deák, mikor magyar iskolába adták, Szenczi Molnár zsoltárának e helyét: ,Naphoz napok adassanak' így ejtette: ,Nafoz napok adassanak'.

A közhasználatba átment idegen szavakat a magyar nyelv geniusához alkalmazta, ezért írja magyarosan: prédikál, templom, Egyiptom, korona, ezért ír Máté-t, Nátán-t Máthé és Náthán helyett, a melyből a nép könnyen szójátékot csinálna stb. A héber tulajdonnevek átírására vonatkozó hosszú példalajstrom fejezi be a tanulságos fejtegetést.

Mint e vázlatos ismertetésből is látjuk, Kis Miklós műve nem rendszeres nyelvészeti munka. Nem pusztán a helyesírással, hanem a nyelvtan más részével is foglalkozik, de azért magát a helyesírást sem meríti ki, sőt pusztán erre támaszkodva, még az általa követett helyesírási elveket sem ismerhetnénk meg teljesen, annál kevésbbé találjuk meg benne a helyesírás szabályokba foglalt és rendszeres ismertetését. Az alkalom szülte s nagyon magán viseli az alkalmoszerűség bélyegét: ötletszerű megjegyzések, a szerint, a mint a szerzőnek eszébe jutottak ócsárlóinak kifogásoló megjegyzései. Mindazáltal rendkívül becses e kis mű a szerzőnek benne nyilvánuló eredeti felfogása, éles megfigyelése és főleg azon hatása miatt, melyet helyesírásunkra gyakorolt.*

* Már fentebb említettük, hogy az itt kifejtett orthographiai elveket Misztótfalusi Kis némi jelentéktel eltéréssel

összes magyar nyelvű kiadványaiban alkalmazta s hatása e miatt mai helyesírásunkon is megérzik.

E tulajdonságai által messze kimagaslik a hasonló irányú dolgozatok sorából, sőt Toldy Ferencz szerint vele kezdődik sajátkép újabb nyelvészetünk.¹

Kis Miklós műve előszavában beszél ellenségei irigységéről és rosszakaratáról, a melylyel reá kényszerítették e mű kiadására. Ha azok megrovásaikat mint magánvéleményt közölték volna vele, szóval igyekezett volna felvilágosítani őket, de mivel úgy beszéltek, mintha a közhit tolmácsai lennének, kénytelen volt e módot választani. Kér azért mindenkit, hogy olvassa el művét s ne csupán csak beletekintsen.² Ha pedig magyarázatában nem nyugosznak meg, ne a háta megett fondorkodjanak, hanem czáfolják meg. Méltán idézheti — úgymond — a mit Medgyesi Pál írt egyik művében: ³ «Kérem kiváltképen azokat, kiknek az én írásom nem talál szájok izint esni, hadgyanak békét az emberrágásnak, vagyon tinta s papiros». De a czáfolattól már a miatt sincs oka félnie, mert egy kiváló tudós, a ki e mű egy részét csak futólag látta, azt mondta róla, hogy ha valaki megtámadná, boszút áll érte még akkor is, ha már a szerző nem élne.⁴

Ha Misztótfalusi Kis azt hitte, hogy ezzel elnémitja ellenfeleit vagy hogy azok irodalmi harcra kelnek vele: akkor nagyon csalódott.

Név szerint nem voltak megnevezve⁵ s így egyikük sem érezte magát arra kényszerítve, hogy feleljen. De viszont arra sem, hogy hallgasson. Mint Kis csakhamar értesült, e művében is találtak ócsárolni valót⁶ s a czáfolattal is

¹ Corpus Gramm. Előszó xv. V. ö. Budapesti Szemle 1866. v. köt. 463. l. Ujabban CSERNÁTONI GYULA írt tanulmányt e tárgyról «Tótfalusi Kis Miklós helyesírási újításai» czímen az Erdélyi Múzeum VIII. köt. (1891) 35., 48. ll. s ugyanezen szerzőnek «Tótfalusi Kis Miklós» cz. 1894-ben Kolozsváron megjelent kis füzetében 22—27. ll.

² Hogy úgy ne járjon, mint a hogy járt Descartes és Coccejus, — teszi utána.

³ «Dialogus politico-ecclesiasticus...» Bártfa, 1650.

⁴ Apol. Bibl. Előszó. Talán nem csalódunk, ha e tudós embernek Csécsi János sárospataki tanárt tartjuk.

⁵ A «Mentség»-ben Kis különösen hangsúlyozza, hogy nevüket szándékosan hallgatta el.

⁶ Mentség. 83. l. Ilyen kifogás volt, hogy «Apológiá»-jában profán író is idéz.

fenyegetőztek, de bár ez elmaradt, helyette most már még ingerültebben folytatták sötét munkájukat. Mind Szathmár-Némethi, mind Szatmári Pap, mind Csepregi Turkovics már állásuknál fogva is sokképen beléköthettek az egyház és collegium könyvnyomtatójába. Turkovicsot különben a boszú is hajtotta egy újabban szenvedett sérelem miatt.

Teleki Mihályné és Teleki Krisztina, Kendefi János özvegye, elhatározták, hogy kinyomtatják azokat a halotti beszédeket, melyeket a Kendefi János temetése alkalmával

*Csepregi T. Miklós a halottan
Orat. Ref. Eulog. and egyis
Janisója*

54. CSEPREGI TURKOVICS MIHÁLY NÉVALÍRÁSA.

mondottak el. Pápai Párizt bízták meg a sajtó alá rendezéssel s Kis Miklóst a nyomtatással. E gyűjteményben legvégül állott a Csepregi Turkovics Oratiója s mikor a nyomtatás már a vége felé járt, az utolsó ívet Kis elküldte a szerzőhöz, hogy toldjon hozzá, mert a kézirat nem tölti ki az ívet. Turkovics a mint munkáját nyomtatva látta, éktelen haragra lobbant.* Hogy merték azt az ő tudta nélkül kinyomtatni. Nem volt az méltó, hogy úgy megjelenjen; ha tudta volna, hogy kinyomtatják, mást írt volna helyette. Ez mind igaz lehetett, de Misztótfalusi Kis ártatlan volt a dologban, ő csak nyomtató volt, az intézkedés Pápai Párizra volt bízva, a ki neki különben is meghagyta, hogy minden munkát úgy nyomtasson, a mint a

* Haragjában «*plagiarius*»-nak nevezte Kis Miklóst.

kéziratban van s miként Kis megjegyzi — talán a megbízók se vettek volna jó néven oly munkát, melyet nem a temetésen mondtak el. De Csepregi Turkovics mindezt nem látta be s megneheztelt érette Kisre.¹

Nem sokára jó alkalom kínálkozott, hogy haragját ő is, valamint tisztársai is éreztessék vele. Régóta szálla volt szemükben, hogy az egyháznak és a collegiumnak is van nyomdája s ők pap és tanár létükre nem rendelkezhetnek vele szabadon, mint korábban Sárpataki.² Mindent elkövetek azért, hogy legalább a kolozsvári református egyház nyomdája külön szakasztassék az erdélyi egyházétól³ s ha lehet, Kistől is elvétsék. Attól is tartottak, hogy az utóbbira a kormány is rá teheti kezét s akkor vele együtt a kolozsvári egyházé is elvesz;⁴ Kistől is féltették, a mióta a szebenieknek az öntéshez való anyagért betűket adott cserébe⁵ és mivel mindig azt emlegette, hogy e nyomdákból egy tökéletes nagy nyomdát szeretne csinálni.

Azt már korábban kikötötték, hogy az újonnan öntött betűket külön kezelje⁶ s Kis csakugyan folyton feljegyezte, mennyi új betűt készített.⁷ Majd midőn az 1697-ben kitört nagy tűzvész a város nagy részét elpusztította s a veszély a Kis nyomdaépületét is közről fenyegette, ez alkalmat megragadták és alig néhány nap múlva (máj. 12.) s az egyházi tanácscsal, mely teljesen befolyásuk alatt állott,⁸ határozatot hozattak, hogy mivel az egyháznak és collegiumnak Kis Miklósnál levő könyvnyomdáját veszedelemtől féltik, Kis adja ki mind az újra öntött, mind a még öntet-

¹ Mentség 64., 65. ll.

² U. o. 25. l.

³ Így nevezzük mi is, mivel Kis folyton vagy a «*Reform. Generalis Ekklésia*» vagy az «*Ország typpographiája*» néven említi, holott tulajdonkép a kolozsvári és nagyenyedi collegiumé volt. L. III. l.

⁴ Mentség 25. l.

⁵ Bár ezt a gubernator, Macskási

Boldizsár, a püspök és Balkó Pál tudtával és beleegyezésével tette. *Mentség.* 25., 61., 62. ll.

⁶ FERENCZI szerint 1696. aug. 5-én hozták a Gilányi-féle nyomdáról e határozatot. id. m. 54.

⁷ Mentség 27. l.

⁸ U. o. 63. l.

len betűket, hogy azokat biztosabb helyen őrizhessék. Mivel pedig átadáskor nem mérték meg a betűk súlyát, «hitre bocsátják», hogy lelkiismeretesen mondja meg, mit vett kezéhez s úgy adja át.¹

Kisűnkre nézve, a ki mindjárt eleinte egy nagy betűkészlettel dolgozó nyomdához rendezkedett be, e szerint építkezett s nyomdaszemélyzetet is ennek megfelelően tartott, rendkívül sérelmes volt e határozat. Meg is tett ellene mindent, a mit csak tehetett. Sorra járta pártfogóit, volt a kormányzónál, de nem sokat sikerült kieszközölni.² Annyit azonban mégis nyert, hogy a nem sokkal ezután tartott kolozsvári rész-zsinat (semigeneralis) halasztást engedett neki s beleegyezett, hogy az öntés munkáját befejezhesse s hogy nem kényszerítik a gyors befejezésre, csak nagyon soká ne halaszsa s azonkívül arról is biztosították, hogy ha kiadja is kezéből e betűket, az egyház, míg ő él, nem használja s munkájáért megadja a kívánt összeget, t. i. 100 betűnként huszonöt dénárt.³

Kis ellenségeit még ingerültebbé tette, hogy céljukat teljesen nem érhették el s minden áron megalázására igyekeztek. Most már az egyházi tanácsot is ellene tüzelték, mely utoljára már gyűlésbe se merte hívni,⁴ «importunus»-nak, «hitván vasműves»-nek nevezték és mindenféleképen bosszantották. Azzal is fenyegették, hogy elveszik tőle a

¹ FERENCZI id. m. 55. l. V. ö. Erd. Múzeum VIII. 1891. 546. l. 2. pont.

² Erd. Múzeum VIII. 546. l. (GYALUI F. közl.)

³ FERENCZI id. m. 55. Mentség 32. lap. «Az is nagy engedelem volt, a'mint lehatároztam Betűöntésbéli munkámat, t. i. csak 25 pénzt kívánván 100 Betűért » Misztótfalusi Kisnek sokszor szemére vetették ellenfelei, hogy «ajándékon fogadta» munkáját s pénzt kért érte. (Mentség 22., 24., 31., 36. ll.) De ő erre azt felelte, hogy abban a hitben tette ajánlatát, hogy a hivatalos nyomdász ki-

váltságaiban nem zaklatják s neje elvett örökségét is érdemeire tekintettel visszaadják. De reményében csalatkozott. Ezután úgy számított, hogy a betűöntésért járó összegből kifizeti az egyház Tordautcai házának árát, (—900 forint), melyet neki adtak nyomdahelyiségül, ő pedig sógorának cserébe adott s ha a ház árát kifizette, munkája árát felére szállítja le. (Mentség 26., 27., 32.) Megjegyezzük, hogy Kis ezt az ajánlatát a «generalis ekklesiá»-nak s nem a kolozsvári «particularis ekklesiá»-nak tette. U. o. 43. l.

⁴ Mentség 19.

nyomdat s másnak adják; hogy holta után családján állanak boszút.¹ Az ellentét végre oly élessé fejlődött közöttük, hogy Kis kénytelen volt Veszprémi István püspöknek panaszt tenni. A püspök a Tordán tartott országgyűlés alkalmával kihallgatta őt és ellenfeleit is, megkérdezte, kik ellen írta «Apológiá»-ját s azután azt az ítéletet hozta, hogy hagyjanak békét Kisnek s hallgassanak el.²

De nem azok az emberek voltak, a kiket ilyen könnyen el lehetett volna némitani. Alighogy Tordáról haza jöttek, Szathmár-Némethi mindenfelé elhíresztelte, hogy Kis az ő jelenlétében a püspöknek szólni sem mert, hanem megvárta, míg eltávozik s akkor vádaskodott ellene. Az egyháztanácsban is így adta elő a dolgot.³

Újra a püspök békéltetésére volt szükség. Az 1697. év őszen⁴ ismét kihallgatta őket, de ezek oly meggyőzően tudtak előadni ártatlanságukat — Kisnek pedig ideje sem volt a maga mentségére — hogy mindenki nekik adott igazat.⁵

Kis rendkívül el volt keseredve. Sötét színben látta maga előtt a világot, nemcsak a jelent, hanem a jövőt is; azt képzelte, hogy nincsen egyetlen jó embere sem; hogy mindenki elhitte ellenségei vádját; hogy az emberek ujjal mutatnak rá, mint «ártalmas», «gonosz», «kártevő», «hitvány» emberre⁶ s holta után is bectelen lesz az emlékezete.⁷

Elkeseredésében előbb arra gondolt, hogy örökre felhagy a könyvnyomtatással,⁸ majd az a sötét gondolat vil-

¹ Mentség 53. 57.

² «... T. Püspök Uram imponálván a' Nyárban (1697) ő kegyelmeknek írás által, hogy rólam desistáljanak...» és ismét: «... ő kegyelme jobbnak alította levele által imponálni a'silentiumot.» *Mentség* 10. 11. 12. Kis másutt említi, hogy a gubernator és neje is unszolták, hogy nevezze meg ellenségeit, de ő erre nem volt hajlandó. 18. 1.

³ *Mentség* 10.

⁴ U. o. 11. 1. Az 1697. nov. 4-én tartott kolozsvári részssinat alkalmával tör-

ténhetett. A tisztársak közül is «ki egygyel, ki mással töldván» annyi vádat tudtak felhozni Kis ellen, hogy meglepetésében szóhoz sem juthatott s így aztán azok, a kik a jelenetnek tanúi voltak, Kis ellenségeinek adtak igazat.

⁵ Kis «Mentségé»-ben jellemzésükre a 12. Zsoltár 3. versét idézi: Hazugságot szól kiki az ő felebarátjának, hízelkedő ajakkal, kettős szívből szólnak. 11. 1.

⁶ *Mentség* 12. 1.

⁷ U. o.

⁸ *Mentség* 57. 1.

lant meg fejében, hogy szétrombolja nyomdáját, melyet annyi költséggel és «véres verejtékkal» készített s örökre elhagyja Erdélyt. De azután boszút áll ellenségein. «Bujdosásra indulván — így önti ki lelke keserűségét — az erdélyi méltóságoknak hitleveleket, mint Amurates a Lengyel Lászlóét, kópia hegyébe függesztvén, valahol járok-kelek Európában, pleno ore ebuccinalom¹ ezt: Ez az erdélyiek hitek, így s így nyomorították meg a Hazája javára tellyes lélekkel igyekező szegény legényt».²

Útra készülve, már búcsúiratát is elkészítette, melyből fentmaradt egy töredék, lelke fájdalmas tépelődésének valóban megható bizonyságaul:

«Megvallom, nehéz³ énnékem — így hangzik ez irat — minekutána ifjúi erővel gyűjtött annyi keresményemet e Hazába béhoztam, itt a köz jóra való igyekezetim miatt elköltöttem és itt már annyira megfeneklettem: vénségemre mazúrúl,⁴ annyi cseléddel⁵ és olyan gyengékkel olyan útra (Belgiumba, a melynek nyelvén értek)⁶ indulnom . . . és ha ott véletlen történik nékem szemem hunyása, gyámoltalan állapotokban azokat valahol a más ember fala alatt eszik-meg az ebek, vagy ha életben maradnak is, bényeli őket az idegen föld és édes Hazájoknak csak hírét hallják nagy zokogva . . .⁷

A hosszú út veszélyeire és főleg családjára gondolás⁸ csakugyan visszatartották Kist e lépéstől. De azért nem felejtette el ellenségei durva sértését és nem hagyott fel a boszúállás gondolatával sem. Azt vélte, hogy valamit szükségképen tennie kell, hogy azokat elhallgattassa, mert szóval

¹ Az eredetiben «ebuccináljam»: Tele torokkal kiáltsam.

² Mentség 95., 20.

³ Az eredetiben e mondat kezdete latinul: «Durum enim est, fateor, énnékem» . . . stb. *Mentség* 57. l.

⁴ bujdosó, hazátlan l. M. Nyelvtört. Sz. II. 711. hasáb.

⁵ A. m. család.

⁶ Hogy a hollandi nyelvet értette, ezt «Mentsége» más helyéből is következtethetjük. (17. l.)

⁷ Mentség 57. l.

⁸ Feleségének panaszolkodását, a ki többek között irtózott a hollandi nyelvtől és ruházattól is l. u. o. 57. 58. l.

mindig legyőzik s ez által a szemlélőben azt a hitet keltik, hogy okvetlenül ő a bűnös. Kezében volt egy más, még hatalmasabb fegyver, miért ne védekezhetnék vele? Ha tollal kellett küzdeni, eddigelé mindig ő volt a győztes,* miért ne folyamodna most is ezen eszközhöz önvédelemből s egyszersmind ellenségei megszégyenítésére. Azért ismét azt az utat választotta, melyet egy évvel előbb, a biblia ócsárlói-val szemben. Csakhogy most más hangon fog velük beszélni. Az «Apologია»-t latinul írta, hogy csak a lelkészek, professzorok és a műveltek olvashassák, ezt magyarul írja, hogy a félrevezetett nép is olvashassa; ott gondosan vigyázott arra, hogy nevet ne említsen, sőt olyan célzást se tegyen, a miből ellenfeleire ráismerhessenek, itt nyíltan leleplezi őket. Őszintén és kiméletlenül. Ők sem kimélték: azért nem érdemelnek kiméletet.

Így jött létre Kis Miklós *«maga személyének, életének és különös cselekedetinek mentsége»*, e legsajátosabb szellemi termék: védirat az irégyek», «a közönséges jó meggátolói ellen».**

Tartalmát tekintve Estienne írata hasonlítható össze vele, melyben felháborodással utasítja vissza a vádat, hogy eltulajdonította a királyi nyomda betűit, hangjára nézve irodalmunkban talán Széchenyi «Blick»-je jár hozzá legközelebb. A megsértett férfiúi becsület és önérzet fájdalmas feljajdulása, a sokáig visszafojtott düh kitörése ez: szenvedély nyitja meg, szenvedély száguld rajta végig és erejéből semmit sem vesztett szenvedély zárja be.

A szerző mindenekelőtt bemutatkozásul elmondja, hogy Amsterdamban milyen jól folytak dolgai, de haza jött, mert egyházának és hazájának akart használni. És mi volt ezért a hála? Kifosztották, jó hírnevét, becsületét porba, sárba tapodták. Kik tették ezt? «Jóságos Isten! Mit kell

* Mentség II. l.

** Megjelent 1698-ban.

hallani? Ki kell mondanom, nincs mit tennem»: A tanárok és papok. S ezek közül is éppen a kolozsváriak, azok, a kik Bethlen Elek temetésére menet útitársai voltak. Ennyi elég lett volna arra, hogy mindenki megtudja, kiről van szó, de később név szerint is megnevezi őket. Talán úgymond — azt mondja valaki, hogy miért bántja e köztisztületben álló embereket? Tűrt, a meddig tűrhetett. «A ki az ő becsületinek letapodtatásán meg nem indul, egy huncz-fut az és a kire csak egy lólopást fognak is, ha ki nem tisztítja magát, mind becsületi oda lesz, mind pedig akasztóra kell mennie», pedig egy lólopásnál nagyobbbat fogtak ő reá.* Azzal, hogy ez emberek köztisztületben állanak, még semmi sincs mondva. A farizeusokat is nagy tekintetű és méltóságú szent embereknek tartották. A vallás sokszor a megveszett és megvesztegető szívnek palástja. Kiáltják eléggé, mily sok a bűn a városban, bár a gerendát látnák meg szemükben.

E hang vonul végig az egész művön, a befejezésig. «Mind erre reá szolgálnak ő kegyelmek, — így hangzanak a végső sorok — én sem lehetek darab kő, hogy olyan mozdulás nélkül szenvedjem becsületesemnek s minden élettemnek megmocsokoltatását és ha Istennek szolgálói, ne igyekezzenek vesztetni avagy ujjat vonni azokkal, a kik hasonlóképen Istennek hű szolgálóinak mutatják magokat . . . Az ur Isten adja az ő félelmét az elfordult elmékbe: hogy az emberi indulatot zabolán hordozván, a jóban nem akadályok, hanem együtt munkálkodók igyekezzenek lenni».**

Az ellenvetésekre harmincznyolcz pontban felel meg a szenvedély rendszertelenségével, a haragos indulat megmegújuló kitörései szerint szökelve egyik tárgyról a másikra, a szerint, a mint hol a Szathmár-Némethi, hol a Csepregi Turkovics, hol a Szatmári Pap ellenvetései jutottak eszébe.

* Mentség 9. l.

** U. o. 102. l.

A tárgyi és alanyi bizonyítékok, példák, adatok egész halmozával nyomja agyon ez ellenvetéseket, folyton ismételve, mintha attól félne, hogy valamelyik ezek közül még újra fel fog támadni.

A benne elszórt adatok miatt nemcsak mint életrajzi forrás, hanem mint korrajz is becses e kis munka s azonkívül egy érdekes fejezet hazánk e korbeli művelődéstörténetéből.

★ ★ ★

E műnek rendkívül nagy volt a hatása. De nem oly irányban, mint Kis szerette volna. Ellenségeit nem meggyőzte, nem elhallgattatta, hanem még inkább felbőszítette. Sőt sértve érezte magát általa az is, a kit Kis távolról sem akart sérteni. Már fent említettük, hogy Misztótfalusi Kis folyton érintkezett a Kolozsvárott lakó vagy gyűlés alkalmával oda érkező főurakkal s ezek között volt a legtöbb pártfogója. Főuraink fel tudták fogni működése nagy jelentőségét s méltányolták azt. Kis is a legszivesebben időzött körükben. Hol díszesen bekötött kalendáriummal kedveskedett nekik,* hol tanácsot kért tőlük valamely munka kinyomtatásáról, hol szándékáról értesítette s a maga gyűlés elé kerülő ügyéről tájékoztatta, hol pártfogásukat kérte mindenféle ügyes-bajos dolgaiban.

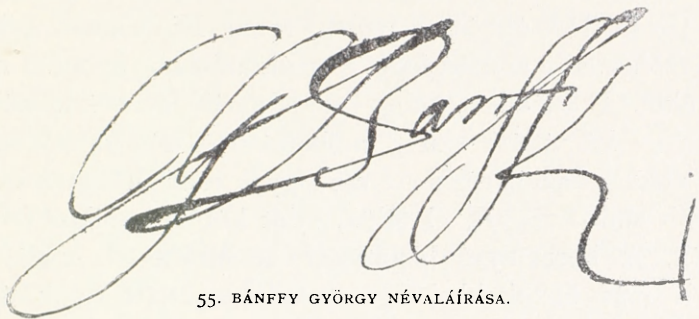
Különösen sokszor felkereste őket a saját és segédei adó- és szolgálatmentességi ügyében, a nyomda dolgában, mikor a kolozsvári egyház betűit külön akarták kezelni és neje vagyoni ügyeiben.

Nejével bizonyos peres jószágokat is örökölt, melyek zálogjog vagy más czímen, nem tudjuk -- már az apa halála óta le voltak foglalva. Mindjárt egybekelésük után Kis hozzálátott ezek visszaszerzéséhez. Biztatta jogi tanács-

* Mentség 51. l.

adója Pataki István tanár is: «Ez árváknak¹ — úgy-
mond — holmijeket noha elvötték volt, de visszaadatta a
fejedelem és ha mi hátra volna, azt is kétség nélkül a ke-
gyelmed tekintetiért visszaadják».²

Kis maga említi, hogy a Pataki szájából mint egy ora-
culumból úgy vett mindeneket: ebben a dologban nem
kellett volna vakon hinnie. Ilyen birtok visszaszerzése,
melyre rendesen valamelyik befolyásos főúr tette reá kezét,
már korábban is nagyon nehezen ment, még inkább most,
e zűrzavaros, erőszakos korszakban. Kis Miklósnak pedig

55. BÁNFFY GYÖRGY NÉVALÁÍRÁSA.

annyival is rosszabb dolga volt, mert mint felperes magá-
val a kormányzóval állott szemben.

Bánffy Györgyöt kortársai kapzsi természetű embernek
festik, ki a törvényt sem tisztelte, ha vagyona gyarapításá-
ról volt szó, s azonkívül, mint e korbeli főuraink nagy része,
részeges és élvhajhászó ember, a ki szívesebben vett részt
vendégségben, mint az ország gyűléseiben s örömebb fog-
lalkozott vadászattal s udvari bolondjával, mint a köz-
ügyekkel.³

¹ A másik árva t. i. az idősebb fitestvér nevét nem tudjuk; a mikor Kis Miklós
nőszült, már nagykorú lehetett.

² Mentség 26. l. V. ó. a 36. lappal, mely szerint Apafi adományozta e birtokokat
Székely Andrásnak.

³ APOR PÉTER: Metamorphosis Transsylvaniæ (Mon. Hist. Script. XI. kötet)
400. l. Vass György és V. László Naplója. Közli NAGY Gy. 174. l.

Kis Miklós többször felkereste őt is a maga ügyes-bajos dolgaiban, különösen neje öröksége miatt, a melynek visszaadásaért Apafi és Teleki halála után hozzá kellett folyamodni. Ezt Kis nem is mulasztotta el, de biztatásnál és jó szónál egyebet nem kapott. Még abban is csak megnyugodott volna valahogy, hogy a régebben lefoglalt jószágokat nem nyeri vissza, de a kormányzó egy későbbi erőszakossága nagyon elkeserítette. Felesége és sógora egy elpusztult malmot is örökölték Bálványos-Váralján. A buza ára drága lévén, Kis rávette sógorát, hogy közös erővel építsék föl, meg fogja hozni a belé fektetett tőke kamatját. De mielőtt építéshez fogtak volna, Kis elment a kormányzóhoz, a ki szintén jogot formált ahhoz s elmondta neki tervüket. Felajánlotta, hogy az adománylevél értelmében bizonyos kárpótlási összeg mellett¹ ő és sógora lemondanak arról a malomról s ha csakugyan nem lehet az övék, inkább most vegyék el tőlük, mint később, mikor felépítették. A kormányzó biztatással bocsátotta el magától s mégis más birtokokkal együtt ezt is elvette tőlük, épen akkor, mikor javában építették. Ez Kist végtelenül elkeserítette. Bár később sok kérés és folyamodás után annyit elért, hogy a kormányzó bizonyos kárpótlást ígért érte,² de nem tudta e méltatlanságot elfelejteni.

«*Mentségé*»-ben is keservesen elpanaszolja a maga dolgát. Bár annyiban óvatos volt, hogy előre bocsátotta, hogy nem Bánffy ellen szól és senki úgy ne értse s szavait ellene fegyver gyanánt ne használja,³ de előadása után még sem lehetett ez eljárást annak javára magyarázni; nem annál kevésbbé, mert midőn elmondta, hogy megnyugodott a kormányzó ajánlatában, mely szerint a malom felhasználja az övék lesz, zárójelben utána vetette: «mindazáltal

¹ «*Depositis deponendis*, a mint tartja a *Donatio*.» *Mentség* 37. l.

² *Mentség* 32. l.

³ U. o.

nem tudom, honnét vagyon, hogy majd esztendeje lészen, hogy onnét csak huszonöt véka buzát adtanak».

Ha csak a papokat és tanárokat sérti meg azokkal, a miket «Mentségé»-ben elmondott, talán most is meglegszenek annyival, hogy az egyházi tanács elé idézik s kölcsönös magyarázatok után megbékélnek, de Bánffy nem elégedett meg ennyivel. Követelte a nyilvános bűnbánatot, az úgynevezett «ekklésiakövetést», továbbá műve összes példányainak megsemmisítését, valamint azt is, hogy írásban vonja vissza állításait s azt nyomtassa is ki.

Kis megtörtén engedelmeskedett. 1698. jun. 13-án megjelent Nagy-Enyeden, hol a reformátusok zsinatot tartottak s a papok s a főbb világiak mind együttvoltak s itt a száz templomban alávetette magát a megszégyenítő eljárásnak: nyilvánosan bocsánatot kért* és visszavonta «Mentség»-ében tett nyilatkozatait; azonkívül írásba is kellett foglalnia «*Retractatio*»-ját,** vagy visszavonó levelét s nyomtatásban is kiadni. Ez utolsó nyomtatásban megjelent műve szomorú okmány szomorú időkből.

«Én Miszt-Tótfalusi Kis Miklós — így szól ez — sokféle böldogtalanságaim, és hol egy s hol más injuriáltatásim között lévén, mind a természetnek erőtlensége, mind az emberi indulatoknak hatalma által véletlen vitettemi arra, hogy mind Isten s mind tiszta igazságu szent vallásunkhoz való kötelességem és keresztyén felebarátomhoz való szeretetem ellen közönségessé tétetett írással, helytelenül vindicálván

* Nagy-Enyedi síró Heraklitus 485. l. Ennek írója vén papoktól nyert hallomás után írja le e jelenetet. Leírását ezzel végzi: «Alig hogy meg nem siratom ez embert». Szerinte Kis legfőbb ellensége Szathmári Pap János volt. Itt jegyezzük meg, hogy a Kis életrajzíróinál előforduló adat, hogy ő Hollandiában Descartesből és Poisetből Metaphysicát írt, mely többet ért a Szathmár-Némethié-

nél, félreértésen alapul. A «Heraklitus» szerint ugyanis Pap írta e Metaphysikát és ez volt felfuvalkodásának egyik oka; a másik, hogy kolozsvári pappá lett.

** E kiadás egy példányban sem maradt fent s csupán Bon kiadásából ismerjük, a ki azt az «*Erdélyi Féniks*» (1767) című kiadványa egy jegyzetében újra lenyomatta.

magamat, nemcsak sok tisztességes embereket, hanem az egész orthodoxa¹ ekklesiát keservesen megbántottam s megbotránkoztattam; de már magamba térvén, mind Isten s mind az egész világ előtt megesmérem ebben való vétségemet és azt a munkámat, mely ilyen titulus alatt vagyon: *«M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyjének, életének és különös cselekedetének mentsége, melyet az irigyek ellen, kik a közönséges jónak ez iránt meggátolói, írni kényszerítettett Kolozsváratt 1698-dik esztendőben»* egészben in omnibus punctis et partibus retractálok, annihilálom,² a mely tisztességes embereknek nevek pedig azon munkában előfordul gyakrabban, ezen retractatióm szerint az erdélyi orthodoxa szent generalis synodus előtt megkövetem; ő kegyelmek is énnékem ilyen vétségemet Istenért és a szeretetbéli atyafiságért condonálták. Igérvén arra magamat, hogy mind az említett könyvemnek minden exemplárit bona fide³ előadom, hogy suppressáltassanak⁴ a tavalyi Apologianak exemplárával együtt; mind pedig, hogy ilyen s ehhez hasonló dolgot soha nem attentálok, hanem az igaz reformáta ekklesiának hitiben és abban való tisztességes uraimnak s atyámfiainak szeretetekben állhatatosan megmaradok, abban várván mind világból való csendes kimúlásomat, mind dicsőséges örök életre való feltámadásomat».

«Melyről itt akartam omni ætati præsentí et futuræ⁵ ezen retractatiomat nyomtatásban kibocsátani. Anno 1698. 13-ik Junii.»

E megszégyenítő elbánás megtörte Kis büszke, önérzetes lelkét.

Míg «Mentsége»-ben a szellemi fensőbbség nem igen leplezett tudatával, nemes önérzettel utasítja vissza ellen-

¹ T. i. református.

² Igaz hittel.

³ Elnyom, megsemmisít.

⁴ Minden pontjában és részében visszavonom és megsemmisítem.

⁵ Mind a jelenkornak, mind a jövőnek.

ségei vádját, hogy aztán a kölcsönt visszaadva, megbélyegezze őket: addig egy megtört ember esedezéseként hangzik az erdélyi egyházi tanácshoz ezután mintegy négy hónap múlva beadott folyamodványa.*

A tárgya ugyanaz, a mi előbbi, évek óta irogatott, vagy élő szóval előadott kérvényeinek, sőt a «Mentség»-ben is pontonként az egészet megtaláljuk, csak hogy a hang itt egészen más: ott jogaira hivatkozik, itt kegyelemből vár mindent.

A hét pontból álló folyamodvány első pontjában kéri, hogy a kiváltságlevelet, melylyel oly régóta biztatják, ha a császártól megkapták, adják át neki, ha pedig még nem jött volna meg, az Istenre kéri, hogy halasztás nélkül hozassák el, mert nagyon sokat szenved a német katonaságtól; a kolozsvári hadnagy is utasíttassék, hogy telkét adóval ne terhelje és azon segédeinek is, kik nők emberek, legalább személyükre nézve adjanak kiváltságot, mert attól kell félnie, hogy előbb-utóbb ott hagyják nyomdáját.

A második és harmadik pontban azon viszony újból rendezését kéri, mely közte és az egyház mint ellenőrző és felettes hatóság között fennáll. Szüntessék meg a kolozsvári egyháztanácsnak azt a sérelmes végzését, hogy censora esküdt ellensége Szathmár-Némethi Sámuel legyen, ne függjön ő mástól, mint a püspöktől és az egyetemes egyházi gyűléstől; legyen ezután is szabadsága, miként eddig is megvolt, a helyesirási** és sajtóhibák kijavítására, hogy a könyvek nemzetünk szégyenére ne jelenjenek meg hibákkal rakva s azonkívül ha a nyomtatás alatt lévő művekben tárgyi javítást akarna tenni, különösen a vallási tárgyú művekben, ezt csak a szerzővel, vagy a püspökkel kelljen közölnie.

* Másolat a kolozsvári ref. egyház levéltárában. Kiadta *Gyalui Farkas* az Erdélyi Múzeum VIII. kötetében (1891.) 545—549. II.

** Ezt érti «grammaticus error» alatt.

Ugyanitt és egy másik pontban arra is figyelmeztet, hogy ha csakugyan ki kell kezéből adnia a kolozsvári egyház könyvnyomdáját, nagy kárát vallja annak az erdélyi egyház nyomdája; így aztán nem lehet abból tökéletes nyomdát készíteni, hacsak öntéshez való anyagról nem gondoskodnak. Ajánlatot tesz, hogy mivel nem szeretné, hogy mesterségét magával a sirba vigye, jelöljenek ki egy alkalmas ifjút, a kit ingyen megtanít reá, mert hazájának és vallásának holta után is szolgálni kíván.

A malom ügyét is újra előhossa s most már csak azt kéri a kormányzótól, hogy míg él, mely — úgy mond — a sok rajta esett nyomorgatás miatt kevés ideig tart, évente ötven kis köből búzát adasson számára.

A kérvényére adott válasz, melyet Bethlen Miklós fogalmazott, habár kívánságát mindenben nem teljesítették is, olyan volt, hogy azzal meg lehetett elégedve. Meggyőződhetett belőle, hogy nem mindenki ellensége, vannak még neki jó emberei, úgy az egyháziak, mint a világiak között.

Biztosítólevelet szereznek a várostól, — így szólnak a végzések — hogy az elengedett adót halála után sem hajtják be családján; a generálistól is biztosítólevelet kérnek házára a beszállásolás ellen, a cancelláriától pedig kiváltságlevelet hozatnak, a minéműt könyvnyomtatóknak szoknak adni; a kolozsvári egyháztanácschal, mint azon egyház tagja, tartsa fent továbbra is a barátságos érintkezést, de azért ezután, úgy a mint kívánta, a püspöktől és a zsinattól * fog függeni. A kolozsvári egyház nyomdáját ki kell adnia, de azzal az ő életében nem fognak nyomtatni; ** ajánlatát egy tanítvány ingyenes kitanításáról kedvesen fogadják; a kormányzó a malom jövedelmének felét neki adja stb.

Ha kérvényének elintézése Kisnek a jelenre és jövőre

* Generalis t. i. synodus.

** A nyomda későbbi történetére vonatkozólag l. BETHLEN MIKLÓS Önéletírása. II. 228—231. VASS Naplói 351, 352, 361. és FERENCZI: A kolozsvári nyomdászati tört. 57. l.

vonatkozó aggodalmait eloszlatta; lelke fájó sebére balzsamul hatott a válaszirat záradéka:

Javaljuk így szól ez — hogy az mely oblatiókat¹ teszünk, higgye el, hogy maga nyugodalmára igaz szeretetből cselekedszük. És mind mesterségének ritka és szükséges voltát, mind magának abba való perfectioját² és az által nemzetünknek is nevededett becsületit, mindezekből pedig hazájához, nemzetéhez, kivált vallásához kilátszó buzgóságát azzal remuneráljuk,³ hogy becsületire ezután jobban igyekezzünk⁴ . . .

E nemes szellemű és méltányos határozat feledtette némileg Kisünkkel élete sok keserűségeit. Csakhogy, sajnos, nem sokáig örülhetett ennek. Az utolsó évek lázas izgalmai, a folytonos tépelődés, a tulhajtott testi és szellemi munka megtörték s beteggé tették a különben is túlérzékeny, beteges kedélyű, gyenge szervezetű embert.

Már a «Mentség» írásakor panaszkodott erről, mintha szomorú sejtelve lett volna közeli szomorú sorsáról: «Nem látok — úgymond — olyan nyomorúlt koldust, a ki boldogabb ne légyen nálamnál, mert azok csak testikép éreznek valami bóldogtalanságot, de én szüntelen való gyötrődésben égvén, lélekben nyavalyás vagyok mindenkor . . . Az én életem szüntelen való halál, midőn lelkemnek szüntelen való fájdalmával, a végtelen injuriák⁵ alatt eszem kenyeremet és a száma nélkül való meggyőzhetetlen akadályok célomtól felette igen messze vetnek . . .»⁶

A minek elősejtelve kinozta, a mivel egy kiméletlen ellensége már előre ijesztette, csakugyan bekövetkezett:

¹ Ajánlat

² Tökéletesség.

³ Viszonoz.

⁴ E «becsületire való igyekezés» a határozat szerint abban is fog nyilvánulni, hogy az egyetemekről 5 év óta lejtött tanulók ugyanazon tiszteletet tartoznak

mutatni iránta, mint a papok és tanárok iránt, mely kötelezettség alól az illető csak akkor menthető fel, ha tanárrá vagy esperessé lesz. V. ö. Mentség 13

⁵ Méltatlanság.

⁶ Mentség 35. 95

élet terhét annál súlyosabbnak érezze, míg a halál 1702. márcz. 20-án megszabadította szenvedéseitől.¹

Halála előtt néhány héttel könyvállományát leltározhatta és végrendeletet tett, nejét és gyermekeit téven vagyonának örökösévé.²

A halál kiengesztelte ellenségeit is s azok egyike Csepregi Turkovics Mihály tartott felette halotti beszédet.³

Most egyházi kharakterét sem vonta többé senki kétségbe s életrajzát és az emléket dicsőítő verseket kinyomtatva a kolozsvári református templomban a papok és tanároké mellett helyezték el.⁴

Legméltóbban régi, őszinte barátja Pápai Páriz Ferencz ünnepelte emléket a halálára írt magyar verseivel, a nagyenyedi collegiumban, melyre soha el nem múló dicsőséget hozott, mint egykori növendéke és seniora.⁵

Ime művelődéstörténetünk egy érdemes alakjának, a legnagyobb magyar könyvnyomtatónak rövid, de eredménydús pályafutása.⁶

Sokaig nem találta meg a hivatásának és hajlamainak megfelelő munkakört, de a midőn azt fölismerete, idealis magasságra emelkedett föl benne.

est». U. o. Tehát e betegség az 1699. év elején, vagy 1698. év végén érthette.

¹ U. o.

² Végrendeletében nőtestvére árván maradt leányáról is megemlékezett. *L. Függelék.* (Így javítandó ki a 9. lap 3. jegyzete.) Első végrendeletét, melyet 1698 előtt készített, úgy látszik, megsemmisítette. (Mentség 99.) E második végrendeletet először BARABÁS SAMU közölte az Irodalomtört. Közl. 1893. évi folyamában. 109—111. l. Nyomdafelszerelésének halála után jóval később készített (1711 szeptember 22.) leltárát lásd *Typographia* XII. évf. 1880. 13., 14., 15., 16. sz. V. ö. a Prot. Közl. 1875. 40. l. közölt elismervényével. Magyar nyomdászok évkönyve. 1883. évf. 30—32. l.

³ Másik szónok Szathmár-Némethi Mihály, a harmadik Enyedi István volt. E halotti beszédek nyomtatásban is megjelentek. V. ö. SZABÓ K. Régi m. Könyvt. I. k. 1654. sz. a.

⁴ Az emlékversírókról l. a Képmagyarázatokat.

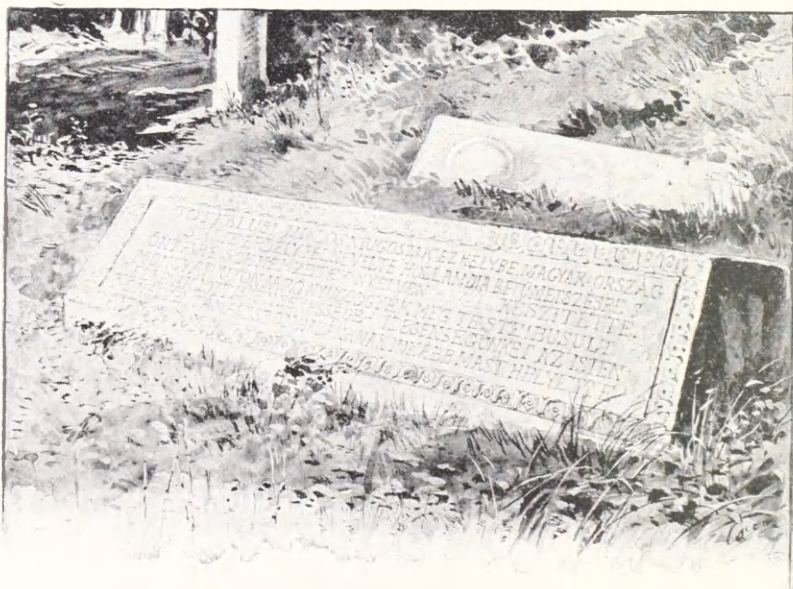
⁵ Első kiadása nem maradt ránk. Második kiadás BOD PÉTERTŐL. H. n. 1767.

⁶ Csak mint curiosumot említjük meg a «*Typographia*» 1882. évf. 45. számában «A nyomdászat Törökországban» cím alatt megjelent cikk azon föltevését, hogy Kis Miklós (Ibrahim renegat néven) rendezte volna be Konstantinápolyban az első török könyvnyomdát. V. ö. Magyar Nyomdászok Évkönyve. 1883. 25. l.

Magasra törő szellem, a kiben teljes mértékben megvolt az ezeket jellemző éles látás, tevékenység, önzetlenség, sőt önfeláldozási készség, de egyszersmind türelmetlenség, túlbuzgóság és túlérzékenység is.

Éles látása fölismerte, hogy nemzete minden téren mennyire hátra van maradva s időt, áldozatot, sőt életét sem kimélve, egyszerre oda szeretne volna emelni, a hová a külföldi művelt nemzetek századok alatt békés viszonyok közt fejlődtek. Szemeit folyton ez ideális célra függesztve, nem vette kellő figyelembe korát, a személyeket és az elé gördülő akadályokat s tulbecsülve erejét, megtört a küzdelemben. . .

De ha el nem érte is az idealt, mely felé élete fogytaig lankadatlanul tört, törekvésével is végtelen szolgálatot tett a nemzeti művelődés ügyének. Ember erejét meghaladó munkát végzett így is, bár működésében folyvást gátolák, mennyit tett volna, ha törekvésében támogatják!

57. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS SÍRJA A KOLOZSVÁRI TEMETŐBEN.

FÜGGELÉK.

.

I. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS A NEMZETI NYELVŰ ISKOLÁZÁSRÓL.*

Szerető nemzetem. Jódra nagy erőlködéssel fáradozó indulatomat nálad kedvesnek lenni eléggé megbizonyítod azzal, hogyha helyt adándasz e' két-rendbéli kérésemnek inkább mint intésemnek ; melyet másképen közönségessé nem tehetvén, itt kell kifakasztanom :

1. Igyekezted, inkább annál mint eddig szoktad, a' könyvekhez, az íráshoz való értéssel magadat ékesíteni. Bizony nem semmi ékessége, nemessége, világa és böldogsága ez a' nemzetnek, 's akarmelly magános személynekis ; a' mint ezzel ellenben az írás-tudatlanság motska, parasztsága, setétsége, félszege és nyavalyája. Minthogy pedig a' könyvekben foglaltatott tudományoknak, 's azokra segítő nyelveknek tellyes ismértségekre jutniok mindeneknek lehetetlen ; a' mit én legalább feltétek mindenekre nézve szükségesnek lenni, és a' mire kérésemmel 's tanácslásommal itt tzelezok, az *olvasásnak tudása*. Ha valaki többre nem mehet, bár tsak a maga születési nyelvén tudja olvasni az írásokat, tsak ezzelis nagy sok jókra segítheti magát. Ezt követik más keresztyén nemzetségek : melyek között a' kik bujdosunk, látván ezeknek ezaránt való nagy böldogságokat, nem gyözzük eléggé az ő állapotjokat magasztalással tsudálni ; 's a' miénket szánakozással szégyenleni. Itt keresve kellene keresned, míg találnál olyan személyt, a' ki olvasni nem tudna, még pedig a' mint a' férfiak úgyaz | aszszonyi-állatok között. A' honnét léssen az, hogy a' Tudós emberek által sok szép könyvek bortsáttatván világra, kiváltképen az ő magok nyelveken, s a' népis a' könyveknek szeretője 's betsülője lévén, azoknak olvasása által ugyan elárad köztök a' tudomány, legelsőben az, a' melly vagyon az Isten beszéde és a' vallás körül. Miért nem lehetne, ha nem szinte így, legalább jobban és nagyobb mértékben annál, mint most vagyon közöttünk ? Tudom mik láttatnak ebben akadályúl előtönk lenni. t. i.

* Misztótfalusi Kis Miklós, «a magyar orthographia úttörője» helyesírási újításait szemléltetni akarván, betűhíven közöljük e mutatóványt és leveleit ; a betűhűségtől csupán annyiban térünk el, hogy a szókezdő és a szó közepén álló «f» külön betűvel jelölését nem tartottuk szükségesnek.

1. A könyveknek közöttünk szűk és drága voltok. A' mi e' fogyatkozást illeti, ennek közöttünk lehetnek orvosi. Hogy tudós embereinket ezaránt tisztekben való serénykedésre gerjeszsem, arra nem vagyok méltó: én elhiszem, hogy a' mi rajtok áll, el-fogják követni, mind magoknak ilyen közönséges haszonra való munkálkodásokkal, mind pedig annak haszna vételére, az-az a' könyvekkel való éltetésre, élésre, és e' végre Magyar iskolák tartására a' népnek serkentgetésével; tsak láthassanak a' könyveknek kibotsáttatásokban jobb alkalmatosságokat. Ilyeneknek pedig készítettésekre támasztott a' mostani idő, Isten rendeléséből olyakat, a' kik (tsak magunkat tegyük méltókká Hazánknak Istentől nyerendő békeességére) sietvén igyekezeteknek gyümölteit megérlelni, jó reménséget mérnek nyújtani a' könyveknek, legelsőben pedig a' leghaszno- | sabbaknak és szükségesebbeknek közöttünk szűk és drága voltoknak megorvosoltatása felől.

2. Akadály ez, hogy közöttünk többire az emberek sajnálják az időt és költséget gyermekeknek iskolába jártatásoktól. De hiszem ha nem a' Deákságnak, hanem tsak az olvasásnak tanúttatását tennék-fel tzelúl, arra sem idő, sem költség sok nem kívántatnék: úgy hogy alig vagyon olly szegény ember, a ki erre elégséges ne lehetne. Nem az tzelóm nekem, hogy a' Deákságtól valakit idegenitse; hanem hogy, a' kik az iskolából tellyességgel kimaradnak, azokat oda igazítsam, annak avagy-tsak legkisebb gyümölteiből való rész-vételre. Melly (mégis mondom) bizonyára nem kitsiny volna; mert úgy miis elérhetnök azt a' jót, hogy köztünk mindenek az Isten beszédét, és egyéb jó könyveket a' magok nyelveken olvashatván, egyéb hasznok felett a' vallás dolgaiban világosodhatnának, és a' könyveknek segítségek után, Istent mind magános, mind közönséges helyeken a' földön házan-ként, azt vizsgálni 's előbeszélleni sok volna; a' Templomban egy tekintéssel ellátja az ember, mint légyen a' dolog közöttök: senki oda könyv nélkül nem mégyen, hanem mindennek vagy egész biblia, vagy Új Testam: vagy legalább Soltáros Könyv vagyon kezében; és senki közöttök az éneklésnek néma hallgató- | ja nintsen, hanem kitsinytől-fogva nagyig felemelik szavokat. Vajha ollyat láthatna szemünk valaha a' mi földünkbenis! Nem vallásunknak, mely jó és szent, hanem az szerint való tisztünk elmulatasának kell tulajdonítani, ha abba esünk, a' mit a Római Atyafiakban nem javallunk: t. i. hogy olly nyelven viszik véghez az Isteni tiszteletet, melyet a kösség nem ért. Az éneklés (melly az Ekklesiákban az Isteni tiszteletnek egyik része,) minthogy az ő hangja miatt a' hallgatóktól meg nem értethetik, tsak *ollyan mint a' pengő értz és a' zengő czimbalom*, mind azokra nézve, a' kik az Eneklőkkel együtt nem énekelhetnek; avagy énekelhetvéniis nem énekelnek. Magok vétkek pedig, hogy ez Isteni tisztelet ő nálók

nélkül mégyen véghez ; amazoknak, hogy magokat arra nem készítik, ezeknek, hogy akartva éneklésbéli tiszteket elmulatják. Mert vagynak olyak is, (vajha pedig nem volnának !) a' kik úgy ítélvén 's szólván, hogy azért tartják a' Mestert vagy Kántort, hogy énekeljen, szántszándékkal tsak azoknak nyakokra vetik, mintegy terhet, az éneklést ; némellyek pedig szégyennek tartják énekelni, kiváltképen az Aszszony népek között.

II. Tanáts-adásom ez : Igyekezzed a' Sóltároknak igaz nótájokat követni. Mi-nem tsak tzifraságul tétetnek a' Psáltériumba a' Kóták. Ezeket ha érteni és az éneklésben követni nem akarjuk, nem méltó 1. hogy Sóltárink eleibe függesz- | szük többé amazt : a' *Francziái nótákra rendeltettek* 's a' t. azoktól már mi sokakban meszsze távoztunk, és távozunk hova tovább inkább inkább, midőn minden Régulák nélkül, tsak hallomásból vészszük 's adjuk kézről kézre : minden egyéb nemzeteknek szokások ellen, melyek az éneklést intéző mesterségnek őrizeti által, megtartják 's követik változtatatlanul a' Sóltároknak egyszer rendelt és bévött igaz nótájokat. 2. Az sem méltó, hogy a' Könyvnyomtatás és annak eszközei körül munkálkodók annyi munkát tegyenek hijába. Közelebb e' Könyvetskét nyomtatató személyis, az itt előadott tanátslásának foganatjának reménlése kívül nem munkálkodott volna annyit, sok idejének káros fogyasztásával ezen Kótáknak mind készítettésekben, mind pedig a' Psáltériumnak ezekbéli elébbeni sok hibáinak orvoslásokban. 3. Az sem méltó, hogy a' könyveknek árra affle hijábavalóságokkal a kótákkal nehéztessék : hijábavalóságok ugyanis, ha hasznokat nem vészszük. De az a' jó mégis megvagyon közöttünk, hogy akarki inkább vészi bár drágább légyenis a' kótás Psáltériumot, ha töle kitelik : tsak volna méltó oka reá ! t. i. annak, a' miért drágább, haszna-vétele. Beszédemet e' szük helyen tovább nem vihetvén, ajánllak, édes Nemzetem, a' jó Istennek : a' kitől jó békességeddel együtt kívánja, hogy Haszanodra a' mint szánta, úgy vegzhesse életét

M. T. Kis Miklós.

(Szent Dávid Soltári. Amsterdam. 1686. Előljáró beszéd.)*

* Egyetlen eddig ismert példánya BALASSA és RIMAI «*Istenes éneki*»-vel (Debreczen, 1692.) és a «*Buzgó imádságok*»-kal (Kolozsvár, 1685.) összekötve a *pozzsonyi ev. lyceum* könyvtárában.

II. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS LEVELEI.

1. *Teleki Mihályhoz és Tófeus Mihály erdélyi püspökhöz.*

1684 aug. 15. Amsterdam.

A' Méltóságos Urnak, Teleki Mihály Uramnak : Tisztelendő Püspökünknek, Tófeus Mihály Uramnak ö Kegyelmecknek (cum plenís honorum et dignitatum titulis;) és ö Kegyelmeikkel együtt Erdély országának külső és belső rendein mindazoknak, valakiknek az itt megírt dolgokat szemek és elméjük eleibe tenni illik és tetszik, békességet, egészséges hosszú életet és hivataljok szerint való minden áldást kívánok az Úrtól.

Az én Istenem engemet mire indított, és velem itt mit kezdetett, Kegyelmeteknek eddig, úgy hiszem, tudtára vagyon, ha egybűnösen nem, az én egy hólnappal ez előtt küldött levelemből, a' mint hogy nekem is e' napokban értesemre esék, az elmúlt héten ide érkezett új Magyar atyafiak által, mire indította Isten Kegyelmeteket otthon. Én illy insperatumon eléggé tsudálkozom : és vice versâ elhiszem, hogy Kegyelmetek is tsudálkozik azon, hogy én illy formában illy dologhoz fogtam ; sőt talán még más passiótis érez magában, azon, hogy illy dolog felöl elébb Kegyelmeteket nem tudósítottam. De megszűnnék Kegyelmetek tsudálkozni, annál inkább nekem valamit effélét vitio vertalni, ha tudná mind az én dolgaimat, mind azt, miképen voltunk mi itt informatusok szegény hazánk felöl, az itt folyó hirekből. Mihelyt Isten megszegyenítette Béts alatt a' T.(örök) hatalmasságot, mindjárt ötlötte nekem szívembe e' szándékot, és hova tovább, [minél nagyobb veszedelmét 's elnyomattatását hallottam annak a nemzetnek, és egyszer 's mind romlását a' mi nyomorúlt Hazánknak, annál inkább engem e' devotioban megerősített ; hogy kész legyek azt, a' mit ő felségétől ez én bujdosásomnak földében áldásúl vettem, és annakfelette minden fáradságomat és munkámat időmmel együtt arra fordítani, hogy édes nemzetemnek illy nagy periclitatiojában az én hivatalom szerint valamit használhassak. Hogy kardot kössek-fel Hazám mellett, úgy hogy azzal valamit használhassak, az én tehetségemben nem volt ; a' mit az én tehetségemben helyheztetettnek lenni láttam, ahoz az ezközhöz, ahoz a' fegyverhez nyúlhattam, keresztény vallásomnak tutálására. És mi szükség többet szólanom ? Megírtam Kegyelmeteknek ezelőttis, és az én Istenem, 's az itt velem együtt bujdosó atyánkfiai egyen egyen, sőt az idegenek is, a kik engem ismérnek, tudják az én szívemnek állását. Nem temerè, nemis immaturus zelusból tselekedtem, hogy illy dologhoz fogtam. Kiváltképen való célja és alkalma-

tossága annak, hogy én e' szokatlan életnek nemére adtam magamat, volt e' Sz. könyvnek rongyollott nemzetünkben olyan nagy szánakozásra méltó szük volta : melly objectum körül az én dolgaim így folytanak. Az Erdélyi R.(eformátus) Ecclesiának Tiszteletes Püspökjének lelkét felindítván Isten e' nagy fogyatkozásnak orvoslására, ez én bujdosásomnak útjára való belépésemkor, arra a' nagy jóra ez országban való útkészítést, sőt abban a' dologban több résztis bizván ő Kegyelme én reám, midőn arról való tudósításomra várnám a' választ, érkezék egykor az ő Kegyelme T. Gidófalvi Balázs Uram által íratott levele : mellyben ő Kegyelme holmi ezközőknek keszületi felől való parantsolásával együtt, nekem tudomra adatá a' Sz. Gyűlésnek végezését, hogy nem ide fel, hanem otthon kellene Bibliánknak nyomtattatni. Azon idő tájban T. Pápai Ferencz Uram levelében azt olvasám, hogy a' melly aránt szólottanak itt a' Typographusok a' mi Bibliánknak nyomtatására megkívántatandó summa felől, oda haza megsokallották és az a' rongyos haza huszonöt száz aranyra még tsak nevétilis megirtózik. Annakfelette T. Pataki István Uramis ugyanakkor így írá : Hogy a Biblia nyomtatása felől való tanátsnak elbomlásán ne tsudálkozzam, a' fen forgó zenebonás állapotra nézve : én reám (engemet ért) fog még az maradni. Ez hármias informatiokból, mellyek nem gyermek embe- rektől származtak, én concludáltam, 's kellettis concludálnom mind ellenkezőket azzal, a' minémü dispositioját Kegyelmeteknek már mostanában hallom.

I. Hogy a költséget sajnálják ; tehát ez úton abban a' dologban semmi nem lészen : a' kik 2500-at sajnállanak, ki gondolhatná hogy készek legyenek kitenni 3500-nális többet ?

II. Közönséges országos Gyűlésből ment-ki a' végezés, hogy, ha nyomtattatik, oda haza nyomtattassék a' Biblia ; az Erdélyi Ecclesiának authoritása és existimatioja ellen nagyot vétettem volna én, ha úgy mértem volna gondolkodni, 's itélni, hogy még az a' végezés felbomolhat.

III. A' Biblia nyomtatását gátolja a' zenebonás állapot ; atqui még akkor, mikor nekem ez íratott, ~* ez előtt circiter három esztendővel, türhető volt annak a Hazának ~ Erdélynek állapotjának zenebonája. Mellynek mindazáltal olyan ereje lévén, hogy arra nézve kezeket lebotátának az emberek (mellyet ebbőlis concludáltam, hogy végtére e' dolog aránt sem ezközők felől, mellyekről ezelőtt committáltak volt, sem keszület felől, sem semmi mozgolódás felől semmi tudósítással v. instructioval engem nem értetének) a' kik e' nagy munkát kézbe akarták venni vagy vétetni ; annál inkább concludálhattam én osztán az elmúlt ősszel, ex mira illa rerum metamorphosi, és nem bolondul ar-

* A. m. azaz.

gumentáltam a min.(ore) ad majus : hogy bizony tizszerte inkább megátolja az embereket e' nagy jóra való szándékozásokban már országunknak mostani állapotja, midőn azt a' háborúságnak árjaival tellyességgel elborítottottnak lenni halljuk, és a' dolgok így menvén elő, hova tovább mind alább, hogyha, a' mint kezdődik, a' mi háládatlanságunkért reánk bosszszonkodó Istennek engedelmeből a' Pápistaság földünkben tellyességgel elhatalmazik, melly onnét keresztény vallásunkat kiirtani már régen szándékozik, annál több akadályok 's tizszerte tchetősbekek támadnak e' mi Bibliánk nyomtattatásának meggátolására : és így születiké valaha ? Mindezekre nézve senki ne tsudálja, ha engemet, a' ki magamat nemzetemnek közönséges hasznára szántam és mesterségemnek 's mesterségem után lehető állapotomnak, hivatalomnak, sőt majd egész életemnek kiváltképen való céljául e' szent könyvet tettem-fel, könnyen reá vehetett (hogy így szóljak) az én Istenem, hogy illy mesterségem, hivatalom, 's célom szerint való és az ő felsége áldása után (mellyetis, úgy tökéltettem el magamban, hogy nem egyéb végett közlött velem) nemis tellyességgel lehetetlen munkára kezeimet reá vetném, illykor, midőn nemzetemet 's vallásomat közel in extremo lenni látnám, és a' jelenvaló dolgok kétségbe hoznák, ha valaha illy szolgálatomra adattathatiké alkalmatosság. Idque annyivalis inkább, hogy már azon munkának egyik részének véghez vitelére reális készülttem volna.

De miért nem tselekedtem (azt fogja Kegyelmetek szememre vetni) hogy avagy tsak tudtára adtam volna idejénkorán e' szándékomat Hazámnak ? Én ezt nem tsak azért nem tselekedtem, hogy tudtam mint szokott lenni, midőn a mi Hazánkban formalis háborúság vagyon : felejtik illyen dologra, vagy illy dolognak hírére is figyelmezni etc. Hanem kiváltképen azért, mert abban tellyességgel semmi módot nem láttam. Ha a' postán való levél küldésnek módjáról gondolkodtam, akar Német, akar Lengyel ország felé tekintettem, mindenfelé ellenségeinket lenni, és azok által az utakat bézárattattnak lenni láttam : és úgy hittem el, hogy azok az embereink, a' kiknek munkájok által kellettnek vagy Bétsen, v. Braszlón v. Dantzán túl leveleinket igazitanunk 's küldenünk, illyen időben nem tsak nem szolgálhának. hanem még megis neheztellenének, hogy nem általljuk olyan szolgálatra szorgoztatni, melly miatt magokis könnyen suspicioba és valami bajba eshetnének. Kellett azért kételen várakoznom az innen haza menendő Magyarok alkalmatossága után, mellyis nem hamar adatott. Husvét és Pünköst között indultak ugyan innét Debreczeni Deákok, és én azok által irtam ugyan egy privatus jóakarómnak, de Kegyelmeteknek nem ; mert azok után 3 vagy 4 héttel akartak indulni (akkori dispositiojuk szerint) directè Erdélybe menendökis, az Ur, Teleki Uram ö Kegyelme alumnusi közzül, kik által tudtam, hogy mind bi-

zonyosban, mind pedig talán hamarébbis kézhez szolgáltatathatnának az én leveleim. Tudjuk per experientiam, hogy sokszor vagy eltévedni, vagy sokat mulatni szoktak leveleink, melyeket tsak Magyarorszáig menők által küldünk Erdélybe; mivel azon túl nem mindenkor adatathatnak alkalmatossági az elküldésnek. De quicquid sit, nem mehetek volna ez idén magyarok haza olyan idején, és nem praesentalhatták volna leveleimet, hogy megelőzhettük volna a' Kegyelmetek részéről kezdődött dolgot: mert talám a' mikor én ezt itt kezdettem, Kegyelmetek is akkor tájan kezdette vólt azt otthon, avagy tsak tanátskozásával mozgatni. Már pedig a' dologhoz mit szóljak? En egyfelől örülök, más felől magamban háborgok, hogy a' dolgok így vagynak. Örülök azon, és áldom az Urat a' mennynek Istenét, hogy szegény Hazánkat még olyan állapotban meghagyta, minden mi vélekedésünk felett, hogy e' nagy jóra nem tsak elméjét vethetné, hanem de facto kezdésben is megindulhatna; más részént nem lehet hogy ne törődjem azon, hogy vagy mi nem tudtuk a' Kegyelmetek állapotját 's szándékát; vagy Kegyelmetek a' miénket: mert vagy mi nem kezdtünk volna vagy talán Kegyelmetek is másképen disponált volna. Már mit kellessék tselekedni, a' Kegyelmetek böltésége és kegyessége azt feltalálhatja. En már ezt, ha kezdettem 's ha félig elvittem, Istennek segedelme által végére is hajtom; és' ha nem illy alávaló szegény legény, hanem olly ember volnék, hogy Kegyelmeteket tanátsadásommal kínálni mérném, így szólanék: Isten ezt elvégeznünk, és békével haza vinnünk engedvén, nemzetünknek ezaránt való mostani szükségének avagy tsak (mert nem sok, hanem mintegy negyedfél ezer léssen) a' nagygyát ezzel alkalmasint elüthetjük: Kegyelmetek szükségtelen költséget ne tégyen; én megláttatom Kegyelmetek szemeivel az én tanátsomnak gyümölsét, megmutatom útját, sőt Isten éltetvén, s Hazánkat békességben megtartván, magam megkészítem, a' mit szándékozásomban már régen, ehhez való kezdésem előtt elkészítettem vólt, mellyen a' mi nemzetünk c' nagy jónak szinte olly nagy bövségével boldogittathatik, mint a' minéművel birnak más keresztény nemzetségek, mellyek ezaránt legboldogabbaknak ítélthetnek. En mindjárt akkor, hogy tudomra esett a' Sz. Gyűlés végezése, melly jobbnak találta Bibliánknak nyomtatásának otthon való procurálását, és gondolkodtam úgyis, hogy talám az én szolgálatomtól abban a' dologban nem fognak idegenkedni, állhatatosan bennem megfeneklett végezéssel magamban eltökéllettem, hogy Isten engem haza vivén, Kegyelmeteknek reá hajlásából, a' mi Bibliánk nyomtatásának azt a' módját vegyem elő, és kövessem, mellyet itt követnek a' Schipper és Athiás műhelyekben az Anglicana Bibliának nyomtatásában: a' melly módot több jóakaróim között T. Leusden János Úram nékem nem egyszer kétszer commendált. En feltöttem ezt magamban, hogy talám reá vészi magát a' Magyar nemzet,

hogy azt tselekedje, a' mit a' Belgák, kiknek az előttis volt Bibliájok a' magok nyelveken, és az a' versio recepta vólt, mindazáltal vétkeket érezvén benne, a' Dordr.(echti) Synodusban elővötték, és bizonyos tudós emberekre demandálták annak revisioját és corrigálását ; a' kik nem kevés időt töltvén el abban a' munkában, annyira castigálták, és minden vétkektől úgy megtisztították, hogy osztán mintegy canonizálhatnák, vagy authentizálhatnák. A' mi nemzetünkötől, ha ki nem telhetnékis ilyen nationalis Synodus, kitelhetnének avagy tsak Provincialis v. Generalisok, és azoknak egymás közt való consensusból az ilyen dolog véghez mehetne. En azonban, míg az lenne, a' betű metzés és öntésbéli mesterségeim által a' készületet adornálnám : melly alkalmas költséget kíván ugyan, és az én részemről igen sok munkát ; de mivel megbetsülhetetlen a' haszna, elhittem magammal, hogy országunk annyi költségét nem szánja, mint énis munkámat ad extremum usque halitum. Így folytatván én gondolatimat, az elmúlt őszszel lett dolgok és hírek ketté vágák e célomnak consequentiala felől való reménségemnek fonalát, és igekezetimet determinálák proximè erre, a' merre ím eredtem. Pedig hogy az Ur Isten jobban adta a' dolgokat, mellyek engem erre vittek, és avagy tsak a' mi Erdélyünkre nézve másképen vagynak a' dolgok ; úgy hogy én azon elébbeni szándékomat resumálhassam, és így szólhassak : Am legyen már ez most mintegy fölöstököm gyanánt, melly, Isten velünk lévén, elvégeződik a' jövő téllal ~ akkora, a' mikor a' Kegyelmetekét elkezdhetnék (mert, ha T. Kolosvári Uram felérkezikis, úgy vagyon mindnyájunknak tudtunkra, hogy ő Kegyelme abban meg nem mozdul mind addig, míg Kegyelmetektől ujjabb informatiót nem vészen, és annakutánna ha megindulnais, tsak a' betű öntésben * és egyéb készületben négy vagy öt hónap eltelnék, a' munkábanis közel két esztendő, ha annyi exemplárt kezdenek nyomtatni) és a' magyarságnak kezébe adattatván, annak éhségét elveri, úgy hogy könnyebben várhassa a' derék ebédet. En azonban, mihelyt ez ajándékokskával együtt édes Hazámnak magamat bemutatom, mindjárt kezdem, ha Kegyelmeteknek úgy tetszik, a Biblia nyomtatásának megemlített módjára való készületet : melly meg lévén, akar húsz v. huszonöt ezer Bibliának nyomtatása kívántassék esztendőnként, meglészen. Arra a' készületre ambátor Kegyelmetek ne akarjonis költséget tenni, én ha (a' mint feltöttem) hat vagy hét Bibliát adokis e' mostan készítettendőkből annyi pénzen, a' mennyin most otthon egyet vésznek, reménlek annyi tehetségsétkét, hogy arra én elégséges lészek ; nemis egyébre szántam ezeknek árát. Ha pedig Kegyelmetek maga költségét akarná arra conferálni, az is álljon a Kegyelmetek szabadságában : Se betsületemet, hiremet, nevemet, jövedel-

* Lehuzva : készítés.

memet nem nézem, akarmint légyen, tsak légyen meg, a' mit én ez úton intendálok, tsak consequálhassa a' Magyar nemzet azt a' nagy jót: melynek mintegy czikkelyei emezek.

1. Megszabadulunk az idegenektől, nem kételenítettünk utánok sompordálni olyan magunk elégtelenségének, nemzetünk incuriositásának, segnitésének prodálásával, megismerésével és szégyenével etc.

2. Költségünket és költségünkkel szerzett jószágunkat nem szerentséltetjük ily meszsze földre, olly veszedelmes úton.

3. Nyelvünket tudó munkások által menvén véghez a' munka, és az Ecclesiának magának szemei előtt, mennyivel helyesebb, mennyivel vétketlenebb munka tétethessék, Kegyelmetek maga megítélheti.

4. In promptu lévén az alkalmatosság, kiváltképen az a' készület, melyet én emlegetek, akkor, a' mikor, és annyi számú Bibliát, a' mennyit akarunk, nyomtathatunk: nem kell idegen 's meszsze lakó népeknek, a' kikhez folyamodnánk, vagy azokat tőlünk elrekesztő közbe vetett országoknak, melyekben utazni kell annak vagy procurálásának, vagy kezünkbe való vételének okáért, alkalmatosságit vagy alkalmatlanságít czirkálnunk, azoktól függenünk etc.

5. Egyszer meglévén a' correctio, a' megemlített készület szerint el szolgál az 40 v. 50 esztendeigis ambár minden esztendőben elől 's meg elől kezdjük a Bibliát nyomtatni; nem kell corrigálásában munkálódni se vétkektől félni; lehetetlen abban véteknek esni.

6. Igy bővülhet-el a' Biblia köztünk, másként nem. Ambár nyomtattassanak most 10000 Bibliát, elfogy az időjártában, 's ismét megszűkül nemzetünk: 40 esztendőktől fogva (kivéven a' Váradí editiót) nem nyomtattatott Bibliánk; ezutánis úgy légyen? Addo, quod annyi számmal \approx 10000-rel még nem igen bővül-el a' Biblia az egész Magyar nemzetben; de ha 10000, v. 20000, v. 25000-et nyomtatunk minden esztendőben, mennyivel inkább? De talán képtelenségnek alítja valaki, tsak meg gondolniis, hogy annyi számú Bibliának kellene continuo nyomtattatni; hová tennék? inquiet. Atqui itt Amstelodámban Schipperné Athiással együtt, a' mint nékem referálták, közel ötven ezer Angl. bibliát nyomtatnak minden esztendőben, hát oda bé helyben Angliában avagy egyet sem nyomtatnaké? Mégis mind vagyon hová tegyék. Én azt akarnám, Isten éltetvén, igyekezetemetis és munkámat (ha azzal orvosoltathatnék) töle nem szánnám, hogy a' mi nemzetünk ne maradna abban a' nagy írástudatlanságban (\approx értem tsak az olvasásnak nem tudását) mellyben eddig, hanem a Magyar Scholák vígealjának etc. Hogy mind gyermekek, asszonyi állatok, városiak, falusi parasztok etc. olvasni tudnának. Szégyen borítja orcáinkat, ha confráljuk nemzetünket ezekkel, a' kiket ez országokban látunk.

7. A magyar Biblia el nem bővülhet, hanemha megőlsőül. Itt a' Deák és Belga Bibliákat, a' legoltsóbbak újantában szokták circi-

ter egy talléron eladni; de mégis bőv, mert ez bőv pénzü nemzet-ség, és könnyebben kitésen egy tallért, mint nálunk valaki tíz vagy 12 polturát. Azért abban kellene mesterkednünk, hogy a' mi Bibliánkat a' mi pénztelenségünkhöz szabván, óltsóvá tehetnők. A' megemlített módon kívül pedig akarmint nyomtattassék, nem lehet, hogy igen oltsóba kerüljön, és úgy adattathassék; az szerint pedig annyira mególtsóulhat, hogy Hazánkban a' mennyire most egy Psálteriumot vésznek, egy Bibliát vehessenek. Tsak a' papiros tsinálási mesterség közöttünk lábra kaphasson, mellyis énnékem tulajdon mesterségim mellett kiváltképen való kívánságom és igyekezetem, én fogadással fogadom, hogy igaz elég Bibliát adok fél-fél talléron; sőt olyan formában lehet, hogy annál még jóvalis óltsóbban. Azon pedig senki meg ne ütközzék, hogy az én betüim, mellyekkel most nyomtatok, nem szinte olly rendesek, a' mint kellenék in excellenti gradu: ezeknek hibái löttek mind attól, hogy ez még eleinten való munkámnak specimenje ~ ezeknek matrixait készítettem vólt még mikor a' mesterséget tanulnám; mind attól, mert szaporaságnak okáért a' betüöntésre magam mellé segédeket fogadtam vólt, a kik többire a' mesterséget nem tudván, jól nem munkálkodhattak. De ha Isten engemet megtart, én ezután ollyakat készíthetek, hogy Európában akarhol számot tésznek: és ha jó papirossnak léssen, talán a nyomtatásban is zemulalhatunk a' Belgákkal. De hogy szót ne szaporítsak, ezek így lévén, kérem mint Uraimat s Atyáimat Kegyelmeteketis arra 1. Ne alitson Kegyelmetek bennem præsumptiot v. arrogantiát, és ne tartsa maga kissebbségének azt, ha illy alávaló szegény legény ollyan embereknek láttatik tanátsot adni, és azoknak tanátsokat elváltoztatni igyekezni. En nem igyekezem ezt, hanem a' dolgokat adom elő, mellyeknek annak idejében való nem tudása állította meg Kegyelmeteket azon a' tanátson, mellyben már ezeknek isméréséből Kegyelmeteket megmaradni a' Kegyelmetek prudentiája talán nem engedi. Illy dologban ha tanátsot adnékis, azzal a' Kegyelmetek betsületi nem periclitálódnék, és én derék embernek azzal magamat nem tarthatnám. En az én mesterségem szerint való dolgokban fellyebb böltselkedhetem Kegyelmeteknél 's mégis egy hitván ember vagyok. Egy egész ország népe egybe-gyűlneis, nehezen tsinálna egy kristály iverg pohárt, ha közöttök senki a' mesterséget nem tudná; de ugyan nem derék ember a' felöl az iverg gyártó, vagy öntő azzal, hogy egy ország népénél többet tehet ez aránt; amazok sem tarthatják kissebbségnek etc. A tövel drágalátos ruházatokat varranak; 's mégis óltsó a' tö. Hirtelenkedésből s emberi indulatból e' dolog aránt semmit ne tselekedjék. Ne tessék felette nehéznek, a' már kimondott voxot revocalni: nints országunkban a' Persiai királyok törvénye. Ecclesia etiam in rebus fidei errare potest; quanto magis in externis dispositionibus, quæ casibus variis obnoxia sunt? Mellyek ha

az előtti dispositiot, t. i. a' Bibliának otthon való nyomtattatása felől valót erőtlenné tehették, a' mostanitis szinte úgy meglehet. Az Isten vötte Kegyelmeteknek eleit, ki Kegyelmeteknek készebb és tágasabb utat mutat, czéljának elérésére. Ha az nehéznek látszik, hogy a T. Colosvári Uram ez útra való expediáltatásával fogyott az Ecclesia v. ország költsége hijjába ; én másként szántam volt az Erdélyi Ecclesiának ez én Bibliámból ajándékokskát, ha miattam károsított meg, vagy egyképen, vagy másképen kívánják refundálni kész lesznek, avagy jövődöbéli szolgálattal compensálni. A' nagy Istenre, Kegyelmetek kegyességére, nemzetünkhöz 's vallásunkhoz való szeretetire Kérem mégis Kegyelmeteket, ne statualjon valahogy valamit emberi indúlathól, az én romlásomra 's jó igyekezetimnek meggátolására valót : hagyja inkább élni a' tyúkot, mely aranyat tojhatik ; és ne igyekezze károsítani azokat a' bűjdosó Magyaroknak itt lévő gyámolaitis, a' kik e' munkára nékem segítségeket nyújtották. Azokra nézve, a' mikben ez editio nem fog egyezni az elébbivel, provocálok minden jó lelki-isméretet, minden censorokat az igazságnak székire : ez egész világ előtt számot adni készek vagyunk. Akarki conferálja és ítélje meg (tsakhogy sine præjudicio) úgy tapasztalja-meg, hogy nem innovandi libido, sem temeritas, hanem inkább az Isten beszédéhez való hűség vitt arra, hogy így procedalnánk e' munkában.

A' minap megírtt jegyzéseim után, megint illyeket observáltam. 1. Quoad nomina propria variè vel malè reddita : 1 Chron. 23 : 10, 11. *Laháth* pro *Ĵaháth*. 2 Chron. 22 : 1. *Acházias*, vers. 7. *Acház*. ver. 2 et alibi melius *Acházia*. Ibid. cap. 23 : 1. *Ĵórám* p. *Ĵérohám*. C. 25 : 23. *Ĵehoácház*, cum alibi sit *Ĵoácház*. C. 31 : 13. *Ismahia* p. *Is-mákia*. ibid. ver. 12. est *Sémei* ver. 13. *Siméi* : prius eligendum censuimus, quia et alibi idem nomen שמעי ita versum fuit. C. 33 : 6. *Hinnon* p. *Hinnom* : ita habent Hebræa, ita Belgica Biblia etc. Neh. 7 : 7. *Rakmija*, p. *Rahamia* v. *Raamia* : ר per פ seu k reddi non potest. Ibid. ver. 20. *Adni* p. *Adin*. ver. 43. *Hodijah*, rectiùs *Hodeva*. ver. 49. *Hahár* p. *Gahár* : vitiose fuit etiam Esd. 2 : 47. *Gabár*. ver. 50. *Neunim* p. *Meunim*, ut Esd. 2 : 50. ver. 56. *Hasipha* p. *Hatipha* vid. Esd. 2 : 54. ver. 57. *Sórai* p. *Sótai*. vid. Esd. 2 : 55. ver. 59. *Phocheret* p. *Pocheret*. vid. Esd. 2 : 57. ver. 63. *Hobajának* p. *Habajának* vid. Esd. 2. 61. ver. eodem *Barsillai* p. *Barzillai*, ut sequente capite 8 : 4 : *Ananias* p. *Anaja* vid. cap. 10 : 22. ver. 7. *Akkob* p. *Akkub*, ut Esd. 2 : 45. Cap. 10 : 26. *Abija* p. *Ahija*. C. 12 : 15. *Hármí* p. *Hárim* Esth. 1 : 14. *Memuchám*, ver. 16 *Menuchan* pro *Memuchan*, ut est ver. 21. II. Quoad Additionem. Videntur hæc nonnecessariò addita : 2 Reg. 5 : 5. *és hozzája vévé a' levelet*. 2 Chron. 23 : 12. 13. *aszszony*, ib. ver. 13. *látná*. Cap. 29 : 20 *mind*, ut et C. 32 : 22. Et illud appellativum *város* gratis adjicitur sæpe ad nomina propria

urbium ; e. g. 2 Chron. 30 : 14. *Jérusálem városában p. Jérusáleben.* 2. Chron. 33 : 6. *lángján :* nam pro *tűznek lángján* sufficit *tűzön*, *út est* 2 Reg. 21 : 6. Esd. 2 : 1. *Babyloniába.* Neh. 1. : 20. *jószágában és :* vel est duplex versio *jószágában és örökségében :* est etiam 2 Reg. 18 : 12. *Nem akarának engedni sem azokat hallani* unicum satis est. III. Quod permutationem. 1. Numerorum, e. g. 2 Reg. 8 : 17. *harmintznyóltz, p. harmintzkettő.* 2 Chron. 17 : 11. *Ezer p. hét ezer.* Esd. 2 : 5. *Két száz p. hét száz.* Ibid. ver. 66. *hétézer p. hét száz* vid. Neh. 7 : 68. Cap. 8 : 7. *Nyóltzvan p. hetven.* Neh. 7 : 14. *Két száz p. hétszáz.* Conf. Esd. 2 : 9. Ib. ver. 31. *Huszonnyóltz p. huszonkettő.* ver. 37. *huszonnégy p. huszonegy.* Cap. 8. 18. *két napok p. hét napok* etc. 2. *Permutatio rerum* vel nominum et phrasium, exempli gratia 2 Chron. 23. 14. *Kihívá p. kiküldé : exire fecit,* ipse erat intus. Cap. 24 : 24. *király p. had* vel seregek : nec fuit ibi rex, ut patet ex versu præcedente. Cap. 25 : 13. *Hadat præstat seregeket,* sequitur enim *hadba.* C. 29 : 16. *házában p. templomában.* ver. 21. *Aron pap fiainak, p. Aron fiainak a' Papoknak.* Item : *Templomért, p. sz. hajlékért.* C. 30 : 1. *küldé p. ira.* C. 33 : 8. *az ő atyóknak p. ti atyáitoknak.* C. 36 : 10. *hozzája p. ötet.* C. 31 : 6. *rakásokba p. asztagokba,* ut est ver. sequ. 7, 8, 9. Cap. 28 : 7. *Király p. az ő.* 1 Chron. 29 : 3. *Küldötté ezeket : p. jöttének az ő szolgálai te hozzád.* Esd. 2 : 55. *Rabjainak* melius est ib. ver. 58. etc. 11 : 3. et Néh. 7 : 50. *szolgáinak* Neh. 8 : 9. *a' mi Urunknak, p. ti Uratoknak.* Cap. 9 : 5. *mi Urunkat Ist. p. ti Uratokat Ist.* C. 13 : 18. *a' mi városunkra p. e' városra* etc. Esd. 3 : 2. *attyaival p. atyafiáival.* Néh. 7 : 2. *mindenek. p. sokak* etc. Azt bizonyval elhittük magunkkal, hogy ha Kegyelmetek tudta 's látta volna önszinte Bibliánknak azt az editióját, mellyben illyek találatnak, nem könnyen lépett volna arra a' conclusumra, hogy az az Exemplár minden változtatás vagy jobbitás nélkül követtessék az újonnan procuralandó editióban. Kegyelmetek (pace vestra dictum sit) soha nem vizsgálta azt censoriis oculis, nem conferálta (minthogy sem alkalmatossága, sem ideje, sem szüksége Kegyelmetektől azt nemis kívánta) egyéb versikkel, imprimis vero cum fonte ipso. Miis annak előtte talám kardot mértünk volna vonni mellette, és azt halálíg defendálni azok ellen, ha kik azt ennyi vétkekkel lévőnek méréselték volna állatni : tsak el hültünk osztan belé, mikre akadunk, mikor a' correctio végett vizsgálódní kezdettünk. A religio és Isten előtt számot adandó lelki ismért eléggé zabolán tart most is bennünket, ne quid temere per nos committatur : és ha mi bár tsak igen leviter láttassék is a' Textussal, v. kűtfővel v. valamelly versióval egyezni, nem könnyen lépünk arra, hogy bontogassuk. Exempli gratia. Gen. 6 : 9. *אֵדָה תּוֹלְדֵת נֹחַ Istā generationes Noachi : A' Noénak pedig dolga így vólt,* nem bántottuk : látván in Crit. Poli, hogy taláztatik olyan versoris, a' ki így fordítja.

1 Reg. 10: 5 et 2 Chron. 9: 4. *Az áldozatot mellyel áldozik vala* hanc versionem Latina et Belgica Biblia, necnon M. Polus in dissertatione de isto loco, vel potius Authores ab ipso allegati refutant; et tamen intactam reliquimus. 2 Chron. 25: 20. *Ugyan nem nyughatik* est nova paraphasis, p. *nem engede* לא שמע et tamen etc. Et talia עשה פסח *husvét innepét megszentelni* út 2 Chron. 30. 5. cum alibi sit: *a' husvéti bárányt megáldozni* 2 Chron. 35: 16. Item שחט פסח alicubi *megölni a' husvéti bárányt* út 2 Chron. 30: 17. C. 35: 6. alicubi *megáldozni* ut 2 Chron. 30: 15. Reliquimus etiam intactum 2 Chron. 33: 6. quanquam illud: *az időnek forgásához hallgat vala* gratis additum sit; vel si per id reddatur עני, supervacaneum erit, quod sequitur: *jövendőmondásokkal*. Neh. 5: 18. *mindennek bor bővségesen* p. *mindenféle bor bővs(égesen)*. Cap. 9: 1. *port* p. *földet: az ő fejekre* p. *magokra*. Cap. 11: 17. *Isteni dítséretben az énekesek között első vala* etc. et innumera talia, que observare et annotare noluimus. Ámbár maga T. Kolosvári Uram legyen Arbiterünk, és ha Kegyelmetek úgy akarna disponálni, hogy ő Kegyelme itt maradjon ennek végeződéséig, legyen supremus inspector a' munka hátra való részének correctiójának: énnékem nagy nyereség lenne, ha terhembe valaki participalna. Sőt ha Kegyelmeteknek tétthetnék e' munka, legyen Kegyelmetek szabadságában, ennek 300 v. 400 tallérig való részét (a' mennyivel én ebben másoktól segitődöm) magához váltani, satisfaciálván azoknak.

A papiros tsinálásnak mestersége aránt Kegyelmetek Hazánkknak nagy javára tselekedné, ha most commitálna T. Kolosvári Uramnak felőle: ő Kegyelme minthogy publica autoritate küldetett ide, hatásosabb lenne ebben való munkája, találhatnánk egy jó mester-embert, a' ki által ott elterjedhetne az a' mesterség is. Sőt ha a' Politicusoknál a consiliis volnék, más egyéb mester-embereknek is innét hazánkba való szállíttatásatis javallanám: merő fél Istenek ezek a' mesterségekben a' miéinkhez képest. Vagyon itt egy Frank Ádám nevű Kolosvárról származott itt való lakós, ki így beszéll, hogy ha ő egynéhány derék mester-emberekkel Erdélybe menne, és ott szabadságot engednének nékiek, azt tselekednék, hogy ha most az Erdélyi Fejedelemnek egy tonna arany jövedelme vagyon esztendeig, két tonna lenne hat vagy hét esztendő mulva ~ két annyi mint most, esztendőnként. De én ezt abba hagyom, mert a' hosszas irással eddig is meguntattam magamat. Kérem Kegyelmeteket vétkül ezt nékem ne tulajdonítsa: mert sok dolgot két három szóval hogy ki fejezzek, nem lehet. Az Úr Isten tartsa meg és birja minden jóra Kegyelmeteket, annak a szegény Hazának, és abban a keresztény vallásnak megmaradására, terjedésére.

Properante calamo Amstelodami 15. Aug. A. 1684.

Kegyelmetek méltatlan együgyű szolgálja

M. Tótfalusi Kis Miklós m. propria.

P. S. Én az én tölem előszámáltatott vétkek között most nemis emlitem az én elébbi levelemben feljegyzett első hét Réguláink ellen való vétkeket, mert azok igen sokak: nevezetesen a mi Bibliánkából t. i. e' Janssonius nyomtatta Bibliából kihagyatott szók reá telnek közel három ezerre. Nem sokkal lenne kevesebb számok, ha felcizkálnók, azoknakis, a' mellyeken munkálódtunk, a' Textushoz tartozó vagy nem tartozó szóknak különböző betűk által való discernálásokban etc. hogy a többfélekét ne jelentsem. T. Kolosvári Uram ha felérkezik 's elszemléli e' mi munkánkat, a' Janss. Bibliának általunk kifestetett vétkes vóltát, és ellátja, miben álljon ez a correctióbéli munka; elszörnyűködik, és minden bizonnyal elhiszem, olyan proplexitásba hozza magát, hogy azt se tudja, mit tselekedjék. Mert lehetetlen, hogy reá botsássa a' lelkiisméret (annál inkább ha Kegyelmetekis valami affélét committált ö Kegyelmének) hogy avagy tsak a' mostan megjelentett módok szerint való vétkeket intactè hagyja (hogy a' többiről ne szóljak) azoknak megorvoslására pedig szükségképen ezt a' methodust kell követnie, mellyet mi követtünk ~ conferre Biblia nostra cum Fonte, cum versionibus aliis, cum Criticis et commentatoribus: mellyhez ha ö Kegyelme hozzá fog, egy embertől rövid idő alatt véghez vihetetlen munkát kezd, és bár egyebet ne tselekedjék, igaz elég munkája leszén mindaddig, míg az a Biblia nyomtatás véghez mégyen. A' Typographicus v. Orthographicus errorokatis mind egyig corrigálni kell addig, míg a' Typothetáknak kezekbe adattatnék az exemplár: Ki procurálja (ö kegyelme amában lévén foglalatós) ki 's mint corrigálja a' Typothekát lássa. Expertus loquor, 's a' mint a dolgokat tudom, úgy szólok. Kegyelmetek tselekedje, a' mit akar.

Külczim: Spectabili ac generoso domino d. Michaëli Teleki, celsissimi principis Transsylvaniæ consiliario intimo, comitatum Torda et Máramaros comiti, arcium Huszt et Kövár capitaneo ubique supremo etc. domino et fautori æternum colendo patebunt.

Más kézzel: Tótfalusi levele Biblia nyomtatásról 1684.

(Eredetije vörös viaszpecséttel a maros-vásárhelyi Teleki-levéltárban *Misz.* 2010. sz. a.

2. *Pataki István kolozsvári tanárhoz.*

1685 szept. 19. Amsterdam.

Isten minden áldásával virágoztassa a' Kegyelmed életét 's egész házának állapotját! En nem tudom, Uram, tsudáljamé tsak, vagy

szégyenljem is, vagy még harmadképen is mint légyek illetődött, ez illy egymáson keresztül álló dolgok aránt: Az Örmény nemzetség engemet keresett-meg, és hozzám folyamodott betűkészíttetésbéli boldogíttatásnak okáért; Erdély országa viszont Örményekhez folyamodott, azok által keresi betű készíttetésbéli boldogíttatását. Nem irégylem a' másuva menő hasznót, hanem fájlalom a' Kegyelmednek való szolgálhatásombéli alkalmatosságnak elfordulását, és sajnálom szabású* azt, hogy idegen, még pedig efféle dolgokra nézve oly durva és débdáb nemzet-ségből találkoztanak Hazánkbeli szükségeknek ez nemeknek orvoslására, melyre én magamat ennyi sanyargással készítettem. Tudom hogy magam untattam-el Kegyelmetekkel az utánam való várakozást, oly későre halasztván hazameneteletem; de már erről való dispositio nem hatalmombéli dolog volt. Isten az, a' ki az én dolgaimat így igazgatta és tsudaképen forgatta, haza sietésemben gátot vetvén előmbé. Közlebb (*így*) mostanrais, úgy hiszem, leveleim helyett sokan személyemet várták; de én ezt még ez időnkig haza nem küldhetém. Elég kedvem ellen esik nekem is, de nem tehetek róla: talám Isten eztis jómra fordítja. Másként, si causas secundas et proximas spectamus, úgy tudom, legalább e toldalékja ide való késésennek nem accedált volna, ha egy embernek ide jövelele útamat bé nem vágta volna. Elhozza az Isten az én szabadulásomnak is idejét: eljö a jó Tavasz, és akkor a' darvakkal együtt én is szárnyamra kerekedvén, régen elhagyott honnyomat megkeresem. Interim én Kegyelmedet a' legkiváltabbképen való jóakaróim közzé számlálván, kérem, találtassa úgy magát velem: én Kegyelmedtől, vékony ismérkedésemmel vetett relatiomat kivenni nem akarom, ha elmúlt vagy múlik is az ok, mely azt szorosabban tarthatta volna. Azért akarám e' levélkémmel is magamat Kegyelmed előtt emlékezetbe hozni, hogy jó darab időtől fogva való halgatásomból idegenséget ne gyanítana hozzám. Bátorságos írásimról pedig, mind most 's mind ennek előtte valókról, Kegyelmed megbotsáson: ha Kegyelmedet nem ismerném, vagy nem írnék, vagy más stílussal élnék. Isten Kegyelmedet vigye későn mennyországba!

Kegyelmed szolgálatjára, míg él, kész

Amsterdami 19. Sept. a. (16)85.

M. Tótfalusi Kis Miklós m. propria.

Külczim: Celeberrimo viro, domino Stephano Pataki sanioris philosophiæ etc. in illustrissimo collegio Reformatorem Claudiopolitano

* E szó a «*Mentség*»-ben is előfordul: «Megvallom, nehezteltem *szabású* mindazt megadni, a mit kértek». 42. lap. Lásd M. Nyelvtört. Szótár.

* Lehúzza: *most is*.

professori meritissimo, domino ac benevolo plurimùm observando patebunt.

(Eredetije vörös viaszpecséttel 716. sz. a. a maros-vásárhelyi gróf Teleki-levéltárban.)

3. *Teleki Mihályhoz.*

1690 márcz. 4. Kassa.

Ajánlom alázatos 's köteles szolgálatomat, és a' jó Istentől minden kívánsága és hivatala szerint való áldást kívánok Uram Kegyelmednek.

Méltóságos Uram, Minap tek. Bethlen Miklós Uram ö Kegyelme itt létének alkalmatosságával Kegyelmedhez tött írásomban tsak röviden illettem volt az én mostani ügyemet bajomat, az én Lengyelországban megarrestáltatott jószágom miatt ; minthogy reményljük vala akkor, hogy bődöglulhatok ez aránt azon az úton, melyet akkor ö Kegyelme feltalált vala : és így nem láttatik vala szükségesnek lenni, hogy Kegyelmedet a' felől búsítanám. De imé, az eventus bennünket megtsalván, kéntelenítettém ugyan-tsak Kegyelmedhez folyamodni és alázatosan kérni, hogy a' közönséges jóra vigyázó buzgósága és kegyessége szerint, Kegyelmed e' causát vegye fel és a' maga bölts tanátsi által Kegyelmes Urunk ö Nagysága authoritásából irasson Lengyelországba azoknak, a' kiknek illik, hogy e' szokatlan méltatlanságot vallásunkon 's nemzetünkön, a' minéműt soha még eddig (noha már majd egy seculumtól fogva jönnek 's mennek az ö országokon, szokások szerint, vallásunkon lévő könyvekkel a' mi Deákink) nem követtek, üzni szünnyenek meg : és megelégedvén azzal, hogy ennyi ideig való sok fáradsággal, bajjal, fogsággal és sok haszontalan költséggel bennönket ok nélkül károsítottanak, bocsássák el minden megkárosítás és exactio nélkül jószágunkat 's embereinket. Kegyelmedet ebbéli jóakaratjáért az Ur Isten mind ebben 's mind a' más életben jutalmaztassa meg bőségesen és a' szegény Hazának ebbéli 's egyéb hasznaira számos esztendőig tartsa meg, szívesen kívánom, maradván Kegyelmednek méltatlan, együgyű, de köteles szolgálja

Cassán 4. Mart. A. 1690.

M. T. Kís Miklós.

Külczim : A' Méltóságos Urnak, Tekintetes Teleki Mihály Uramnak, (cum pleno honoris et officiorum titulo) bizodalmas nagy jó Uramnak, fautoromnak ö Kegyelmének íráom nagy becsülettel.

(Eredetije vörös viaszpecséttel 670. sz. a. a maros-vásárhelyi gróf Teleki-levéltárban.)

III. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS VÉGRENDELETE.

Kolozsvár, 1702 febr. 17.

Én Miszt-Tótfalusi Kis Miklós előttem viselvén halandóságot, kiváltképen pedig e' mostani romlott állapotomban igen közel látván hozzám a' halált, jövődöbéli jó rend végett kevés Bonumimból tészek ilyen dispositiót.

Elsőben-is, minthogy kedves Hites-társam mind annakelőtte, mind pedig kiváltképen a' mostani hosszas nyomorúságomban mellettem lévén, körülöttem való dajkálkodásával hozzám hűségét eléggé megmutatta, és nem kétlem, hogy ennekutánna-is azt ne követné; azért nékie legálom ezeket in particulari, Székely Máriának, tud(ni)illik.

1. A' szebbik, tudnillik Blavianus Atlást, neki hagyom, in Tomis undecim.

2. A' Képes könyvet, in folio majori.

3. A' Kádártól vött hátulsó Házzamat,

4. A' Tordai szőlőm árába a' mennyi Bort adtak, és adnak övé legyen.

5. Az Enyeden való peres Házzamért, szőlémért, ha ötven forintot adnak, a' Feleségem legyen azzal contenta; ha pedig el-perelheti, Szikra István Uram lévén Prókátorom, és Dobai János Uram plenipotentariusom; lássa, ő reá szálljon.

6. A' bőlton kívül a' mi könyveim vannak, úgymint, a' középső bőlton való fekete bürös lázában, és itt a' házzban, a' Thekátskában, és ugyan a' házzban való usualis egyéb könyvek, (mellyeket-is most die 9. Febr. laistráltunk) nékie maradjanak.

Ez felett, minden egyéb jószágomnak felét nékie hagyom, maradván a' többi a' gyermekeknek, Jutzinak és Anninak.

Ha pedig történnék, hogy azok ő előtte meghalának; eo casu, contentálja Feleségem Atyamfiát, így: A' testvér hugomnak Fülekinének lévén egy gyermek-leánykája, az annyától árván maratt, annak hagyok öt száz forintot, (≈ fl. 500.) úgymint: ha a' két leánykám meg-halna, a' Feleségem úgy adja-meg azon summát: ha pedig az én maradékim élnek, és amaz árva hugom-is férjhez menő lészen, az én hæresim proportionaliter két száz forintokat (≈ fl. 200.) fizessenek nékie; úgy hogy ki-házásítására hozzá illendő tisztességes ruházatot tsináltassanak azon pénzből és a' több részét avagy szolgáltatassék kezéhez * férhez menése után. E' pedig megadódván, ha a' Feleségem maradna utól, a' több háromszáz forintot-is adja avagy szolgáltatassa ke-

* Javitással, előbb *kezében* állott.

zéhez. A' több Atyámfiái-is, hogy ne háborgassák Feleségemet, (ha tudniillik, ő maradna utól) elégedjenek-meg azzal, ha excontentaltatnak ilyenképen: Heted-ízíg való Atyámfiái (a' kik mutathatják igaz vérségeket, akképen osztozván) hét-száz forintokat (\approx fl. 700.) vegyenek: úgy hogy ezen pénzt meg-osztó istenes Tanács igazítsa úgy a' dolgot, hogy a' közelebb való Atyámfiainak többetske jusson. Ha pedig Leányim férhez mennek, és sine semine deficiálnának, azok tartozzanak azon hét száz forintnak felét proportionaliter le-tenni Atyámfiainak, a' kikre szállottak leányim után Bonumim; a' felét pedig a' Feleségem tartozzék le-tenni nékik. Ezent kell érteni a' feljebb említett kis hugom felől-is a' nékie deputált háromszáz (\approx fl. 300.) aránt. De ha leányim élnek, avagy maradékokat hagyván hálnak-meg; tehát ezeket az Atyámfiáit semmim se illesse. Mert a' mim van, acquisitum: és Szüleimről avagy Atyámfiairól semmi se maradt reám; hanem minden ott engem illető örökségemet hagytam testvér atyámfiának Fülekinének Urastól.

Itt pedig meg-kell érteni, hogy Füleki sógorom nékem adós lévén százhetvenhét forintokkal (\approx fl. 177.), annak másfél százát exigálják a' meg-nevezett atyafiak Füleki sógoromon avagy posteritasin, a' kire az ő Bonumi maradnak; és e' hijjával vegyék itt fel a' hét-száz (\approx fl. 700.) forintokat, pénzzül, nem örökségül. Melly osztozásban Füleki sógor-is, vagy maradéki, mint közelebb való atyafi, részes lehessen, azon meg-nevezett atyafiak között. Ezt pedig meg kell tudni, hogy Ferencz mester a' Molnár lévén kezes a' bátyaért húsz forintig (\approx fl. 20.) énnekem, azon pénzt tudják részébe az Atyafiak: és úgy itt annál kevesebbet vehetnek-fel.

Itt pedig jól meg kell érteni, hogy a' melly hét-száz forintokat közönségesen atyámfiainak és három száz forintokat Füleki Istvánné hugom leánykájának hagyok, míg Isten kegyelmességéből az én két leánykáim élnek, 's Istentől magzatokkal és maradékokkal megáldatnak; addig se Feleségem, se az én leányim, vagy azoknak maradékok a' meg irt két rendbéli summát ne tartozzanak az én atyámfiainak meg-adni; hanem, a' mint feljebbis meg-iratott, per seminis defectum in eorum posteritatum kívánhassák azokat az én atyámfiái azoktól, a' kikre devenialnának az én javaim: úgy mindazáltal, hogy ha Javaim abban a' quantumban, a' mellyben Isten kegyelméből most találatnak, úgymint circiter tizezer forintokig (\approx fl. 10000) azalatt nem kevesednének, úgy adattassék-ki nékiek a' megirt két rendbéli summa; ha pedig a' jó Isten tetszéséből mostan marandandó Javaim kisebb quantumra szállanának, ahoz képest, a' mint akkor találatnának gyermekim kezektől el-maradó Javaim, légyen proportionaliter atyámfiainak-is a' meg-írott summákról való excontentatíójok; úgy hogy ha akkor felennyi javaim találatnának tsak, a'

meg-írtt summáknakis tsak felével tartozzanak javaimban való successorim az atyámfiainak: ha pedig több avagy kevesebb, a' szerint legyen az excontentationak-is proportiója.

Ezt-is hátra nem hagyván, hogy valamiket Feleségemnek specificè külön szakasztva hagytam, azt akarom, hogy azokon olyan szabados dispositiója lehessen, hogy azokhoz még gyermekim-is, és azoknak maradéki édes Annyok szabados dispositiója ellen ne prætendálhassanak; hanem adhassa, hagyhassa, legálhassa, valakinek akarja. Az több egyéb részében jutandó Javaimat-is pedig, mind a' mellyek dimidietas szerint Feleségemnek jutándanak, mind pedig (ha a' jó Istennek úgy tetszik) gyermekim sine hæredibus deficiálván, valami az ő részek szerint való Jókból Feleségemre redeálna, mind azokat-is olyan dispositióval hagyom feleségemnek, hogy senki-is, atyámfiak között, az önékiek oda-feljebb specificált ki-adandó részekben kívül semmit-is ne prætendálhassanak; hanem azokat-is, az én gyermekimnek maradékjok nem: maradván, valakiknek akarja, szabadon adhassa, hagyhassa és legálhassa. Feleségem-is pedig az én gyermekimnek, avagy azoknak maradékjoknak-is életekben az ő jussok ellen semminémű örökségeimet hírek és akaratjok nélkül másoknak el ne idegeníthesse.

Az mi a' kolosvári házam dolgát illeti; ha Isten gyermekimet annyira neveli, hogy házasságot érnek és édes Annyokkal, a' magoknak jutandó fele részében tsendesen és békével meg-nem alhatnak, 's együtt nem lakhatnak; szabadsága legyen a' Feleségemnek reá, hogy őket az ő nekiek jutandó részekből, jó és istenes betsű szerint, ki-fizethesse: és míg él, szabadosan és békeségesen bírassa s lakhassa. Feleségem pedig meg-halván, 's az én gyermekim, avagy azoknak maradékjok meg-maradván, Feleségem után a' proprietatis jus azoké legyen, immediatè succedáljanak benne. Bota Márton és Takáts István szomszédságiban való felső Majorban 's Kertben-is életéig a Feleségemet Leányim ne háborgassák.

Ezen dispositiómat pedig, és Testámentomomat, noha gyarló tagaimnak erőtelenségek miatt magam kezeimmel nem subscribálhattam; mindazáltal ép elmével 's élő nyelvvel az ide alább coramizáló betsületes emberek előtt úgy adtam-ki, és olyan authentiájúnak akarom mindenektől esmértetni és tartatni, mintha tulajdon magam kezemmel irtam és subscribáltam volna: Mellyet ezen betsületes emberek-is, hogy hitek szerint coramizáljanak, subscribáljanak és meg-pecsételjék, kívánom és akarom.

Datum in civitate Kolosvár, die 17. Febr. Anno Chr. 1702.

Hogy ezen Testamentumát, az fenn meg irt betsületes Urunk s Atyánkfia, mi előttünk mindenkben e' szerént celebrálta, maga élő nyelvével és ép elmével bizonságot tévén róla, miis keresztyéni hitünk és jó lelkünk ismerete szerént tészünk bizonságot róla, tulajdon ke-

zünk írása és pecsétünk által. Anno, die, locoque in prænотatis, ac ædibus ejusdem domini disponentis.

Csepregi T. Mihály,
a' kolosvári Orth. Refor. Ecclesiának
Tanítója m. p.
(P. H.)

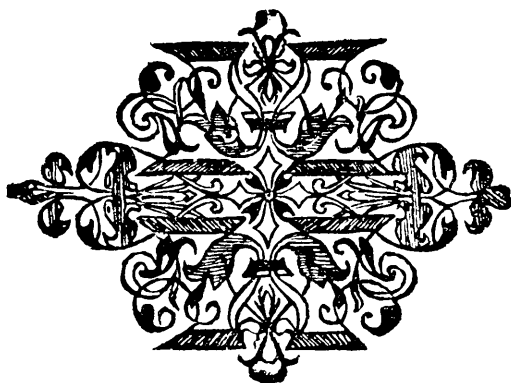
Harasztkereki Péter,
Kolosvár varossa hütös-szamvevője és
Divisorja. m. p.
(P. H.)

Laki Péter,
Colosvári Centumvir és Colosmonostori
Conventualis Requisitor m. p.
(P. H.)

Telegdi Pap Samuel,
a' kolosv. Ref. Typogr. egyik cultora.
(P. H.)

Külczim: Testamentum Nicolai Kis Miklos de Kolosvar Tipografi
A. 1702.

Eredetije az Országos Levéltár kolos-monostori osztályában «Test. K. 13.»
(K. M. 47.) szám alatt.)

58. ZÁRÓ-VIGNETTE HALLER «HÁRMAS HISTORIÁ»-JÁBÓL.